ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия востоковедения

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Oriental Studies

№4 (99)

Алматы
«Қазақ университеті»
2021

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864

ХАБАРШЫ

ШЫҒЫСТАНУ СЕРИЯСЫ № 4 (99) желтоқсан

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №16506-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Турар А.С., PhD докторант *(Қазақстан)*
Телефон: +7 778 527 3341,
E-mail: aidanaturar1995@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Надирова Г.Е., филол.ғ.д., проф. – ғылыми редактор *(Қазақстан)*
Габдуллин К.Т., PhD – ғылыми редактордың орынбасары *(Қазақстан)*
Алдабек Н.Ә., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Ким Г.Н., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Ерекешова Л.Г.., т.ғ.д., доцент *(Қазақстан)*
Шадкам З., ф.ғ.к., доцент *(Қазақстан)*
Эгамбердиев М.З., т.ғ.к., қауымд. профессор *(Қазақстан)*
Кокеева Д.М., ф.ғ.к., қауымд. профессор *(Қазақстан)*
Мевлют Эрдем (Mevlut Erdem), профессор *(Түркия)*
Нуреттин Демир (Nurettin Demir), профессор *(Түркия)*
Мустафа Изуддин (Mustafa Izuddin), PhD *(Малайзия)*
Чжао Цюань-шэн (Zhao Quan-sheng), профессор *(США)*
Масару Тономура, профессор *(Жапония)*
Хаслина Бинти Хассан (Haslina Binti Hassan), PhD *(Малайзия)*
Джалал Илсаид (Galal Elsaeed), профессор *(Египет)*
Мехмет Нажи Онал (Mehmet Naci Onal), профессор, доктор *(Түркия)*

Шығыстану сериясы Шығыс елдері тарихы, саясаты, экономикасы, мәдениеті, тіл білімі мен әдебиеті, тіл оқыту әдістемелері бағыттарын қамтиды.

Жоба менеджері
Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 701 724 2911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:
Гульмира Бекбердиева
Ағила Хасанқызы

Компьютерде беттеген
Улболсын Калиева

ИБ № 14873

Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 10,75 б.т. Тапсырыс № 8429.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2021

ТӘУЕЛСІЗДІГІМІЗДІҢ БЕЛЕСТЕРІ

MILESTONES OF OUR INDEPENDENCE

ВЕХИ НАШЕЙ НЕЗАВИСИМОСТИ

МРНТИ 14.05.01 https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.01

Н.А. Алдабек* **Г.Е. Надирова**

Казахский национальный университет им аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: aldabek.nurzhamal@gmail.com

РОЛЬ КАЗАХСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА В СТАНОВЛЕНИИ ДИПЛОМАТИИ СО СТРАНАМИ ВОСТОКА: ИТОГИ НЕЗАВИСИМОСТИ

Целью данной статьи являются изучение и оценка опыта Казахского национального университета имени аль-Фараби в подготовке кадров для системы международных отношений, что стало крайне актуальной задачей в период укрепления независимости Казахстана. В условиях, когда количество актуальных мировых проблем, которые не могут быть решены силами одной нации, включая такие проблемы и угрозы, как изменение климата, эпидемии, продовольственная и водная безопасность, значительно возросло, развитие новой дипломатии и новых подходов становится неизбежным. Дипломатия знаний основана на стратегиях сотрудничества и взаимодействиях, которые в последние десятилетия характеризовали международную деятельность КазНУ им. аль-Фараби.

Прогнозировать, давать советы и разрабатывать стратегию ожидаемых событий во внешнем мире и неожиданных потрясений для мирового сообщества могут только те, кто обладает глубокими и широкими знаниями и инструментами критического мышления и действий, позволяющими им сохранять ясный ум и взвешенные решения.

Поскольку Казахский национальный университет отвечает за подготовку международных специалистов, преподаватели факультета востоковедения развивают осведомленность и компетентность выпускников в отношении международных и региональных проблем в странах Востока, наиболее актуальных для Казахстана, используют реальные практические примеры в области государственной политики, мировой политики, а также международной безопасности и экономики.

Ключевые слова: высшее образование, дипломатические связи, выпускники, наука, сотрудничество.

N.A. Aldabek*, G.E. Nadirova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: aldabek.nurzhamal@gmail.com

Role of Kazakh National University in the formation of diplomacy with East countries

The purpose of this article is to study and evaluate the experience of the Al-Farabi Kazakh National University in training personnel for the system of international relations, which became an extremely urgent task during the period of strengthening the independence of Kazakhstan. At a time when the number of pressing global problems that cannot be solved by the forces of one nation, including such problems and threats as climate change, epidemics, food and water security, has increased significantly, the development of new diplomacy and new approaches is becoming inevitable. Knowledge diplomacy is based on the strategies of cooperation and interaction, which in recent decades have characterized the international activities of KazNU. al-Farabi.

Only those who have deep and broad knowledge and tools of critical thinking and action that allow them to maintain a clear mind and balanced decisions can predict, give advice and develop a strategy for expected events in the outside world and unexpected shocks for the world community.

Since the Kazakh National University is responsible for the training of international specialists, the teachers of the Faculty of Oriental Studies develop the awareness and competence of graduates in relation to international and regional problems in the countries of the East, the most relevant for Kazakhstan, use real practical examples in the field of public policy, world politics, as well as international security and economy.

Key words: higher education, diplomatic ties, graduates, science, cooperation.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Н.Ә. Алдабек*, Г.Е. Надирова
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: aldabek.nurzhamal@gmail.com

Қазақ ұлттық университетінің шығыс елдермен дипломатия қалыптастырудағы рөлі: Тәуелсіздік нәтижелері

Бұл мақаланың мақсаты – Қазақстанның тәуелсіздігін нығайту кезеңінде аса өзекті міндетке айналған әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің халықаралық қатынастар жүйесіне кадрлар даярлаудағы тәжірибесін зерделеу және бағалау. Бір ұлттың күшімен шешілмейтін өзекті жаһандық мәселелер, соның ішінде климаттың өзгеруі, індеттер, азық-түлік және су қауіпсіздігі сияқты мәселелер мен қауіптерді қоса алғанда, жаңа дипломатия мен жаңа тәсілдердің дамуы сөзсіз. Білім дипломатиясы ҚазҰУ-дың соңғы онжылдықтардағы халықаралық қызметін сипаттайтын ынтымақтастық пен өзара әрекеттесу стратегияларына негізделген.

Терең, әрі кең білімі мен сыни ойлау мен әрекет ету құралдарына ие адамдар ғана сыртқы әлемдегі күтілетін оқиғаларды және әлемдік қоғамдастық үшін күтпеген күйзелістерді болжау, кеңес беру және стратегияны әзірлей алады.

Қазақ ұлттық университеті халықаралық мамандарды даярлауға жауапты болғандықтан, шығыстану факультетінің оқытушылары Қазақстан үшін аса өзекті Шығыс елдеріндегі халықаралық және аймақтық мәселелерге қатысты түлектердің хабардарлығы мен құзыреттілігін дамытады, мемлекеттік саясат, әлемдік саясат, сондай-ақ халықаралық қауіпсіздік пен экономика саласында нақты практикалық мысалдарды пайдаланады.

Түйін сөздер: жоғары білім, дипломатиялық байланыстар, түлектер, ғылым, ынтымақтастық.

Введение

Юбилейная дата – 30-летие независимости – это хороший повод для подведения итогов, для самооценки и размышлений о пройденном пути и перспективах на будущее. Факультет востоковедения Казахского Национального университета, будучи почти ровесником независимого Казахстана, прошел в своем развитии через все те же сложные и яркие этапы, поиски и достижения, что и все гуманитарные науки и институты нашей страны.

Целью данной статьи является изучение и оценка опыта Казахского национального университета имени аль-Фараби в подготовке кадров для системы международных отношений, что стало крайне актуальной задачей в период укрепления независимости Казахстана. Современное высшее образование и исследования меняются беспрецедентными темпами, и такое новое понятие, как «дипломатия знаний», предполагает вклад системы высшего образования, исследований и инноваций в построение и укрепление отношений между странами. И наоборот, международные отношения способствуют улучшению высшего образования, проведению исследований и развитию инноваций.

В условиях, когда значительно возросло количество актуальных мировых проблем, которые невозможно решить силами одной нации, в их числе проблемы и угрозы, такие как изменение климата, эпидемии, продовольственная и водная безопасность, развитие новой проблемной дипломатии и новых подходов становится неизбежным. Дипломатия знаний основывается на стратегиях сотрудничества и взаимодействия, которые в последние десятилетия характеризуют международную деятельность КазНУ имени аль-Фараби.

Обоснование выбора цели и задач. Прогнозировать, давать советы и разрабатывать стратегию на случаи ожидаемых событий во внешнем мире и неожиданных потрясений для мирового сообщества могут только те, кто обладает глубокими и широкими знаниями и инструментами критического мышления и действия, позволяющими сохранить ясный ум и взвешенность решений.

Поскольку Казахский национальный университет несет ответственность за подготовку кадров – международников, преподаватели КазНУ развивают осведомленность и компетентность выпускников в отношении международных и региональных проблем в наиболее актуальных для Казахстана регионах, используют реальные практические примеры в области государственной политики, глобальной политики, международной безопасности, экономики, а также экологической устойчивости.

Растущая политическая роль Китая, Японии, Южной Кореи, Ирана, Турции, Индии, арабских

стран и других стран Востока в глобальных процессах и в равной степени их динамично развивающиеся экономики стали причинами пристального и заинтересованного внимания всего мирового сообщества, значительно влияя на ход его экономического и политического развития. Эксперты ООН утверждают, что XXI век будет веком Азии, которая станет центром мировой экономики развития.

Многовекторная парадигма Казахстана, выстроенная после обретения независимости в условиях становления новой системы взаимоотношений в регионе и в мире в целом, потребовала значительного ресурсного обеспечения – кадрами, теоретическими гипотезами и концептами, практической деятельностью. С 1991 года независимый Казахстан установил связи с большим количество стран, постепенно открывались посольства этих государств в РК и посольства нашей страны за рубежом. Резко возросла потребность в профессионально подготовленных служащих для Министерства иностранных дел молодой независимой страны. Отечественное востоковедение, как наука, комплексно изучающая Восток, и одновременно как система подготовки специалистов по странам Азии и Африки, смогло обеспечить этот ресурсный потенциал нарождающейся казахстанской дипломатии.

Методология исследования. Авторы данной работы делают анализ модели подготовки кадров для внешнеполитической деятельности казахстанской дипломатии на основе нарративов, часть из которых носят биографический характер, часть является воспоминаниями о тех событиях, в которых авторы принимали непосредственное участие, а также данных интервью с выпускниками и источников, размещенных на официальных сайтах РК и в интернет поисковых системах.

В результате была выявлена постепенно складывающаяся система образовательных программ, научных исследований, практической деятельности в рамках процессов, осуществляемых педагогическим коллективом Казахского национального университета имени аль-Фараби, который был, во-первых, основной базой подготовки востоковедов практического направления для работы в международных сферах, во-вторых, центром проведения научных исследований в области политических, экономических и культурных отношений между Казахстаном и странами Востока, и, в-третьих, крупнейшим актором гражданской дипломатии в ее образовательном и культурном дискурсах.

Результаты и обсуждение

Подготовка кадров

Фокусируясь на восточном направлении, необходимо отметить, что факультет востоковедения, образованный еще в 1989 году первоначально на базе двух уже к тому времени существовавших кафедр – восточных языков и истории стран Азии и Африки, подготовил значительное число выпускников, обладающих ценными знаниями в области языка, истории, политики, культуры, экономики и религии восточных стран, которые вошли в состав обновленного МИДа. В университете складывалась казахстанская востоковедческая школа педагогов в лице А.Б. Дербисали, К.К. Кожахметова, А.А. Чупекова, М.Н. Маженовой, Г.Н. Рамазановой, К.Х. Таджиковой, Н.А. Алдабек, Г.Е. Надировой, Г.Н. Ким и др., которые внесли значительный вклад в формирование молодежи, полной энтузиазма, патриотического настроя, уверенности в своих силах и стремления создать новую национальную дипломатию (История факультета, 2020). Для подготовки профессионалов высокого уровня в КазНУ также были приглашены на работу авторитетные специалисты-востоковеды, каждый из которых впоследствии составил целую эпоху в истории казахстанской внешней политики. Это Б.С. Тасымов, Б.К. Амреев, Батырша-улы Сайлау, Ақылбек Камалдинов, Асхат Оразбаев, Алмас Абдраманов, Кайрат Лама Шариф, Бахыт Арыстан и другие. Роль каждого из них по-своему уникальна. Бахтияр Сардарбекович Тасымов, редактор, военный переводчик, книгоиздатель, доцент Казахского университета, не только создал первые учебники арабского языка, по которым учились все арабисты в стране, но, будучи Послом РК в Египте, Сирии, Марокко, а затем в Саудовской Аравии, написал книгу «Саудовская Аравия: эпоха созидания Короля Фахда бен Абдель Азиза Аль-Сауда» (2008). Блестящий переводчик и аналитик Багдад Амреев, стоявший у истоков отечественной дипломатической традиции, создал серию основополагающих монографий на основе своего опыта, в их числе «Казахстан и Саудовская Аравия», «Монархии Персидского Залива», «Восток и Запад: Вызовы Глобализации», «Donemimizde Kazakistan Türkiye Ilişkileri ve Türk Dünyasi» (Современные отношения Казахстана и Турции и Тюркский мир) и «Dogu ve Bati» (Восток и Запад). После того, как он был Послом практически во всех арабских странах, а также в Турции и Иране, ныне он занимает пост Генерального секретаря Тюркского Совета (Список послов Казахстана, 2020).

В этой же первой плеяде молодых и быстро приобретающих опыт профессионалов занимает место Жансеит Кансеитович Туймебаев, в настоящее время – ректор КазНУ имени аль-Фараби, имеющий за плечами карьеру в ранге сначала Генерального консула Республики Казахстан в Турецкой Республике, а затем Чрезвычайного и Полномочного Посла Республики Казахстан в Российской Федерации, в Турецкой Республике. Ақылбек Абсатович Камалдинов долгие годы работал Чрезвычайным и Полномочным Послом РК в Японии, ныне Чрезвычайный и Полномочный Посол Республики Казахстан в Канаде. Асхат Тутхишбаевич Оразбаев после работы в КазНУ в качестве преподавателя кафедры иранистики, как и его коллеги, был приглашен в МИД, где прошел путь от заместителя директора Департамента до Посла по особым поручениям, национального координатора по вопросам деятельности Шанхайской организации сотрудничества от Республики Казахстан, Посла в Туркменистане, в Индонезии и в Исламской Республике Иран.

Призванные на дипломатическую службу, эти люди, педагоги по призванию, продолжали курировать своих бывших студентов, выращивая из них новое поколение кадровых дипломатов Казахстана.

Поскольку повседневное представительство государства за границей, осуществляемое его посольствами и миссиями участие в работе международных организаций и их органов, официальные и иные визиты и переговоры на высшем и высоком уровне являются методами официальной дипломатии, так же как и дипломатические конгрессы, конференции, совещания и встречи, подготовка и заключение двусторонних и многосторонних международных договоров, вопросы качественной подготовки дипломатов включают в себя чрезвычайно широкое и всестороннее образование, умение гибко адаптироваться к новым ситуациям, принимать быстрые, но взвешенные решения, не вступающие в противоречия с внешнеполитической доктриной государства.

Одним из сильнейших факторов повышения качества учебного процесса по подготовке специалистов-востоковедов является привлечение иностранных ученых и преподавателей – носителей восточных языков. Так, на факультете постоянно работали и работают профессора из Египта, Ирана, Японии, Турции, Южной Кореи. Регулярное общение с носителями языка, погружение в языковую атмосферу способствуют совершенствованию языковой и коммуникативной компетенции студентов, расширению их страноведческого кругозора и когнитивных навыков.

В поколении выпускников 90-х можно назвать много ярких талантливых личностей, по праву занявших место в высшем эшелоне Министерства иностранных дел, –Чрезвычайные и Полномочные Послы Казахстана в странах Азии и Африки, советники посольств, консулы, представители РК в международных организациях, ответственные работники Министерства. Выпускник китайского отделения факультета востоковедения Шахрат Нурышев, прошедший все ступени карьеры МИДа, работал в 2015-2020 гг. Чрезвычайным и Полномочным Послом РК в КНР, ныне первый заместитель министра иностранных дел РК (МИД, 2020); Кайрат Лама Шариф, также прошедший все ступени карьеры МИДа, представлял нашу страну в качестве Чрезвычайного и Полномочного Посла в нескольких арабских странах, затем применил свой опыт и знания на должности Главного инспектора Центра внешней политики Администрации Президента РК, Председателя Агентства РК по делам религий, и ныне Посол РК в АРЕ (Лама Шариф, 2021). Азамат Бердибай также собрал в своем послужном списке Государство Катар, Иорданское Хашимитское Королевство, Республику Ирак, Ливанскую Республику, Государство Палестина и, наконец, Кувейт, где он был назначен Чрезвычайным и Полномочным Послом Республики Казахстан; Ержан Мукаш – сотрудник посольств РК в Египте, Турции, Азербайджане, Ливии, Чрезвычайный и Полномочный Посол Республики Казахстан в Султанате Оман, ныне Директор Департамента Азии и Африки МИД РК (Бердыбай, 2021). Выпускник-японовед Батырхан Құрмансеит работал в различных должностях в Посольстве РК в Японии, ныне советник Посла РК в Японии; выпускник-арабист Берик Арын также оказался востребован в разных государственных сферах, в МИДе, Администрации Президента, Аппарате Сената, Министерствах по делам религий и гражданского общества, а также общественного развития, и вновь назначен ЧП РК в Саудовской Аравии и Постоянным Представителем Казахстана при ОИС. Арман Исагалиев – Чрезвычайный и Полномочный Посол РК сначала в Египте, затем в Катаре, Аскар Шокыбаев – Посол Республики Казахстан в Государстве Катар, в настоящее время председатель Комитета по инвестициям Министерства иностранных дел Республики Казахстан. Бахыт Батыршаев занимал должность Посла Республики Казахстан в КСА и Бахрейне, Постоянного Представителя

РК в Организации Исламского сотрудничества. Аскар Турганбаев на протяжении нескольких лет является представителем Казахстана в Международной организации тюркской культуры ТЮРКСОЙ (Турганбаев, 2021).

Выпускники-китаеведы: Габит Койшибаев занимает пост Посла РК в КНР; Жошыхан Кыраубаев работал Генеральным консулом РК в Гонконге, затем в Шанхае; его коллега Нурлан Аккошкаров ныне является Представителем РК в ШОС. Выпускник-индолог Ерлан Алимбаев был Послом РК в Республике Индия, на днях назначен Заместителем министра иностранных дел.

В различных структурах системы МИД РК работают наши лучшие выпускники-востоковеды Балтабай Омаров, Ержан Калекенов, Кайрат Саки, Еркин Мамытханов, Айдар Абишев, Валихан Сарсембеков, Болат Сырлыбаев, Аманжол Ибраимов, Аскар Бердибаев, Ербол Ахметов, Онталап Оналбаев, Рустем Жаппасов, Бактыбай Абдимолдаев, Айтжан Айдашев, Даурбек Дүйсебай, Бекмурод Хайдаров, Ергалым Нурсалимулы, Максат Салиев и многие другие. К сожалению, объем данной статьи не позволяет перечислить всех, кем по праву гордится КазНУ и кто достойно выполняет миссию продвижения нашей страны в международном пространстве.

Обучая молодых людей, которые будут занимать ведущие позиции в политической, экономической, социальной сферах жизни страны, КазНУ, таким образом, находится в постоянно обновляющейся связи с обществом, а также оказывает значительное политическое и социальное влияние на дальнейший ход его развития.

Научная деятельность

КазНУ не был бы ведущим университетом страны, если бы наряду с учебной деятельностью не проводил научно-исследовательскую работу в области взаимоотношений Казахстана со странами Востока, истории, экономики и культуры восточных стран как фундамента, обеспечивающего понимание и взаимодействие между акторами внешнеполитической деятельности.

Свободное владение выбранными восточным и западным языками, отличное знание, как этапов исторического развития, так и реалий сегодняшнего социума в изучаемых странах, способность ориентироваться в современных тенденциях политического, экономического и духовного развития восточных обществ в сочетании с фундаментальностью и универсальностью университетского образования – все эти навыки и компетенции были и остаются отличительным стилем выпускников-востоковедов КазНУ имени аль-Фараби. За более чем 30 лет существования на факультете были подготовлены научные кадры, способные изучать с исследовательских позиций языки, культуру, историю, тенденции внутреннего и внешнеэкономического развития, приоритеты во внешней политике стран Востока, тем самым академическое сообщество университета участвует в разработке и осуществлении внешнеполитической доктрины Казахстана. Исследования по международным отношениям можно сгруппировать по трем направлениям – изучение внутренней политики, анализ внешней политики государств Азии и Африки, изучение опыта и перспектив сотрудничества с Казахстаном.

Научная школа востоковедения в сфере казахстанской политологии и международных отношений развивается под руководством профессора Нуржамал Абдразаковны Алдабек, научным направлением которой являются международные отношения и история стран Востока. Она подготовила более десятка молодых докторов философии и кандидатов наук по таким темам, как внутренняя и внешняя политика Китая, Японии, Индии, арабских государств, проблемы политической, экологической, энергетической безопасности внутри стран и регионов, двустороннее, региональное и трансрегиональное сотрудничество, а также деятельность международных региональных организаций как акторов политической, экономической и культурной деятельности. Профессор Набижан Мукаметканулы, являясь специалистом по истории и языку КНР, вносит вклад в исследование аспектов современной истории политического развития Китая. Профессор Герман Николаевич Ким, крупнейший эксперт в Казахстане в области диаспорологии, ответственный редактор журнала «Известия корееведения Казахстана», автор ряда книг, готовит учеников-исследователей по направлению стран Дальнего Востока. В помощь молодым дипломатам специалисты кафедры арабистики профессор Г.Е. Надирова, доцент Ш.С. Калиева, Н. Сарсенбаев составили «Арабско-русско-казахский и казахско-русско-арабский словарь международных отношений и политической лексики».

На факультете издается единственный в республике научный журнал по востоковедению «Вестник КазНУ. Серия «Востоковедение» (научный редактор – профессор Надирова Г.Е.).

Журнал публикует научные статьи по истории, политике и социальному развитию стран Востока, религиозным и культурным аспектам существования и трансформации обществ региона, теоретическим и практическим достижениям в этих областях (Факультет востоковедения, 2021).

Гражданская дипломатия

Третьим направлением деятельности университета, после подготовки кадров и проведения научных исследований, является осуществление гражданской (публичной) дипломатии, которая понимается как деятельность, направленная на сохранение мира на нашей планете, развитие и улучшение межгосударственных отношений, на развитие взаимопонимания и сотрудничества между народами. Параметры дипломатии значительно расширились, включив в нее действия широкого круга субъектов и виды деятельности, которые способствуют социальным, культурным и образовательным отношениям между людьми и нациями. Для более плодотворного решения международных и государственных задач гражданская дипломатия образовательных организаций может гармонично дополнять институты официальной дипломатии во внешнеполитических целях. Сегодня очевидно, что она имеет все возможности благотворно повлиять на внешнеполитическую сферу страны разнообразными и инновационными методами (Сологубова, 2019).

КазНУ имени аль-Фараби, как крупнейший и старейший университет страны, вовлечен в различные формы гражданской дипломатии, например, неофициальные визиты, участие в конгрессах и конференциях, сотрудничество с международными организациями и университетами-партнерами. Факультет востоковедения имеет контакты и научные связи со многими международными востоковедными центрами Америки, Европы и Азии, крупнейшими университетами стран Востока. Языковые стажировки студентов и повышение квалификации преподавателей в различных учебных заведениях стран Востока, приглашение на факультет зарубежных ученых, участие профессорско-преподавательского состава в международных научных проектах и программах, сотрудничество с посольствами восточных государств в Казахстане способствуют интеграции факультета в мировое, не только образовательное и научное, но и глобальное политическое пространство.

Более того, естественная для академического сообщества информационно-просветительская деятельность также становится одним из важных методов гражданской дипломатии. Например, она играет важную роль в формировании добрососедских отношений между странами, снятии «имиджа врага», укреплении взаимопонимания и взаимодоверия. Кроме того, университет участвует в решении ряда политических, гуманитарных и культурно-просветительских задач, содействуя пониманию и воспитывая уважение ко всем народам, цивилизациям, ценностям и образу жизни, а также поддерживая право народов общаться друг с другом. Для этого используются такие инструменты, как средства массовой информации, сети Интернет, выпуск периодических журналов, специальной и художественной литературы, встречи с молодежью, и не только университетской. Профессора факультета выступают с лекциями о странах, традициях, религиях Востока и политике государств, затрагивая такие важные вопросы, как противостояние исламофобии и синофобии в разных аудиториях и разных городах. Так, профессора Н.А. Алдабек и Г.Е. Надирова по приглашению руководства Алматинской области выступали в различных молодежных аудиториях по вышеуказанным проблемам (Қайратқызы, 2019).

По инициативе Кайрата Лама Шариф, в тот период Чрезвычайного и Полномочного посла РК в ОАЭ, преподаватели факультета выполнили важный представительский и культурный проект – перевод с арабского языка на русский крупнейших трудов по истории становления этого государства; в частности, «Сила Объединения: Его Высочество шейх Заид бен Султан Аль Нахаян: Лидер и Государство», посвященного жизни и деятельности основателя Объединенных Арабских Эмиратов (ОАЭ), человека, который вошел в историю как политический деятель, объединивший разные эмираты в одно государство, проявив при этом твердость, убежденность и прагматичность. Дипломатические отношения между Республикой Казахстан и Объединёнными Арабскими Эмиратами были установлены 1 октября 1992 года, и с первых лет взаимодействие между ними выстраивалось в конструктивном и взаимовыгодном ключе, чему в немалой степени способствовали регулярные встречи на высшем уровне (Рахимбеков, 2012). Эмираты активно поддерживают основные внешнеполитические инициативы Казахстана, включая проведение международной выставки «Astana EXPO-2017», создание Исламской

организации по продовольственной безопасности со штаб-квартирой в столице Казахстана, создание Банка низкообогащенного урана МАГАТЭ на территории Казахстана, созыв Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии и Съездов лидеров мировых и традиционных религий. Кроме того, Эмираты поддержали кандидатуру Казахстана в состав непостоянных членов СБ ООН на 2017-18 годы в ходе второго раунда голосования. Эмираты также являются активным участником Астанинского экономического форума. Арабистами факультета на казахский язык также переведена книга «Свет Власти в Казахстане. Президент Нурсултан Назарбаев» известного арабского ученого-политолога Маджида ат-Турки. Имиджевые проекты – составная часть дипломатической работы, в реализации которой министерство иностранных дел опирается на поддержку факультета. В этой деятельности не бывает мелочей. Так, в ситуациях с большим количеством участников форумов, членов делегаций преподаватели и студенты по просьбе министерства иностранных дел подключаются к работе в качестве линейных переводчиков и сопровождающих лиц.

Кроме того, просветительская деятельность включает в себя преподавание казахского языка и культуры в странах-партнерах, проведение конференций, форумов, встреч, лекций и семинаров, создание учебных и исследовательских центров аль-Фараби за рубежом, другие культурно-просветительские мероприятия. Например, в Пекинском университете иностранных языков и Шанхайском университете иностранных языков открыты центры по изучению казахского языка. Китай был одной из первых стран, признавших независимость Казахстана. 3 января 1992 года наши страны установили дипломатические отношения. Еще в конце XIX в. американский дипломат Джон Милтон Хей высказал следующую мысль: «Мир на земле опирается на Китай (История и культура, 2019).

Кто понимает Китай с точки зрения социальной, политической, экономической, религиозной, тот держит ключ к мировой политике на последующие пять столетий». В силу своего географического положения Казахстан должен понимать эту страну и сотрудничать с соседней державой, в свете чего в декабре 2002 года был подписан договор о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве. В 2013 году председатель КНР Си Цзиньпин посетил Казахстан и выступил с инициативой совместного строительства экономического пояса Шелкового пути. В сентябре 2019 года президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев совершил визит в Китай, и главы двух государств совместно объявили об установлении вечного всестороннего стратегического партнерства (akorda.kz, 2019).

В этой связи особую актуальность приобретает такая важная функция КазНУ, как формирование компетентного и толерантного общественного мнения.

Анализ глобальных связей в сфере высшего образования показывает, насколько сильно отношения между университетами-партнерами влияют на отношения между государствами. Казахский национальный университет стремится к заключению соглашений о сотрудничестве, чтобы углубить и повысить качество своей деятельности и позиционировать себя как мировой университет. Такой статус позволяет обогатить свои академические программы, расширить базу знаний и опыта для своих студентов, принять у себя более разнообразный в международном масштабе студенческий состав и преподавателей, предоставить больше возможностей для своих преподавателей присоединиться к международным исследовательским сетям и, в конечном итоге, разработать широкий спектр совместной деятельности, которая принесет пользу всем партнерам.

Так, в 1994 г. усилиями Ко Сонг Му, профессора из университета Хельсинки, и Ким Пхиль Ена, магистра литературы из университета INALCO (Париж), которые представляли Ассоциацию корееведческих и кросс-культурных исследований, совместно с КазГУ им. аль-Фараби была впервые создана кафедра корейской филологии. Важную роль на начальном этапе сыграла помощь со стороны правительства Кореи, фондов по корееведению, посольства Республики Корея (Посольство Республики Корея в Республике Казахстан).

Дипломатические отношения между Казахстаном и Японией были установлены 26 января 1992 года. Свидетельством особого интереса со стороны этой страны служит японская внешнеполитическая концепция «Евразийская дипломатия», которая была провозглашена в 1997 году премьер-министром Японии Р. Хашимото. Реализация этой стратегии была призвана способствовать продвижению двустороннего сотрудничества Японии с Казахстаном и другими странами центральноазиатского региона. В данной концепции Центральная Азия и Кавказ названы зоной стратегических интересов Японии (Садыкова, Коныспаев, 2012).

Отделение иранистики поддерживает тесные связи с вузами Ирана, в их числе университет А. Табатабаи, Тегеранский университет, университет Шахид Бехешти, Исламский Университет Азад (г. Тегеран) и др.

Преподаватели всех кафедр регулярно повышают свою профессиональную квалификацию в вышеназванных университетах. Зарубежная языковая стажировка студентов также является неотъемлемой частью учебного процесса.

Отделение иранистики работает в тесном сотрудничестве с Посольством Ирана и Генеральным Консульством Ирана в Алматы, активно участвуя в совместных культурных мероприятиях Иранского культурного центра. Дипломатические отношения Казахстана с Исламской Республикой Иран были установлены 29 января 1992 года. С тех пор и по сегодняшний день проводятся, ставшие прекрасной традицией, ежегодные встречи с преподавателями и студентами факультета Чрезвычайных и Полномочных Послов Исламской Республики Иран в Казахстане, которые рассказывают о внешнеполитических доктринах Ирана и о развитии отношений между РК и ИРИ.

В сфере образования примером успешного взаимодействия может служить деятельность Международного Казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави в Туркестане, университета имени С. Демиреля в Алматы. Турция – первое государство, признавшее независимость Казахстана, и казахстанско-турецкое сотрудничество характеризуется позитивной динамикой развития с первых дней установления дипломатических отношений. Стороны подписали ряд важных межгосударственных соглашений, которые стали фундаментом долгосрочного сотрудничества. Развитие всестороннего и взаимовыгодного сотрудничества с Анкарой является одним из приоритетных направлений внешней политики Казахстана с первых дней обретения суверенитета. Сотни казахстанских студентов учатся в вузах Турции. В развитии экономических и культурных отношений двух братских стран также активное участие принимает республиканский Турецкий этнокультурный центр. Среди университетов-партнеров в Турции – университет Хажеттепе, Стамбульский университет, Мимар Синан, Мугла, Анкарский университет, Мармара, Эрзерумский университет, а также Международная организация тюркской культуры ТЮРКСОЙ, Турецкое агентство по сотрудничеству и координации ТИКА и Институт имени Юнуса Эмре (TÜRKSOYБ 2015).

Осуществляется плодотворное сотрудничество КазНУ им. аль-Фараби с Каирским университетом, университетом аль-Минии, университетами Танты и Заказика в Египте. Отношения с арабскими странами играют важную роль для Казахстана, причем не только во внешнеполитическом дискурсе, но и в экономической сфере, поскольку при значительных культурных и социальных различиях модели развития некоторых стран Ближнего Востока типологически близки Казахстану, в частности, опыт арабских стран в нефтедобывающей сфере, промышленности, в создании инфраструктуры и сферы услуг. Государство также заинтересовано в крупных инвестиционных проектах с арабскими компаниями. Арабская Республика Египет одной из первых стран признала в 1991 году суверенитет Казахстана. С 1992 года между Египтом и Казахстаном были установлены долгосрочные дипломатические отношения. Посольство Казахстана в стране было открыто в 1993 г. Президенты стран осуществляют официальные визиты в страны-партнеры, что укрепляет взаимоотношения государств во всех сферах и направлениях.

По приглашению и за счет египетского Фонда сотрудничества со странами СНГ при министерстве иностранных дел Египта в Каире прошли стажировку и обучение несколько десятков сотрудников и студентов университета. В египетских вузах получили образование десятки студентов. Под эгидой организации ИСЕСКО неоднократно проводились семинары для преподавателей арабского языка с целью повышения квалификации и распространения новых методов и подходов в обучении (Кукеева, Смаилова, Самат, 2020).

Международные организации

Количество международных организаций в мире значительно увеличилось за последние десятилетия. Очевидно то, как внешняя политика государств влияет на международные организации (восходящая перспектива), так и международные организации влияют на внешнюю политику государств-членов (взгляд сверху вниз). Международная организация может обеспечить безопасность, экономические возможности, возможности для более тесных отношений и, наконец, участие в международном пространстве. По инициативе восточных стран создано несколько влиятельных организаций, вызывающих изменения во внешней политике, процедурах принятия внешнеполитических решений, в аппарате государств-членов.

Одной из таких организаций является Организация исламского сотрудничества (англ. Organisation of Islamic Cooperation (OIC)) – международная организация исламских стран (до 2011 года называлась Организация Исламская конференция (ОИК)), которая была основана 25 сентября 1969 года на конференции глав мусульманских государств в Рабате с целью обеспечения сотрудничества между мусульманскими государствами, совместного участия в деятельности на международной арене, достижения стабильного развития стран-участниц. Штаб-квартира организации находится в Джидде (Саудовская Аравия). Организация исламского сотрудничества является самой крупной и наиболее влиятельной официальной правительственной мусульманской международной организацией, объединяющей 57 стран с населением около 1,5 млрд человек.

Казахстан вступил в нее в 1995 году и сразу же стал одним из активных членов. Во время председательства Казахстана в ОИС в 2011 году по его инициативе было принято решение о переименовании ОИК в «Организацию исламского сотрудничества» и учреждена Постоянная комиссия по правам человека. Впервые был принят План действий ОИС по сотрудничеству с Центральной Азией. Представителями от Казахстана в ОИС в разные годы были выпускники факультета К. Лама Шариф, Б. Батыршаев, Б. Арын.

В рамках реализации инициативы МИД РК совместно с Генеральным секретариатом ОИС на базе Казахского национального университета им. аль-Фараби 22-24 апреля 2019 года провели семинар «Инициатива Исламского примирения: перспективы мира и разрешения конфликтов в государствах-членах ОИС» (kaznu.kz., 2019). В настоящее время инициатива по Исламскому примирению обозначена в повестке дня ОИС и находится в фокусе внимания государств-членов в контексте вопросов по урегулированию конфликтов в пространстве ОИС. 19 ноября 2019 года в г. Алматы состоялся семинар, организованный МИД РК при содействии Генерального секретариата ОИС, Постоянного Комитета ОИС по научному и технологическому сотрудничеству (COMSTECH) и Казахского национального университета им. аль-Фараби, посвященный реализации данной инициативы.

При ОИС действует ряд самостоятельных организаций, созданных по решениям её конференций, деятельность которых координируется Генеральным секретариатом. Среди наиболее известных и востребованных – Исламский банк развития и Организация исламского мира образования, науки и культуры (ИСЕСКО, англ. ICESCO), занимающаяся вопросами образования, науки, культуры и коммуникации в мусульманских странах. КазНУ им. аль-Фараби, Глобальный хаб программы ООН «Академическое влияние» по устойчивому развитию, получил грант ИСЕСКО на реализацию проекта по борьбе с коронавирусом.

С началом пандемии ИСЕСКО провела среди университетов стран-участниц организации международный конкурс научно-технологических проектов, направленных на борьбу с COVID-19. Проект КазНУ по производству универсальных антисептиков и дезинфицирующих средств нового поколения был признан одним из лучших и выбран для финансирования.

Казахстан также является членом Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) – постоянно действующей межправительственной международной организации, образованной в 2001 году шестью странами – Китайской Народной Республикой, Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Республикой Кыргызстан, Республикой Таджикистан и Республикой Узбекистан. Основными целями ШОС являются: укрепление взаимного доверия и добрососедских отношений между государствами-членами; содействие их эффективному сотрудничеству в политической, экономической и торговой, научно-технической, культурной и образовательной сферах, а также в области энергетики, транспорта, туризма и охраны окружающей среды; совместная защита и обеспечение регионального мира, безопасности и стабильности; стремление к созданию демократического, справедливого, разумного нового международного политического и экономического порядка (akorda.kz., 2020). В сложившейся мировой геополитической ситуации, когда возрастает значение международных организаций, которые становятся важной силой в регионе, Казахстан участвует в создании и укреплении деятельности структур ШОС. В разные годы представителями Казахстана в ШОС были выпускники факультета востоковедения Шахрат Нурышев, Айдар Абишев, ныне Нурлан Аккошкаров является Представителем РК в этой организации.

Один из главных гуманитарных проектов на пространстве ШОС – это сетевой университет УШОС, состоящий из уже существующих университетов в государствах-членах. С момента создания УШОС, по совместным образователь-

ным программам прошло обучение более 2000 студентов, в том числе из КазНУ. Подготовка кадров высшей квалификации в рамках Университета ШОС осуществляется по приоритетным областям культурного, научно-образовательного и экономического сотрудничества стран-участниц Организации (энергетика, экология, машиностроение, металлургия, материаловедение, строительство, транспорт, ТЭК, история, лингвистика, IT-технологии). Цели создания Университета ШОС состоят в укреплении взаимного доверия и добрососедских отношений между странами-участницами ШОС; развитии интеграционных процессов в области образования, науки и технологий; придании нового импульса к расширению многостороннего образовательного, научного и культурного сотрудничества; расширении возможностей для молодежи получать качественное современное образование, а для педагогов и ученых – развивать научные контакты; содействии эффективному сотрудничеству стран-участниц Организации в политической, торгово-экономической, научно-технической и культурной областях.

Казахстан придает особое значение практической реализации мер доверия и развитию многостороннего сотрудничества для совместного поиска эффективных решений в таких актуальных сферах, как эпидемиологическая безопасность, общественное здравоохранение, экология, цифровизация, и других.

Укреплению политического, экономического и межкультурного взаимодействия между государствами Азии способствует Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА) – международный форум, целью которого является укрепление регионального сотрудничества, направленного на обеспечение мира, безопасности и стабильности в Азии. (В английском варианте эта организация называется CICA – Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia). Первый саммит СВМДА состоялся в июне 2002 года. Политика СВМДА основана на принципах верховенства права, невмешательства во внутренние дела государств-участниц, их экономического и культурного сотрудничества. Актуальным направлением взаимодействия стран-участниц Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии Президент К.-Ж. Токаев считает экспертное сопровождение деятельности СВМДА, а это – именно то, чем занимаются эксперты из Казахского национального университета имени аль-Фараби (CICA, 2021).

Логическим и интеллектуальным продолжением данной политической инициативы являются Съезды лидеров мировых и традиционных религий, духовная и идеологическая инициатива нашей страны, имеющая целью показать всему миру, что, несмотря на различие верований, наций и культур, Казахстан поддерживает и развивает духовное единство народа, стремится к созданию атмосферы справедливости, доверия и толерантности в наше непростое для нравственных ценностей и цивилизационного диалога время.

В этой связи задачи поднятия уровня религиозной просвещенности общества, осознания ценности духовных убеждений и постулатов, изучения особенностей, сходства и различия религий, верований, культов и ритуалов становятся миссией профессорско-преподавательского состава университета, возможно, одной из основных среди прочих целей деятельности факультета востоковедения.

Международная организация тюркской культуры ТЮРКСОЙ, которую называют «ЮНЕСКО тюркского мира», была основана в 1993 году в результате соглашения между Азербайджаном, Казахстаном, Кыргызстаном, Узбекистаном, Туркменистаном и Турецкой Республикой. Позднее в ТЮРКСОЙ вошли в качестве наблюдателей Турецкая Республика Северного Кипра, регионы Российской Федерации – республики Татарстан, Башкортостан, Алтай, Саха (Якутия), Тува, Хакасия, а также Гагаузия в составе Молдовы. Цель организации ТЮРКСОЙ состоит в укреплении братства и дружбы между тюркскими народами, распространении общей тюркской культуры и сохранении ее для последующих поколений. В 2015 году на факультете востоковедения КазНУ при поддержке этой международной организации состоялась церемония открытия кафедры и культурного центра «ТЮРКСОЙ». Плодотворное сотрудничество между кафедрой и международной организацией является примером взаимодействия образования и культурной дипломатии, от которого выигрывают все.

Подытоживая вышеизложенное, можно заметить, что во всем мире растет осознание ключевой роли высшего образования для экономического, социального и культурного прогресса, для общего развития общества. В то же время и как следствие этого осознания само высшее образование сталкивается с проблемой необходимости пересмотреть его цели, организацию, содержание и методы, чтобы лучше приспособиться к новым, более сложным задачам и более широкому спектру своей деятельности.

Одна из основных задач высшего образования в настоящее время – помочь повысить осведомленность и ответственность за глобальные социальные проблемы путем разработки адекватных учебных программ и учебных ситуаций, а также содействие исследованиям в сферах мира, разоружения, международного взаимопонимания и сотрудничества, развития, экологической этики и прав человека и народов.

Хотя высказываются разные мнения относительно того, что высшее образование может сделать для мира и взаимопонимания между народами и для соблюдения прав человека и основных свобод, нынешняя тенденция заключается в том, что высшие учебные заведения на протяжении прошедших 30 лет независимого существования Казахстана развивают глобальную перспективу, в которой взаимосвязь и международное сотрудничество имеют решающее значение. Заботы высшего образования, наряду с традиционными образовательными, сконцентрированы на международном взаимопонимании, сотрудничестве, разоружении, мире, правах человека и основных свободах – будь то концепции, ценности, области изучения или императивные цели – поэтому их легко понять и легко объяснить.

Высшие учебные заведения, и Казахский национальный университет в их числе, в силу их престижности, повсеместно пользуются большим уважением в общественном мнении. В этом своем качестве они имеют прямое и наиболее эффективное влияние не только на своих учеников, но также на членов целых сообществ. Корпоративный дух, осознание своей принадлежности к корпусу выпускников нашего университета, гордость за его долгую и славную историю, уважение к Учителям характеризуют многих представителей внешнеполитических структур Республики Казахстан.

Литература

akorda.kz. (2020). Президент Казахстана принял участие в заседании Совета глав государств – членов Шанхайской организации сотрудничества. Доступно по адресу https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_sittings/prezident-kazahstana-prinyal-uchastie-v-zasedanii-soveta-glav-gosudarstv-chlenov-shanhaiskoi-organizacii-sotrudnichestva-1. Дата обращения 15.04.2021.

akorda.kz (2019). Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев провел переговоры с Председателем КНР Си Цзиньпином 11 сентября 2019 года. Доступно по адресу https://www.akorda.kz/ru/events/international_community/foreign_visits/prezident-kazahstana-kasym-zhomart-tokaev-provel-peregovory-s-predsedatelem-knr-si-czinpinom. Дата обращения 12.04.2021.

Бердыбай, А.Р. (2021) Доступно по адресу https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31625239. Дата обращения 10.04.2021.

История и культура. Биография Джона Хэя, писателя и влиятельного американского дипломата (2019). Доступно по адресу https://www.greelane.com/ru/%D0%B3%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BD%D1%8B%D0%B5-%D0%B.D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%B8-%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/john-hay-4707857. Дата обращения 10.04.2021.

История факультета, (2021). Доступно по адресу https://www.kaznu.kz/ru/15913/page/. Дата обращения 10.04.2021.

Қайратқызы, Б. (2019). Қазақстан мен Қытай арасындағы байланыстардың бүгіні мен ертеңі. Доступно по адресу http://archive.ile-tany.kz/ru/news/1903_aza-stan-men-ytay-arasynda-y-baylanystardy-b-g-n-men-erte. Дата обращения 12.04.2021.

kaznu.kz. (2019). Инициатива ОИС. Доступно по адресу https://Www.Kaznu.Kz/Ru/3/News/One/16706/. Дата обращения 10.04.2021.

Кукеева, Ф., Смаилова, А., Самат, С. (2020). Роль ИСЕСКО в современных международных отношениях.

Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы, №3 (91), сс.4-14.

Лама Шариф, Кайрат (2021). Доступно по адресу https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30100590. Дата обращения 10.04.2021.

МИД, (2020). Доступно по адресу https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/about/structure/people/ 1816?lang=ru. Дата обращения 15.04.2021.

Посольство Республики Корея в Республике Казахстан. Доступно по адресу https://overseas.mofa.go.kr/kz-kk/brd/m_9011/view.do?seq=676736&srchFr=&srchTo=&srchWord=&srchTp=&multi_itm_seq=0&itm_seq_1=0&itm_seq_2=0&company_cd=&company_nm=&page=4). Дата обращения 14.04.2021.

Рахимбеков, А. (2012). Казахстан и Объединенные Арабские Эмираты: двадцать лет доверия и партнерства. Доступно по адресу https://www.inform.kz/ru/kazahstan-i-ob-edinennye-arabskie-emiraty-dvadcat-let-doveriya-i-partnerstva_a2499968. Дата обращения 10.04.2021.

Садыкова, Р.О., Коныспаев Ж. (2012). Евразийское направление во внешней политике Японии // Вестник КазНУ, Серия международные отношения и международное право. – No1 (57). – С. 59-64. Доступно по адресу https://articlekz.com/article/7829. Дата обращения 20.04.2021.

CICA, (2021). СВМДА. Доступно по адресу https://www.s-cica.org/ru/index.php?view=page&t=about. Дата обращения 20.04.2021.

Сологубова, Г.С. (2019). Интеллектуальное событие как часть общественной дипломатии. Доступно по адресу https://roscongress.org/materials/intellektualnoe-sobytie-kak-chast-obshchestvennoy-diplomatii. Дата обращения 15.04.2021.

Список послов Казахстана Доступно по адресу https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF% D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2_%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B0. Дата обращения 05.04.2021.

Турганбаев, А.А. (2021). Доступно по адресу https://ayu.edu.kz/ru/about/administration/vice-president/turganbaev-askar-abdualiuly. Дата обращения 20.04.2021.

TÜRKSOY. (2015). Доступно по адресу https://www.turksoy.org/ru/turksoy/about. Дата обращения 15.04.2021.

Факультет востоковедения (2021). Доступно по адресу https://www.kaznu.kz/ru/325/page/). Дата обращения 10.04.2021.

References

akorda.kz. (2020). The President of Kazakhstan took part in a meeting of the Council of Heads of State – members of the Shanghai Cooperation Organization. Retrieved from https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_sittings/prezident-kazahstana-prinyal-uchastie-v-zasedanii-soveta-glav-gosudarstv-chlenov-shanhaiskoi-organdiznicacii-sotru. Accessed on 15.04.2021.

akorda.kz (2019). President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev held talks with President of the People's Republic of China Xi Jinping on September 11, 2019. Retrieved from https://www.akorda.kz/ru/events/international_community/foreign_visits/prezident-kazahstana-kasym-zhomart-tokaev-provel-peregovory-s-predsedatelem-knr-si-czinpinom. Accessed on 12.04.2021.

Berdybai, A.R. (2021) Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31625239. Accessed on 10.04.2021.

CICA, (2021). CICA. Retrieved from https://www.s-cica.org/ru/index.php?view=page&t=about. Accessed on 20.04.2021.

Embassy of the Republic of Korea in the Republic of Kazakhstan. Retrieved from https://overseas.mofa.go.kr/kz-kk/brd/m_9011/view.do?seq=676736&srchFr=&srchTo=&srchWord=&srchTp=&multi_itm_seq=0&_amp;itm_se = 0 & amp; itm_seq_2 = 0 & amp; company_cd = & amp; company_nm = & page = 4). Accessed on 14.04.2021.

Faculty of Oriental Studies (2021). Available at https://www.kaznu.kz/ru/325/page/). Accessed on 10.04.2021.

Faculty history, (2021). Retrieved from https://www.kaznu.kz/ru/15913/page/. Accessed on 10.04.2021.

Gayratkyzy, B. (2019). Kazakhstan men kytay arasyndagy bayanstardyk bogini men ertеңi. Retrieved from http://archive.iletany.kz/ru/news/1903_aza-stan-men-ytay-arasynda-y-baylanystardy-b-g-n-men-erte. Accessed on 12.04.2021.

History and culture. Biography of John Hay, writer and influential American diplomat (2019). Retrieved from https://www.greelane.com/ru/%D0%B3%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B0%D1% 80% D0% BD% D1% 8B% D0% B5-% D0% BD% D0% B0% D1% 83% D0% BA% D0% B8 /% D0% B8% D1% 81% D1% 82% D0% BE% D1% 80% D0% B8% D1% 8F-% D0% B8-% D0% BA% D1% 83% D0% BB% D1% 8C% D1% 82% D1% 83% D1% 80% D0% B0 / john-hay-4707857. Accessed on 10.04.2021.

kaznu.kz. (2019). OIC Initiative. Retrieved from https://Www.Kaznu.Kz/Ru/3/News/One/16706/. Accessed on 10.04.2021

.Kukeeva, F., Smailova, A., Samat, S. (2020). The role of ISESCO in modern international relations. Khalygaralyқ қatynastar ne khalyқaralіқ qyқyқ serysy, no. 3 (91), pp. 4-14.

Lama Sharif, Kairat (2021). Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30100590. Accessed on 10.04.2021.

List of Ambassadors of Kazakhstan Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF% D0% B8% D1% 81% D0% BE% D0% BA_% D0% BF% D0% BE % D1% 81% D0% BB% D0% BE% D0% B2_% D0% 9A% D0% B0% D0% B7% D0% B0% D1% 85% D1% 81% D1% 82% D0% B0% D0 % BD% D0% B0. Accessed on 05.04.2021.

Ministry of Foreign Affairs, (2020). Retrieved from https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/about/structure/people/ 1816? Lang = ru. Accessed on 15.04.2021.

Rakhimbekov, A. (2012). Kazakhstan and the United Arab Emirates: twenty years of trust and partnership. Retrieved from https://www.inform.kz/ru/kazahstan-i-ob-edinennye-arabskie-emiraty-dvadcat-let-doveriya-i-partnerstva_a2499968. Accessed on 10.04.2021.

Sadykova, R.O., Konyspaev J. (2012). Eurasian direction in Japanese foreign policy. KazNU Bulletin, Series of international relations and international law. No1 (57) pp. 59-64. Retrieved from https://articlekz.com/article/7829. Accessed on 20.04.2021.

Sologubova, G.S. (2019). Intellectual event as part of public diplomacy. Retrieved from https://roscongress.org/materials/intellektualnoe-sobytie-kak-chast-obshchestvennoy-diplomatii. Accessed on 15.04.2021.

Turganbaev, A.A. (2021). Retrieved from https://ayu.edu.kz/ru/about/administration/vice-president/turganbaev-askar-abdualiuly. Accessed on 20.04.2021.

TÜRKSOY. (2015). Retrieved from https://www.turksoy.org/ru/turksoy/about. Accessed on 15.04.2021.

1-бөлім

ШЫҒЫС ФИЛОЛОГИЯСЫ

Section 1

ORIENTAL PHILOLOGY

Раздел 1

ВОСТОЧНАЯ ФИЛОЛОГИЯ

ҒТАМР 811.512.1 https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.02

Т.Е. Қыдыр

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: qydyr.torali@gmail.com

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ АТАУЫНА ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Кез келген халықтың әдеби тілінің даму тарихы бар. Түркі халықтарының әдеби тілі де бірнеше кезеңдерден өтіп, бүгінгі күнге дейін жетті. Қараhандықтар билігі тұсында түркі тіліне араб, парсы сөздерінің енуімен Ислам өркениеті аясындағы ортағасырлық түркі әдеби тілі қалыптасты. Мәурәннәhір, Хорасан және Орталық Азияны мекендеген түркілердің ортақ әдеби тілі XX ғасырдың басына дейін жалғасты. Түркі әдеби тілінің соңғы мың жылдық тарихын дәуірлеуде ғылымда ортақ пікір қалыптасқан жоқ. XV-XVI ғасырлардағы түркі әдеби тілін XIX ғасырдың II жартысынан «шағатай тілі» деген атаумен атау белең алса, бұл тіл XX ғасырдың 30 жылдарынан бастап «ескі өзбек тілі» деген атпен зерттелді. Сол дәуірдің әдеби тілін «шағатай» деп аталуын түркітанушылар сол дәуір ақындарының Шағатай ұлысында өмір сүргендігімен байланыстырды. Десек те сол заман ақындары (Лутфи, Атаи, Науаи және т.б.) өз шығармаларын «түркі тілінде» жазғандығын ерекше атап өткен болатын. Сондай-ақ, түркі әдеби тілінің Жошы ұлысы тарағаннан кейін қалыптасқан хандықтарда да кеңінен қолданылғаны белгілі. Ал, қазан төңкерісінен кейін «шағатайдың» орнын «ескі өзбек тілі» басты. Оның өзіндік саяси себептері де бар еді. Ең негізгісі – XX ғасырдың басындағы Мұстафа Шоқай («Түркістан автономиясы»), Абдурауф Фитрат («Шағатай гурунгы») секілді тұлғалардың түркішілдік бағыттағы саяси ұстанымдары еді. Түркі халықтарының бірігіп кетуінен қорыққан кеңестік билік мұсылман түркі халықтарына ортақ әдеби тілді бір ұлттың аясында зерделегенді жөн деп тапты.

Түйін сөздер: қолжазба, әдеби тіл, шағатай, түркі, ортағасыр, түркітанушы, өзбек.

T.E. Kydyr

Institute of literature and art named after M.O. Auezov, Kazakhstan, Almaty
e-mail: qydyr.torali@gmail.com

Some questions concerning the name of the medieval turkic literary language

It is known that the literary language of any nation has gone through several stages of development. Similarly, the literary language of the Turkic peoples has passed through several stages and has reached our days. During the reign of the Karakhanids, the medieval Turkic literary language was formed within the framework of Islamic civilization with the introduction of Arabic and Persian words into the Turkic language. The literary language of the Turkic peoples who inhabited Transoxiana, Khorasan and Central Asia existed until the beginning of the twentieth century. There is no consensus in science about the chronology and the name of the last thousand years of the history of the Turkic literary language. The Turkic literary language of the XV-XVII centuries. from the second half of the XIX century it became known as the «Chagatai language», and since the 30s of the XX century it was studied as the «old Uzbek language». Turkologists associate the name of the literary language of that era «Chagatai» with the fact that the poets of that era lived in the Chagatai ulus. However, poets of that time (Lutfi, Atai, Navoi, etc.) wrote that their works were written in the «Turkic language». It is also known that the Turkic literary language was widely used in the khanates formed after the collapse of the Ulus of Jochi. And after the October Revolution, the «old Uzbek language» took the place of the «Chagatai language». There are several reasons for this. The most important were the positions of the pan-Turkic political leaders of the early 20th century, such as Mustafa Chokay («Turkestan autonomy») and Abdurauf Fitrat («Chagatay Gurungi»). Fearing the unification of the Turkic peoples, the Soviet authorities decided to study the common literary language of the Turkic Muslim peoples within the framework of one nation

Key words: manuscript, literary language, chagatai, turkic, medieval, turkologist, uzbek.

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Т.Е. Кыдыр
Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы
e-mail: qydyr.torali@gmail.com

Некоторые вопросы, касающиеся названия средневекового тюркского литературного языка

Известно, что литературный язык любого народа прошел несколько этапов развития. Точно так же литературный язык тюркских народов прошел несколько этапов и дошел до наших дней. В период правления Караханидов средневековый тюркский литературный язык сформировался в рамках исламской цивилизации с введением арабских и персидских слов в тюркский язык. Литературный язык тюркских народов, населявших Мавераннахр, Хорасан и Среднюю Азию, просуществовал до начала XX века. В науке нет единого мнения о хронологии и названии последней тысячи лет истории тюркского литературного языка. Тюркский литературный язык XV-XVI вв. со II половины XIX века стал называться «чагатайским языком», а с 30-х годов XX века изучался как «старый узбекский язык». Название литературного языка той эпохи «чагатай» тюркологи связывают с тем, что поэты той эпохи жили в Чагатайском улусе. Однако поэты того времени (Лютфи, Атаи, Навои и др.) писали, что их произведения написаны на «тюркском языке». Известно также, что тюркский литературный язык широко использовался и в ханствах, образовавшихся после распада Улуса Джучи. А после Октябрьской революции место «чагатайский язык» занял «старый узбекский язык». На это есть несколько причин. Наиболее важными были пантюркские позиции политических лидеров начала XX века, таких как Мустафы Чокая («Туркестанская автономия») и Абдурауфа Фитрата («Чагатай гурунги»). Опасаясь объединения тюркских народов, советские власти решили изучить общий литературный язык тюркских мусульманских народов в рамках одной нации.

Ключевые слова: рукопись, литературный язык, чагатайский, тюркский, средневековый, тюрколог, узбек.

Кіріспе

Тақырыпты таңдауды дәйектеу

Исламның алғашқы жылдары арабша еңбектер дүниеге келсе, бертін келе парсы тілінде де көркем шығармалар жазыла бастады. Ислам дінін қабылдаған халықтардан шыққан оқымыстылар осы тілдерде қалам тербеуге тырысты. Себебі сол кезеңде «араб – ғылымның, парсы – әдебиеттің тілі» деген түсінік қалыптасқан еді. Басқа халықтарды айтпағанның өзінде, қазақ даласынан шыққан Әбу Насыр әл-Фарабиден бастап, ғылым жолына қадам басқан ғалым-ғұламалардың басым бөлігі өздерінің құнды еңбектерін араб тілінде жазды. Ал, Низами Гәнжәуи, Әмір Хұсрау Деһлеуи секілді түркіден шыққан шайырлар өздерінің көркем туындыларын парсы тілінде жаратты. Олардың өз туындыларын араб, парсы тілдерінде жазуға сол кездегі тарихи, саяси һәм әлеуметтік мәселелер әсер етті. Соның нәтижесінде араб, парсы тілдерінде құнды еңбектер мен тамаша көркем шығармалар дүниеге келді.

Исламнан алдын руна жазуын пайдаланған түркілер Ислам өркениетінің аясында араб әліппесіне көшкені тарихтан белгілі. Дінді қабылдаған алғашқы жылдары түркише еңбектер жазылмағанымен де, арадан екі-үш ғасыр өткен соң түркі тіліндегі туындылар пайда бола бастады. X ғасырдың орта шенінен бастап Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Ахмет Иасауи, Ахмет Жүйнеки, Сүлеймен Бақырғани секілді түркі ұландары туындыларын өз ана тілдерінде жазды. Олар шығармаларында түркише жазылған ескерткіштердің жоқ екендігін, сондықтан да бұл іске алғаш қол ұрып отырғандықтарын баса айтты. Солардың бірі Қожа Ахмет Иасауи де: «Қостамайды ғалымдар біз сөйлейтін түркіні... Аят, хадис мағынасы түркі болса жарасар, мағынасына жеткендер жерге қояр бөркіні» – деп, XI-XII ғасырлардың өзінде түркі жазба тілі кең тарай қоймағанын ашына отырып жырлап еді.

Қараһандықтар тұсында жазылған еңбектерде оғыз, қыпшақ, қарлұқ тілдерінің элементтері қатар қолданылса, Алтын Орда билігі кезінде дүниеге келген туындылардың кейбірінде сол дәстүрдің сақталғанын көреміз. Бұрхануддин Рабғұзидың «Пайғамбарлар тарихы», Махмұт Кердеридің «Жұмақтардың ашық жолы», Исламның «Мүритке көмекші» секілді діни-танымдық еңбектерінде оғыз, қыпшақ диалектілерімен бірге қарлұқ элементтері де кеңінен қолданылды. Алайда XIV ғасырдың орта шенінен бастап қарлұқ элементтері түсіп, оғыз, қыпшақ диалектілері алға шықты. Содан Алтын Орда орталығы Сарай қаласы мен мәмлүк-қыпшақтар билік құрған Каир шаһарында кеңсе құжаттарынан бастап, көркем туындыларға

дейін қыпшақ диалектісі негізінде жазылды. Қыпшақ-оғыз диалектісінде жаратылған әдеби жәдігерлердің үлгісі ретінде Харазмидің «Махаббатнамасы» мен Сәйф Сараидың «Гүлістан бит-түркиін» атап өтуге болады.

XV ғасырда Әлішер Науаи (1441-1501 жж.) «Мухәкәмәтул-луғәтәйн» («Екі тіл туралы пікір») дейтін еңбек жазып, онда сол замандағы тілдер туралы өз пікірін білдірді һәм түркидің парсышадан ешбір кем түспейтіндігін ғылыми тұрғыдан негіздеді. Содан кейін ана тілдерінде жазатын шайырлар шоғыры пайда болды. Әуел баста әдебиет тілі ретінде қалыптасқан түркі жазба тілі, бертін келе ғылым тіліне айналды. Осылайша үш диалектінің (оғыз, қыпшақ, қарлұқ) негізінде қалыптасқан түркі жазба тілі Хорасан, Мәурәннәһір және Дешті-қыпшақ даласынан араб, парсы тілдерін біртіндеп ығыстыра бастады. Соның нәтижесінде көркем әдебиетті айтпағанның өзінде, зерттеу еңбектері мен діни туындылардың өзі түркі әдеби тілінде дүниеге келді.

Кез келген тіл туады, заман өте келе дамиды, тіпті кейбірі жойылып жатады. Ислам өркениетінің аясында пайда болған түркі әдеби тілі де IX-X ғасырларда туып, бертін келе дамып отырды. Ортағасырлардатүркідүниесіндеекіжазба тіл қалыптасты. Біріншісі – Мәурәннәһір һәм Дешті-Қыпшақ даласында кеңінен қолданылған түркі әдеби тілі болса, екіншісі – Кіші Азияда Осман империясының билікке келуімен пайда болған ресми тіл. Біріншісі – «шағатай тілі» деп аталса, екіншісі – османлы тілі деген атпен танымал болды. Екі әдеби тілдің (шағатай мен османлы тілінің) кейбір фонетикалық ерекшеліктері мен лексикондарындағы кейбір сөздердің өзгешелігіне қарамастан бір-бірінен айтарлық айырмасы болған жоқ. Яғни, Түркістанда жазылған әдеби шығарманы османлы түріктері сөздіксіз оқыса, Стамбулдан жолданған хатты Орта Азияны мекендеген түркілер тәржімасыз-ақ түсінетін еді. Мысалы, басқа түркі ұландарының еңбектерін былай қойғанда, Түркістан автономиясының негізін қалаған Мұстафа Шоқайдың (1890-1941 жж.) (Шоқай, 2012) хаттары мен жазған мақалаларын барша мұсылман жұрты оңай түсінді. Себебі екі жазба тілдің де табиғаты бір болатын. Грамматикалық құрылымы түркінікі болса, сөздік қоры, негізінен, араб, парсы кірме сөздерінен тұрды. Сондай-ақ, араб, парсы сөздері сол тілдерде қалай таңбаланса, түркі жазба тілінде сол қалпында жазылды. Бұл түркі халықтарындағы ортақ термин мәселесін де оңай шешіп берді десек те болады. Сондықтан да Исламды қабылдаған түркі жұртында бір әдеби кеңістік сақталды. Бұл дәстүр XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басына дейін жалғасты. Берісі бес жүз жыл, әрісі мың жылға жуық мұсылман түркілердің арасында кеңінен қолданылған ортағасырлық түркі әдеби тілін түркітанушылардың «шағатай тілі», «ескі өзбек тілі» деген атпен зерттеп, бір жақты шешім шығаруы еді. XVIII ғасырдан басталған бұл дәстүр күні бүгінге дейін жалғасып келеді.

XIV ғасырдан XX ғасырдаң басына дейін қолданылған түркі әдеби тілінің, яғни «шағатай тілінің» табиғатын зерделеу – зерттеудің басты мақсаты. Осы мақсаттың үддесінен шығу үшін өзімізге мынадай міндеттерді жүктедік: Шыңғыс хан жорығынан кейін қалыптасқан Шағатай һәм Жошы ұлыстарындағы әдеби тілдің даму барысына шолу жасау; XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың соңында жазылған ресми хаттар мен көркем шығармалардың тілдік ерекшелігіне назар салу; ең бастысы – шетелдік және отандық түркітанушылардың ортағасырлық түркі әдеби тіліне қатысты зерттеулерін қарастырып, ондағы ой үйлесімділіктері мен пікір қайшылықтарын саралау.

Зерттеу нысаны – ғылымда «шағатай тілі» деген атпен танылған XV ғасырдың ортасынан XX ғасырдың басына дейін кеңінен қолданылған түркі әдеби тілі.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Ортағасырлық түркі әдеби тілі Батыс шығыстанушылары мен орыс түркітанушылары тарапынан біраз зерттелген. Түркітану саласының басты нысандары қатарында қарастырылған XI-XV ғасырлардағы әдеби жәдігерлерде шығарманың поэтикасымен бірге, тілдік ереекшелігіне де жіті назар аударылған. Соның нәтижесінде түркі әдеби тілінің даму барысы, қалыптасу кезеңдері туралы бірнеше пікір қалыптасқан. Әсіресе, XIV-XVI ғасырлардағы әдеби тілдің атауына қатысты ғалымдар арасында пікір қайшылықтары туындаған. Сол замандарда дүниеге келген көркем туындылардың тілін жан-жақты зерделеген ғалымдар сипаттау әдісіне жүгінгені белгілі. Сондай-ақ, ғылымда «шағатай тілі» деген атаумен тараған әдеби тіл – бір ғана ұлттың ғана емес, сол заманда Орталық Азияны, қала берді Шығыс Түркістан ақындарынан бастап, Еділ-Болғар, тіпті Кавказ шайырлары арасында да қолданыста болды. Сондықтан да, бүгінде әрқайсысы жеке-жеке ұлт ретінде қалыптасқан мұсылман түркілердің

ортағасырлық әдеби тілін қарастыруда салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістері де кеңінен қолданылған болатын. Сондықтан да, біз де осы мақаланы жазу барысында «шағатай тілінің» табиғатын ашу мақсатымен сипаттау, салыстырмалы тарихи әдістерді басшылыққа алдық. Сондай-ақ, зерттеушілердің ой-тұжырымдарын жинақтап, шолу тұрғысынан қарастырған тұстарымыз да бар.

Зерттеу нәтижелері және талқылама

Ортағасырлық түркі әдеби тілі – шағатай тілі

Ортағасырлық түркі шайырлары өздерінің шығармаларын түркі тілінде жазғандарын ерекше атап өтеді. Қарахандықтар билігі тұсында өмір сүрген Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Ахмет Иасауи, Алтын Орда дәуірінде Бұрхануддин Рабғұзи, Харазми секілді қалам иелері түркі әдеби тілінде қалам тербеді. Сол дәуірде өмір сүрген Сәйф Сараи өз шығармасының атауын «Гулистан бит-турки», яғни «Түркише Гүлістан» деп қойды. Яғни, сол кездің өлшемімен қарағанда шығарма арабша немесе парсыша жазылуы керек еді. Сондықтан да, түркіден шыққан қалам иелері өз туындыларының өз тілдерінде жазылуына жіті назар аударды.

Жалпы, ортағасырда түркі әдеби тілінің болашағына алаңдаған ақындардың бірі – Әлішер Науаи (1441-1501 жж.) болатын. Ол өзінің «Екі тіл туралы пікір» («Мухәкәмәтуллуғәтәйн») атты зерттеу еңбегінің бас жағында: «Уә аңа «Мухәкәмәт әл-Луғәтәйин» ат қойдум,, та турк елі тілі фәсәхәт-у бәләғәт-у ус‘әти-ки, ол Хәзрәт бұ тіл уә ‘ибәрәт білә нәзм бисаты түзүбдүр-лер уә Мәсихә әнфәсі уә Хизр зуләлідін өлүк тіргүзмек тариқын ‘әләм әһліға көргүзүб-дүрлер, заһир қылдым» – деп (Науаи, 2021: 132), өз шығармасын түркі әдеби тілінде жазғанын ерекше атап өтеді. Бұл еңбектен сілтеме алып, айрықша атап өтуімізге себеп, кейбір түркітанушылардың осы Науаидің заманынан бастап, ХХ ғасырдың басына дейінгі түркі әдеби тілін «шағатай тілі» деп зерттеуімен тікелей байланысты. Белгілі түрколог А.Н. Кононовтың сөзімен айтсақ: «В дореволюционной и некоторое время в послереволюционной тюркологии язык всех среднеазиатских тюркских сочинений, писанных арабским письмом, с XII-XVII в., в иногда вплоть до XIX в., назывался «джагатайским»/ «чагатайским». По имени второго сына Чингиз хана, Чагатая (ум. 1242 г.)...» (Кононов, 1982: 282).

Расында да, ортағасырлық түркі әдеби тілін «шағатай тілі» деген атпен зерттеудің XIX ғасырдың II жартысынан белең алғанын көреміз. Түркітанушы А.Н. Кононов «шағатай, жагатай тілі» деген ұғымдарды Ресейде алғаш рет Ф.Э. Корштың ғылыми айналымға түсіргенін, кейін А.Н. Самойловичтің зерттеулерінде көрініс бергенін жазған (Кононов, 1982: 282). Десек те, XIX ғасырдың II жартысынан бастап, ортағасырлық әдеби жәдігерлер «шағатай тілі, шағатайша мәтін» деген аттармен жарық көргенін аңғару қиын емес. Мысалы, Н.И. Ильминский Бабырға қатысты зерттеуін «Материалы для джагатайского спряжения из Бабур-намэ» (Ильминский, 1863) деген атпен жарияласа, П.М. Мелиоранский Мұхаммед Салих туралы еңбегін «Шейбани-намэ». Джагатайский текст поэмы Мухаммеда Салиха по рукописи Венской библиотеки» (Мелиоранский, 1904) деп атаған. Әсіресе, А.Н. Самойловичтің XV ғасыр ақындары Әмири («Из туюгов чагатайца Амири») (Самойлович, 2005: 857), Лүтфи («Чагатайские туюги Лутфи» (Самойлович, 2005: 854) және Атаи («Чагатайиский поэт XV века Атаи» (Самойлович, 2005: 839) туралы зерттеулерінде шағатай деген терминге көп жүгінгенін көреміз. Алайда, ортағасырлық түркі шайырларының, солардың ішінде жоғарыда аттары аталған Науаи, Әмири, Атаи және Лүтфилердің өз туындыларында шағатай деген сөзді қолданбағаны белгілі. Десек те, кейінгі зерттеушілердің, негізінен, орыс түркітанушыларының сол ақындар шығармаларын шағатай тілі аясында қарастыруға тырысқанын аңғару қиын емес.

Шағатай тілінің даму тарихына қатысты ғалымдар арасында ортақ пікір қалыптаспаған. Негізінен, Қарахандықтар билігіндегі қарлұқ-қыпшақ-оғыз диалектілері негізіндегі қаған тілі (X-XII ғғ.), Алтын Орда тұсындағы қыпшақ-оғыз тілі (XIII-XIV ғғ.), сосын XV ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі кезең шағатай тілі кезеңі деген ұғым қалыптасқан. Біз жоғарыда сілтеме ретінде көрсеткен А.Н. Самойлович ортағасырлық түркі әдеби тіліне, соның ішінде шағатай тіліне қатысты: «Прежде всего необходимо напомнить о том, что я ограничиваю значение выражения «чагатайский язык», обозначая им определенный период в развитии среднеазиатско-турецкого литературного языка исламской эпохи, именно период с XV до начала XX в., и относя время с XI по XIV в. к периодам караханидско-кашгарскому и огузско-кыпчакскому, или хорезмийскому, а не к чагатайскому» – деп жазып (Самойлович, 2005: 945), XI-XX

ғасырлар арасын екі тілдік кезеңге бөліп, соңғы бес ғасырлық уақытты шағатай тілінің үлесіне берген. Ал, Кіші Азияда өмір сүрген Ф. Көпрүлү болса: «*Türk aleminin her tarafında Türkçe eserlerle bol bol rastlandığı bu devirde yazılan Mahabbet-Name, bilhassa şu bakımdan mühimdür ki, XIV. Yüzyılda Altınordu Devleti dairesinde Türk hanları ve hanzadeleri himayesinde bu gibi eserler vücüde geldigini ve onların Maveraünnehrde, Horasanda, Irak-ı Acem ve Farsta, hulasa Asyadaki Türk saraylarında umumi bir edebiyat lisanı olarak kabul edilen Çağatay lehçesi ıle yazıldığını gösteriyor*», – деп (Köprülü, 2010: 179), XIV ғасырда, анығы 1353 жылы Сырдарияның бойында жазылған Харазмидің «Махаббатнамасын» да шағатай тілінде жазылғанын алға тартқан. Сондай-ақ, бұл әдеби тілдің Мәурәннәһір мен Хорасанмен бірге басқа да түркі билігіндегі жерлерде де қолданыста болғанын баса айтқан. А. Самойлович өз замандасы Ф. Көпрүлүнің «Махаббатнаманың» шағатай тілінде жазылды дегенін сынағанымен де, оның «Шыңғыс хан жорығынан кейін ислам мәдениетінің ықпалымен қалыптасқан шығыс түркі әдеби тілін – шағатай тілі дейміз» деген ойын құптаған (Самойлович, 2005: 925).

Шағатай тілінің аясын кең көлемде қарастыру Ф. Көпрүлімен бірге мажар ғалымы Г. Вамберидің еңбектерінен де аңғаруға болады. Ол шағатай тілінің даму тарихын XII-XIX ғасырлар арасындағы әдеби ортаазиялық-түркі тілі ретінде қарастырып, олардың Орталық Азияны мекендеген түркілердің, соның ішінде өзбектердің де үлесі жатқанын алға тартқан (Eckmann, 2003: 136; Özender, 1996: 9). Егер сол өлшеммен алсақ, онда қараһандықтар билігі һәм Жошы ұлысы – Алтын Ордада дүниеге келген әдеби жәдігерлер де «шағатай» тілінде жазылған болып шығады. В.В. Радлов, Ф.Е. Корш және П.М. Мелиоранский секілді түркітанушылар шағатайшаның аясын тарылтып, көне ұйғыр тілінің жалғасы ретінде қарастырған кездері де болған (Самойлович, 2005: 925). Сондай-ақ, В.В. Радлов, Н.И. Ильминский, П.М. Мелиоранский, К. Брокельман және басқа да ғалымдар XIV-XVII ғасырларда Шағатай ұлысының атырапында қалыптасқан тілді шағатай тілі ретінде қарастырған (Артамошина, 1960: 9).

Ортағасырда «түркі тілі», «түркише», «түркі сөзі» деген атпен белгілі болған әдеби тілдің шағатайша аталуының басты себебі ретінде бұл тілдің Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатай ұлысында пайда болғандығымен байланыстырады. Сондай-ақ, Науаидің өз шығармаларының бірінде «шағатай ләфзі» тіркесін қолданғандығын (Eckmann, 2003: 135), әрі XVII ғасырда өмір сүрген Әбілғазының: «Шәжәрә-и тәрәкимә» еңбегінде автордың «мен арабша, парсыша және түркі-шағатайша сөздерді қоспастан, таза түрки тілінде жаздым» – дегенін алға тартады (Самойлович, 2005: 924).

Шағатай тілі – ескі өзбек тілі

Ортағасырлық түркі ақындары өз шығармаларын «түркі» тілінде жазғанын ерекше атап өткенімен де, алдыңғы буын, яғни XX ғасырдың басына дейінгі түркітанушылар оны «шағатай тілі» деп атаған, ал кейінгі шығыстанушылар оны «ескі өзбек тілінің» аясында қарастырғанды жөн көрген (Благова, 1960: 30). Шағатай тілі, шағатай әдебиеті деген ұғымдарды ескі өзбек әдеби тілі ретінде қарастыру – XX ғасырдың 30 жылдарынан басталған десе де болады (Кононов, 1982: 282). Яғни, 1917 жылғы Қазан төңкерісінен (Артамошина, 1960: 8) кейінгі түркітанушылардың түркі әдеби тілін ескі өзбек тілі ретінде қарастырудың басты себебі – патшалық кезеңдегі ұстанымдарды мансұқтау секілді кеңестік идеологияның салдары болса керек. Оның үстіне түркішілдік (пантюркистік) бағыттағы ұлт-азаттық қозғалыстардың өршіп кетуінен қорыққан коммунистер Орталық Азия халықтарының басын біріктірмеудің қамына кіріскен болатын. Оның себебі А. Фитрат секілді түркішіл азаматтардың «Шағатай гурунгы» деген ұранмен «ортағасырлық түркі әдеби тіліне көшу» ұстанымы әсер еткен. Сондықтан да, Мәурәннәһір, Еділ-Болғар, Шығыс Түркістан, Хорасан түркілерінің ортағасырлық әдеби жәдігерлерінің бәрін бір ұлттың еншісіне беру саясаты саналы түрде жүргізілді десек те болады.

Содан ғалымдар арасында екіұдай пікір қалыптаса бастады. «Шағатайша» мен «ескі өзбек тілінің» арасын ажыратып алу қажет болды. Түркітанушы А.М. Щербак «ескі өзбек тілін» тірі ұлттық тіл деп алып, оның мысалы ретінде «Оғызнаманы» атайды да, шағатай тілін ескі өзбек тілінің әдеби қалыбы ретінде көрсетуге тырысқан (Артамошина, 1960:8). Десек те, А. Щербактың бұл сөзінен шағатай тілі – ескі өзбек тілі деген мағына шығары анық. Ғалым осы еңбегі арқылы «ескі өзбек тілі» және «шағатай тілі» деп, алдыңғы һәм кейінгі түркітанушылардың көңілін жыққысы келмеген секілді.

Ал, кеңес түркітанушысы Г.Ф. Благова XI ғасырдың аяғындағы әдеби тілдің грамматикалық жүйесі қазіргі өзбек әдеби тіліне көшудің өзіндік

ерекшеліктері екенін, сондықтан да Науаи мен Бабыр жазған тілді ескі өзбек әдеби тілі деп есептеуге болатынын ашып жазған (Благова, 1960: 35). Біртіндеп XV-XVI ғасырларда түркі тілі деп қалам тербеген ақындар шығармаларының тілі «ескі өзбек тілі» болып шыға келді. Содан кейін мұндай тұжырым өзбек әдебиеттанушылары мен тілтанушыларының еңбектерінде жиі көрініс берді. *У. Турсунов, Б. Уринбоев және А. Алиев жазған «Өзбек әдеби тілі тарихы» атты ортақ еңбекте әдебиеттанудағы шағатай әдебиеті, шағатай тілі және шағатай түрікшесі деген ұғымдардың өзбек классикалық әдебиеті екенін, ал шағатай тілі, шағатай түрікшесі деген атаулар ескі өзбек тілі ретінде қолданылғанын ашып жазды (Турсунов, 1995*: 29).

Түркі әдеби тілі деген ұғымды XIX ғасырда шағатай деген термин ауыстырса, XX ғасырдың II жартысынан бастап шағатай деген атауды ескі өзбек тілі басты. Яғни, Г. *Вамберидің «Шағатай түрікшесі»* (Vambery, 1867) *деген еңбегін А.М. Щербактың «Грамматика староузбекского языка»* (Щербак, 1962) *деген зерттеуі басты. Бұл дәстүр бертін келе* Б. Юсуфовтың зерттеулеріне ұласты (Юсуфов, 1991).

Ескі өзбек тілі – ортағасырлық түркі әдеби тілі

XV-XVI ғасырлардағы жазба жәдігерлерде «түрік тілі», «түрік тіркесі», «түркі тілі», «түркі лебізі», «түрікше тіл» немесе қысқаша «түрки», «түркише» деп (Ekmann, 2021: 17) қолданылып келген әдеби тілге бертін келе «шағатай» немесе «ескі өзбек тілі» деген атау берілді. Десек те ортағасырлық әдеби жәдігерлердің табиғатын тілдік тұрғыдан зерделеген түркітанушылардың арасында ортағасырлық әдеби тіл туралы ортақ бір пікірдің қалыптаспағанын көреміз. Тіпті, XV-XVII ғасырларда хатқа түскен жазба мұралардың тіліне «шағатай тілі» атауын жиі қолданған А.Н. Самойловичтің өзі кейбір зерттеулерінде сол дәуір әдеби жәдігерлерінің тілін «Ортаазия-түркі әдеби тілі» терминін қолданғанын оның «О среднеазиатско-турецком литературном языке и его отношении к другим турецким языкам» деген мақаласынан анық көреміз. Түркітанушының бұл мақаласы біраз уақыттарға дейін жарияланбастан (РНБ. Ф.671. Д.100, л. 840-853), ғалымдар назарынан тыс қалып келіп еді. 1997 жылы белгілі ғалым Г.Ф. Благова тарапынан арнайы жарияланғанын ерекше атап өткен жөн (Самойлович, 2005: 941).

Сондай-ақ, ортағасырлық әдеби жәдігерлерді тіл тұрғысынан зерттеген түркітанушы *В.Д. Артамошина да академик А.Н. Самойловичтің сол дәуір жазба мұраларының тіліне қатысты «Ислам дәуіріндегі ортаазиялық-түрік әдеби тілі» деген терминді қолданғанына назар аударған*. Сөзіміз дәйекті болуы үшін түркітанушының сол ойын сол қалпы бергенді жөн көрдік: «Чтобы избежать двузначности термина «чагатай» А.Н. Самойлович предложил для обозначения литературного письменного языка Средней Азии название «среднеазиатско-турецкий литературный язык исламской эпохи», устанавливая несколько периодов развития этого языка, причем термин «чагатайский» он сузил до обозначания им тимуридского периода классической литературы» (Артамошина, 1960:8).

Тағы да сол «шағатай тілі» ұғымын жиі қолданған Г.Ф. Благова соңғы жылдарындағы зерттеулерінде орталық азия түркілерінің әдеби-жазба тілі деген атауды қолдана бастаған. Оның «О соотнешениях прозаического и поэтического вариантов среднеазиатско-тюркского литературно-письменного языка XV-начала XVI в. (к постановке вопросе)» деген мақаласында сол дәуірдегі әдеби тіл туралы «ортаазиялық-түркі әдеби-жазба тілі» («среднеазиатско-тюркского литературно-письменного языка (ЛПЯ)») деп қолданған (Благова, 1976: 27). Егер А.Н. Самойлович «среднеазиатско-турецкий литературный язык» десе, Г.Ф. Благова «среднеазиатско-тюркского литературно-письменного язык» деп жазған. А.Н. Самойлович «түркі» деген сөзді «турецкий», яғни «түркі» деп қолданғаны белгілі.

Сондай-ақ, ескі өзбек тілінің тарихы мен қалыптасуы туралы зерттеулер жүргізген Э. Фазылов та соңғы жылдардағы зерттеулерінде түркі әдеби тілі деген ұстанымды да қолдана бастағанын аңғару қиын емес. Оның «Чығатай» әдеби тілінің қалыптасуы туралы» («Çiğatay» adabi tilinin şakillaniştarihi haqida»*)* деген мақаласында түркі әдеби тілінің әр дәуірде әртүрлі атпен аталғанын айта келе, «түркі халықтары үшін ортақ болған ескерткіштер (VIII-X ғғ.), Орталық Азияны мекендеген түркі халықтарының әдеби тіліне тікелей қатысты болған дәуір (XI-XII ғғ.), прототүрік әдеби тілі (XII-XIV ғғ.), түрки әдеби тілі (XIV-XVIII ғғ.) және соңғы дәуірдегі түркі әдеби тілі (XVIII-XIX ғғ.)» – деп, таратып жазғанын көреміз (Фазылов, 2008: 322).

Ғылымда шағатай тілі ретінде қолданылған түркі әдеби тілі – барша мұсылман түркілеріне ортақ тіл. Бастауын көне түркі тілінен алатын ортағасырлық әдеби тілдің қалыптасуына араб,

парсы тілдері әсер етті. Яғни, ортағасырда кеңінен қолданылған әдеби тіл ислам өркениетінің жемісі. Сондықтан да, қарлұқ, қыпшақ һәм оғыз тілдерінің негізінде қалыптасқан түркі әдеби тілінде мұсылман түркі халықтарының әдебиеті дүниеге келді. Ойымызды түркітанушы Г.Ф. Благованың сөзімен түйіндер болсақ: «Этот язык до Великой Октябрьской социалистической революции являлся литературным языком для образованных кругов многих тюркоязычных народностей, у которых еще не сформировался собственный литературный язык на базе родного языка» (Благова, 1960: 31).

Қорытынды

Көне түркі тілі бүгінгі күнге дейін бірнеше тарихи кезеңдерден өткенін әр кезеңдерде хатқа түскен жазба ескерткіштерден білеміз. Исламға дейін жазылған Орхон, Енисей ескерткіштер түркінің төл әліппесі – руна әліппесімен тасқа қашалған. Ислам дінінің келуімен мұсылман халықтарының арасына араб әліппесі кеңінен тарады. Ажам халықтарының қатарында түркілер де осы жазуды қабылдады. Исламды қабылдағаннан кейін түркілерде «Екі ғасырлық үнсіздіктен» («Ду ғәрн-е сукут») (Қыдыр, 2018: 45) жаңа әдеби тіл қалыптасты. Түркі тілінің грмматикалық құрылымына араб һәм парсы сөздері қосылды. Қараһандықтар тұсында жазба жәдігерлер қарлұқ-қыпшақ-оғыз диалектілері негізінде жазылса, бұл дәстүр Алтын Орда билігінің Харезм өлкесінде де сақталды. Жошы Ұлысының орталығы – Сарай төңірегінде қыпшақ-оғыз диалектілерімен әдеби жәдігерлер жазылды. Исламнан кейінгі әдеби тіл Харезм, Мәурәннәһір және Дешті Қыпшақ даласында кеңінен қолданылды. Ортағасырлық түркі әдеби тілі қазақ, өзбек, ұйғыр, татар, түркімен және басқа да түркі халықтарының бүгінгі әдеби тілдерінің қалыптасуына негіз болды.

Ортағасырлық қалам иелері (ақын-шайырлар) өз шығармаларын «түркі тілінде», «түркі лебізінде», немесе қысқаша «түркише» жаздық деп атап көрсеткеніне қарамастан, XIX ғасырдан бастап түркітанушылар оларды «шағатайша» деген атаумен атай бастады. Десек те, ортағасырлық әдеби тіл – Шыңғысханның ұлы Шағатай ұлысында ғана қолданылмады, бертін келе Жошы ұлысының негізінде қалыптасқан хандықтарда да кеңінен тарағаны белгілі. Тіпті, қазақ хандарының ресми хаттары да осы әдеби тілмен жазылғаны аян.

Ал, XX ғасырдың 30 жылдарынан бастап, «шағатай» деген атаудың орнын «ескі өзбек тілі» деген ұғым басты. Оның саяси себебі басым еді. Себебі өзінен бұрынғы жетістіктердің бәрін жоққа шығаруды көздеген коммунистік режим «шағатайшаны» «ескі өзбек тіліне» ауыстырды. Сондай-ақ, коммунистік режимге қарсы күрескен Мұстафа Шоқайдың «Түркістан автономиясы», Абдурауф Фитраттың «Шағатай гурунгы» секілді түркішілдік идеяға бағытталған ұстанымдарынан қорқып, кеңес ғалымдары ортағасырлық жазба жәдігерлердің бәрін бір ұлттың «қанжығасына байлап» бергенді жөн санады. Содан «ескі өзбек тілі» деген атау алға шықты. Егер сол ұстаныммен қарасақ, Абай Құнанбаевтың алғашқы жылдары жазылған «Физули, Шәмси, Сайхали», «Йүзі раушан», «Әлифдек ай йүзүнә ибрәт етдім» деген өлеңдері де «ескі өзбек тілінде» жазылған болып шығары анық.

Соңғы жылдары ортағасырлық түркі жазба мұраларын түркішілдік рух һәм ұлттық таным тұрғысынан зерделеу жағына баса назар аударылып келеді. Сондықтан да, «шағатайша», «ескі өзбек тілі» деген терминдердің орнын бүгінде «ортағасырлық түркі әдеби тілі», «түркі әдеби тілі» деген ұғымдар ауыстырды. Бұл да болса, ортағасырлық қалам иелерінің «түркі тілі», «түркі лебізі» деген сөздерінің бүгінгі күндегі қайта жаңғыруы болса керек.

Қаржыландыру

Бұл мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен AP09259892 «Мұстафа Шоқай мұрасындағы қолжазбалардың тарихи-деректілік құндылығы» жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

Артамошина В.Д. Условия формирования и некоторые особенности языка среднеазиатских поэтов – предшественников А. Навои // Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. – М: Издательство восточной литературы, 1960. – 350 с.

Әлішер Науаи. Мухәкәмәтул-луғәтәйн. (Дайындаған Т. Қыдыр). – Нұр-Сұлтан: Халықаралық Түркі академиясы, 2021. – 208 б.

Благова Г.Ф. О характере так называемого «чагатайского» языка конца XI в. // Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. – Москва: Издательство восточной литературы, 1960. – 350 с.

Благова Г.Ф. О соотношениях прозаического и поэтического вариантов среднеазиатско-тюркского литературно-письменного языка XV – начала XVI в. (к постановке вопросе) // TURGOLOGIKA. – Ленинград: Наука, 1976. – 364 с.

Vambery H. Cagataische Sprachstudıen. Lepzıg, 1867.

Eckmann J. Harezm, Kipçak ve Çağatay türkçesi üzerine araştirmalar. – Ankara: Türk Dil kurumu yayinlari, 2003. – 438 s.

Eckmann J. Çağatay el kitabi. Ankara: Türk Dil kurumu yayinlari, 2021. – 232 s.

Ильминский И.Н. Материалы для джагатайского спряжения из Бабур-намэ // Ученые записки Казанского университета, 1863, вып.1-2.

Кононов Н.А. История изучения тюркских языков в России. – Ленинград: Наука, 1982. – 360 с.

Köprülü F. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. Akçağ, 2010. 9 Baskı. – 383 s.

Қыдыр Т.Е. Дешті Қыпшақ даласындағы ислами әдебиет (X-XV ғғ.) (ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшелігі). – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 200 б.

Мелиоранский П.М. «Шейбани-намэ». Джагатайский текст поэмы Мухаммеда Салиха по рукописи Венской библиотеки. СПб, 1904.

Özender F. Sema Barutçu. Ali Şir Nevayi. Muhakemetül-lığateyn. Ankara: Irmak matbaacılık, 1996. – 185 s.

Самойлович А.Н. Тюркское языкознания. Филология. Руника. – Москва: Восточная литература РАН, 2005. – 1053 с.

Фазылов Э. Turkologica. I-том. – Ташкент: Фан, 2008. – 588 с.

Шоқай Мұстафа. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. II том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. – 664 б.

Юсуфов Б. Местоимения в староузбекском литературном языке (XV-XVI вв.). – Тошкент: Фан, 1991. – 146 с.

References

Artamoschina V.D. (1960). Usloviya formirovaniya i nekotorie osobennosti yazika sredneaziatskix poэtov – predschestvennikoy A.Navoi // Tyurko-mongolskoe yazikoznanie i folkloristika [Conditions of formation and some features of the language of the Central Asian poets - the predecessor of A.Navoi // Turkic-Mongolian linguistics and folklore studies] Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literaturi, p. 350.

Alischer Nauai. (2021). Muhakamatul-lugatayn. (Dayindagan T.Qydyr) [Muhakamatul-lugatayn] [prepared by T.Qydyr]. Nur-Sultan: Xaliqaraliq Turki akademiyasi, p.208.

Blagova G.F. (1960). O xaraktere tak nazivaemogo «chagatayskogo» yazika konca XI v. // Tyurko-mongolskoe yazikoznanie i folkloristika [About the nature of the so-called “Chagatai” language of the late XI century // Turkic-Mongolian linguistics and folklore studies]. Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literaturi, p. 350.

Blagova G.F. (1976). O sootnescheniyax prozaicheskogo i poeticheskogo variantov sredneaziatsko-tyurkskogo literaturno-pismennogo yazika XV-nachala XV*I v. (k postanovke voprose)* [On the correlations of the prose and poetic variants of the Central Asian-Turkic literary and written language of the XI-beginning of the XI century. (to the formulation of the question)] // TURGOLOGIKA. Leningrad: Nauka, p. 364.

Vambery H. (1867). Cagataische Sprachstudıen. Lepzıg, p. 253.

Eckmann J. (2003). Harezm, Kip*çak ve* Çağatay türkçesi üzerine araştirmalar [Research on Khwarezm, Kipchak and Chagatai Turkish]. Ankara: Türk Dil kurumu yayinlari,. p 438.

Eckmann J. (2021). Çağatay el kitabi [The Chagatai handbook]. Ankara: Türk Dil kurumu yayinlari, p. 232.

Ilminskiy I.N. (1863). Materiyali dlya cagataiyskogo spryajeniya iz Babur-name // Ucheniye zapiski Kasanskogo universiteta [Materials for the Jagatai conjugation from Baber-nama // Scientific notes of Kazan University], vip.1-2.

Kononov N.A. [1982]. Istoriya izucheniya tyurkskix yazikov v Rossiy [History of the study of Turkic languages in Russia]. Leningrad: Nauka, p. 360.

Koprulu F. (2010). Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar [The first mystics in Turkish literature]. Akçağ,. 9 Baskı. p.383.

Qydyr T.E. (2018). Deschti qipschaq dalasindagi islami adebiyet (X-XV gg.) (islam, iman jane ihsan maselelerinin jarlanu erekscheligi) [Islamic literature in the steppes of desht-I-Kipchak (X-XV centuries.) (specifics of singing about the problems of Islam, faith and Ihsan)]. Astana: «Ruhani qundiliqtardi qoldaw qory» korporativtik qory, p.200b.

Melioranskiy P.M. (1904). «Scheybani-name». Djagatayskiy tekst poemi Muxammeda Salixa po rukopisi Venskoy biblioteki [«Sheibani-nama». The Jagatai text of the poem by Muhammad Salih according to the manuscript of the Vienna Library]. SPb.

Ozender F.Sema Barutçu. [1996]. Ali Şir Nevayi. Muhakemetül-luğateyn [Ali Shir Nevayi. Muhakemetül-lığateyn]. Ankara: Irmak matbaacılık, p.185.

Samoylovich A. (2005). Tyurkskoe yazikoznaniya. Filologiya. Runika [Turkic linguistics. Philology. Runica]. Moskva: Vostochnaya literatura RAN, p. 1053.

Fazilov Э. [2008]. Turkologica. I-tom. Taschkent: Fan, p.588.

Schoqay Mustafa. [2012]. Schygarmalarynyn tolyq jinagy.On eki tomdyq [A complete collection of his works. Twelve volumes]. II tom. Almaty: Dayk-Press, p.664.

Yusufov B. (1991). Mestoimeniya v starouzbekskom literaturnom yazike (XV-XV*I vv.)* [Pronouns in the Old Uzbek literary language (XV-XVII centuries)]. Toschkent: Fan, p.146.

ҒТАМР 16.21.49 https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.03

Д. Оспанова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
e-mail: dana.zhanabek@mail.ru

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ЭМОТИВТІЛІГІНІҢ ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ТҮРКІ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Мақала тілдегі эмотивтілік және лингвомәдени кеңістіктегі адам эмоциясын зерттеу мәселелеріне, соның ішінде фразеологизмдердің эмотивтілігін зерттеуге арналған. Автор эмотивті код, адам эмоциясының көрінісі және оны білдіру жолдары ұғымдарын қарастырып, эмотивтілікті зерттеудің жаңа бағыттағы тәсілдемелерін талдайды. Мақалада қазіргі тіл білімі, шығыстану саласындағы жаңа парадигмаға сай, психологиялық, лингвомәдени сипаттағы зерттеу, түркі тілдеріндегі тілдік және мәдени ортақтықтарға назар аударылады. Сол арқылы жаһандану, мәдени байланыс дамыған замандағы өзекті орынға шыққан аударма, ұлтаралық қатынас, түркі тілдерін зерттеу мәселелеріне қатысты тұжырымдар берілген. Мақаланың негізгі мақсаты – сөздің эмоционалдық мазмұнының алуандығын сипаттап, қазіргі тіл білімінде және лингвомәдени аяда тілдің эмотивтік кодын зерделеудің маңызын түркі тілдері материалдары негізінде көрсету. Соған орай, нысан эмотивті фразеологиялық бірліктер болғандықтан, этно-мәдени экспрессивті мәнді компоненттермен келетін фразеологизмдер басты назарға алынған. Мақалада қазақ, әзербайжан және түрік тіліндегі фразеологиялық бірліктер және олардың эмотивтік, дискурстық, прагматикалық мәні салыстырылып, талданады. Сондай-ақ түркі тілдеріндегі эмосемаларды өзге де тілдердегі, атап айтқанда, ағылшынша баламаларымен салғастыру әдісі де қолданылады. Жұмыс нәтижесінде қазақ тілінің және түркі тілдерінің эмотивті сөздері (фразеологизмдер) талданып, олардың сөз актісіндегі орны мен оны зерттеудің мәні ашылды.

Түйін сөздер: қазақ фразеологизмдері, түркі фразеологизмдері, фразеологиялық бірлік, фразеологизмнің эмотивтілігі, эмотивтілік.

D. Ospanova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan
e-mail: dana.zhanabek@mail.ru

Study of the emotionality of phraseology in general and turkic linguistics

The article studies human emotions in the emotional and linguacultural space, particularly focused on the study of emotional intensity of phraseology. The author considers the concepts of emotional codes, human feelings and ways of expressing them, and analyzes new approaches to the study of emotionality. The article deals with the study of psychological, linguistic and cultural character, linguistic and cultural communities in the Turkic languages in accordance with the new paradigm in the field of modern linguistics, Oriental studies. The author will draw conclusions concerning the issues of translation, interethnic communication, the study of Turkic languages that have become relevant in the era of globalization, the development of cultural ties. The main purpose of the article is to describe the diversity of the emotional content of the word and show the importance of studying the emotional code of the language in modern linguistics and linguocultural context based on Turkic languages. Therefore, since the object is an emotional phraseological units, the focus is on the phraseology that comes with the components of ethno-cultural expressive meaning. The article compares and analyzes phraseological units in the Kazakh, Azerbaijani and Turkish languages and their emotional, discursive, pragmatic meaning. The method of comparing emosems in Turkic languages with their equivalents in other languages is also used. As the result of the work were analyzed the emotional words (phraseology) of the Kazakh and Turkic languages and were revealed their place in the speech act and the significance of scrutinizing these elements.

Key words: Kazakh phraseological units, Turkic phraseological units, phraseological units, emotional intensity of phraseological units, emotionality.

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Д. Оспанова
Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан
e-mail: dana.zhanabek@mail.ru

Изучение эмоциональности фразеологизмов в общем и тюркском языкознании

Статья посвящена проблемам изучения эмоций человека в языке и лингвокультурном пространстве, в том числе изучению эмоциональности фразеологизмов. Автор рассматривает понятия эмотивных кодов, человеческих чувств и способов (способов) их выражения, анализирует подходы к изучению эмотивности в новом направлении. В статье рассматривается изучение психологического, лингвокультурного характера, языковых и культурных общностей в тюркских языках в соответствии с новой парадигмой в области современного языкознания, востоковедения. Автор сделает выводы, касающиеся вопросов перевода, межнационального общения, изучения тюркских языков, ставших актуальными в эпоху глобализации, развития культурных связей. Основная цель статьи – описать многообразие эмоционального значения слова, показать на материале тюркских языков важность изучения эмотивного кода языка в современной лингвистике и лингвокультурной сфере. В связи с этим, поскольку объектом являются эмотивные фразеологизмы, то основное внимание уделяется фразеологизмам, представляющим собой этнокультурные экспрессивно-значимые компоненты. В статье сравниваются и анализируются фразеологизмы на казахском, азербайджанском и турецком языках и их эмотивное, дискурсивное, прагматическое значение. Также используется метод сопоставления тюркоязычных эмосем с аналогами других языков. В результате работы были проанализированы эмотивные слова (фразеологизмы) казахского и тюркских языков, раскрыто их место в речевом акте и предмет его изучения.

Ключевые слова: казахские фразеологизмы, тюркские фразеологизмы, фразеология, эмотивность фразеологизма, эмоциональность.

Кіріспе

Эмоциялар – кісінің жеке және әлеуметтік өмірінің айнымас бөлігі. Ал тіл – ішкі дүниемізді сыртқа шығарушы, сөйлесушімізбен бөлісудегі басты дәнекер десек, әрбір тілде ішкі рухани дүниені бөлісуге арналған эмоциялық бірліктер де бар. Түркі тілдері бұл бағыттағы бірліктерге, құралдарға бай әрі сан қырлы. Күнделікті қарым-қатынаста ішкі эмоцияны білдіруге қолданылатын тіл элементтері (сөйлем, тіркес, фразалар, мақал-мәтелдер, одағайлар, т.б.) түркі қоғамының мәдениетін ортаға шығара отырып, сөзге (айтылым) белгілі реңк, әсер қосатыны белгілі. Осы орайда эмоцияның білдіруде фразеологизмдердің рөлі мен оны зерттеу маңызды орынға шығады.

Барлық адамның өміріндегі эмоцияның мәнін дәл көрсету үшін ғалымдар адамның эмоционалды нөлдікте болатын күйін де қарастырған екен. Эмоционалды нөлдік дегеніміз – сыртқа шығарылмайтын, тіпті адамның ешқандай эмоцияны бастан кешірмейтін күйі. Яғни коммуникацияда да эмоцияның болмауы. Осыған байланысты психологтар мен физиологтардың да сөйлеуші / сезінуші адамның бұл күйінен эмоционалды интеллектінің болмауын, яғни эмоционалдық кереңдік деп аталатын күйін ажыратып көрсетеді. Мұндай адамдармен тілдесу, байланыс құру мүмкін емес. Оны тілдік тұлға не эмоционалды-коммуникативтік тұлға деп атай алмаймыз. Демек осындай шарттарда құрылатын тілдік қатынас не тілдік қатынастың құрылмауына, оның өрбуінде, дамуында, нәтижесінде эмоцияның да атқарар рөлі зор. Себебі біз мән бермегенімізбен, сөйлеу кезінде әр сөзді эмоциямызға, жағдаятқа сай таңдап отырамыз. Сол арқылы ішкі ойды әсерлі жеткізуді көздейміз. Ал ол көздеген мақсатымызға жетудің бірден бір жолы – тілдің, сөздің эмотивті реңін ажырату. Тілдік қарым-қатынас кезінде сөзді түсіну, ойды қорыту, айтылған нәрсені сол эмотивті күйінде түсіну үшін айтушы әрқашан лебізіне қарай таңдалған сөздерді анықтау да қазіргі парадигмалық зерттеулердің мақсатына айналуы тиіс. Бір тіл ішіндегі эмотивтілікті зерттеп қоймай, түркі тілдері байланысына шығып, салыстыру шеңберін кеңейту ғылымға жаңаша ізденіс, көзқарасты дамыту тұрғысынан да ерекше үлес қосары сөзсіз. Мақалаға арқау болған түркі тілдеріндегі фразеологизмдердің эмотивтілігін анықтау, салыстыру ісінің практикалық мәні де адам мен адам арасындағы дұрыс әрі түсінікті байланыс құру тетіктерін зерделеуімізде жатыр.

Тақырып таңдауды дәйектеу, мақаланың мақсаты мен міндеттері

Адам қарым-қатынас кезінде де, ішкі сөйлеу, тіпті жазбаша сөйлеу кезінде де эмоционалдық

күй кешеді: қуанады, шабыттанады, ренжиді, т.б. Осы көңіл күйі мен ішкі ойымыздың барлығы дерлік тілімізде түрлі дәрежеде көрініс табады. Сондықтан эмоциялар мен сезімдер физиологтар мен психологтардың ғана емес, тілтанушылардың да бұл бағытты терең зерттеуін қажет етеді. Сол себепті де ұлттық-мәдени ерекшеліктердің, тілдің эмоционалды қырының басты қайнаркөзі тілде бірнеше ғасырлар бойы қалыптасып, ұлт санасына сіңген фразеологизмдердің эмотивтілігіне назар аударып, тақырыпқа да қазақ және түркі тілдеріндегі эмоционалды фразеологизмдердің зерттелуін арқау еттік.

Мақалада осы тақырыпты қозғаудағы басты мақсатымыз – осы бағытта пайда болып, жеке сала ретінде іргесі қалана бастаған эмоция тілтануы, тіл біліміндегі жаңаша, эмотивті тәсілдеме жайында, оның лингвомәдени аядағы орнын сөз етіп, қазақ, түрік және әзербайжан тіліндегі эмотивті фразеологиялық бірліктерді талдау. Осы мақсаттың мүддесінен шығу үшін де зерттеу жұмысымызда мынадай міндеттер алға қойылды:

– түркі тілдеріндегі фразеологизмдердің эмотивті қырын көрсететін бірліктерді жинақтау;

– фразеологизмдердің әртүрлі эмоцияны нақты беруде, білдіруде атқарар рөлін анықтау;

– мысалға таңдалып алынған бірліктердің эмотивтілігін дәлелдеу;

– тақырыпта көрсетілген мәселенің өзектілігі мен маңыздылығын көрсету, соған сай тұжырым шығару.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы мен материалдары

Эмоцияны білдіру – бұл күнделікті қарым-қатынастың негізгі бөлігі саналатын және адамның психикалық, физикалық күйін қалыпта ұстауға көмектесетін маңызды әлеуметтік іс-әрекет. Эмоцияны дұрыс көрсету (тілмен) және эмоцияны түсіну маңызды. Бұдан басқа эмоциялар вербалды қатынас негізінде болатынын да айтуға болады. Ғалым В.И. Шаховский айтқандай, әуелі сөз емес, эмоция пайда болған. Әуел бастан алғашқы және кейінгі номинациялардың негізі адам эмоциясынан тараған. Егер бізде сөйлеуге итермелейтін күш (мотивация) болмаса, біздің сөйлеуіміз сөзсіз шектеулі болар еді (Foolen, 2015). Демек эмоция деген – адамға бірдеңе айттыратын, қарым-қатынасқа түсіретін күш. Г. Стерннің сөзімен келтірсек, «егер маған бәрібір болса, мен мұны айтпас та едім». Егер сөйлеуші оны тыңдап отырған кісіні айтар әңгімесі қызықтырмайтынын сезінсе, ол әңгімені жалғастыру да қиынға соғады. Сонда эмоция екі бағытта қызмет етеді. Яғни айтушыны сөйлететін күш те болуы керек, тыңдаушы да оны қабылдауға дайын болуы керек. Осыған орай, шығыстану саласында түркі тілдері арасында мәдени ұқсастықтар мен алшақтықтардың бірден-бір көрінісі тілдегі эмоцияны білдіретін бірліктер, олардың әртүрлі мәдениет өкілдері тарапынан қолданылу ерекшеліктері, бейтарап реңкті сөздердің сөйлеу кезінде эмотивке айналу үдерісі зерттелуді қажет ететін мәселелерге айналып отыр. Оның бір себебі – қазіргі ғылыми парадигмалар тоғысында ғылымда тілдік бірліктердің пайда болу, бір тілде орнығу, бір сөздің әр тілде әртүрлі реңк алуы, бір сөздің бірнеше тілге алуан мағынамен енуі, сөз түзушінің ойы мен сөзінің арақатынасы сынды тілдік-психологиялық құбылыстарды зерттеуге ерекше ден қойылуы екені даусыз. Дәл осы бағыттағы зерттеулер мен тұжырымдар ғылымда тіл білімінде эмоция лингвистикасы деп аталатын саланың пайда болуына себеп болды. Қазіргі таңда іргесі қаланып үлгерген эмотивті лингвистика саласы бойынша шетелдік зерттеулер қатары ұлғайып, енді бір тіл шеңберінен шығып, эмотивті бірліктер бірнеше тіларалық, мәдениетаралық деңгейде зерттеле бастады.

Эмоция лингвистикасы өз зерттеу бағыты жағынан лингвистердің (М.Бреаль, К.Бюлер, ванн Гиннекен, Э.Сепир, Г.Гийом, Ш.Балли т.б.) лингвистика ғылымы эмоционалдық құрылымдармен айналысуы керек пе деген екіжақты көзқарасында қалып отыр. Бір топ ғалымдар эмоционалдық құрылымдарды зерттеуді тілден тыс деп санаса, екінші бір топ (Ш.Балли, ванн Гиннекен, М.Бреаль) эмоцияның бейнеленуін, білдірілуін тілдің орталық қызметі деп есептейді.

М. Бреаль сөз (айтылым) ойластырылмаған пікір мен пайымды және хабарды сипаттау үшін емес, ішкі ниетті білдіру, ұйғарым жасау үшін туады, ал бұлар эмоцияның ілесуінсіз мүмкін емес дейді (Shaxovskij, 2010: 15). Ғалымның сөзінен де сөйлеушінің ойы нақты білдіруінде эмоцияның рөлі зор екендігін байқаймыз.

Эмотиология бағытында ерекше зерттеулер жүргізген ғалымдар қатарында В.И. Шаховский, А. Вежвицкая, Э.С. Азнаурова, С.Б. Берлизон, И.В. Арнольд, Е.М. Галкина-Федорук, М.Д. Городникова, В.А. Мальцев, Н.М. Михайловская, Н.М. Павлова және т.б. атай аламыз. Осы аталған ғалымдардың ой-пікірлері мен тұжырымдарын өз мақаламызда пайдаланып, тұжырым жасауда дәлел ете аламыз.

Осы зерттеуімізде берілген тұжырымдар мен мысалдар арқылы эмотивтілік ұғымының лингвистика ғылымына қатысы бар ма деген сұраққа жауап табамыз. Кейбір лингвистер лингвистикадағы эмотивтілікті жоққа шығарады. Мәселен, Е.М. Галкина-Федорук тілде эмоционалды лексика болмайды деген болжам жасайды. В.А. Звегинцев эмоциялар тіл құрылымына кірмейді деп есептейді. Ал Ш. Балли тілде бәрі эмоционалды деген пікір білдіреді. В.Г. Гак та барлық айтылымдар эмоционалды десе, Е.Ю. Мягкова тілдегі барлық лексика, сөз эмоционалды деп санайды. (Shaxovskij, 2010: 41).

В.Н. Телия эмотивтілік немесе эмотивті коннатацияға былай анықтама береді: «Эмотивтілік – бұл психологиялық күйзеліс туды-ратын мағына негізінде жатқан образға деген эмоционалды реакция іздері ғана емес, мәдениет ұстанымдары мен «идеалдарының» категориалды кеңістіктігіндегі образдық негіз интерпретациясының нәтижесі, бұл қондырғылармен үйлесім жағымды эмоциялар шоғырында туындайды (мақұлдау диапазонының қатынасында), ал үйлесімсіздік мақұлдамау, жағымсыз эмоция аясында болады (Teliya, 1996: 212).

Осы материалдар мен тұжырымдарды талдап, талқылау, мақала мақсатына жету үшін тілдің негізгі әдістері салыстырмалы-тарихи және сипаттау әдістерімен қатар, психолингвистикалық амалдар, лингвомәдениеттанымдық талдау жұмыстары да жүргізілді.

Әдебиеттерге шолу

Фразеологиялық бірліктер нысанды, затты, құбылысты, әрекетті атау немесе әсерлі сипаттау үшін емес, сондай-ақ айтушының ішкі сезімін, эмоциялық деңгейін таныту, көңіл күйін білдіру және эмоционалды жағдайын сезіндіруде үлкен рөл атқарады. Фразеологизм адамның ішкі сезімі мен бағалауын көрсетеді.

Қазақ фразеологиясының ғылыми пән ретінде қалыптасуы ұлт тілінің өзіндік ерекшеліктеріне, дамуы мен толығуына, мәдени тарихына байланысты. Бұл салада В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий», Л. Будаговтың «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» еңбектерінде қазақ тілінен жиналған мақалмәтелдер мен тұрақты тіркестер тобы кездеседі. Фразеологизмдер сөйлеу және жазба тілде бағалауыштық қызметімен ерекшеленіп, өзіндік бейнелі, эмоционалды-экспрессивті жағынан айтушы мен тыңдаушы арасында жай хабарласу, ойды көркем жеткізу ғана құралы емес, түрлі сезімдік жақтарына әсер ету мүмкіндігіне ие болатын бірліктер ретінде танылады (Smagulova, 2020). Фразеологизмдердің мұндай ерекше қасиетіне қазақ тіл білімінде І. Кеңесбаев назар аударған. Алғаш рет «Қазақ тілінің идиомдары мен фразалары» атты еңбек (Халық мұғалімі, 1946, №1-2, 39-42 б., №3-4, 42-50 б. және орыс тілінде жарық көрген «О некоторых фразеологизмах в казахском языке»), Х. Қожахметованың «Ғ. Мұстафин шығармаларындағы фразеологиялық оралымдар» атты кандидаттық диссертациясы (1967), аудармадағы фразеологиялық құбылыс туралы Ө. Айтбаевтың «М. Горький шығармаларындағы фразеологизмдердің қазақ тілінде берілу жолдары» диссертациясы (1971), І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі», С. Сәтенованың «Қос таңбалы фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты» (1997) еңбектерін атауға болады.

Қазақ ұлтының мәдени өмірінің ерекшеліктері ретінде фразеологизмдер менталдық бірліктер деп аталады. Өйткені ұлт мәдениетін танытудағы рөлі айрықша назар аудартып, ерекше бағаланады. Сол бағытта фразеологизмдердің семантикалық категориялары талданып жаңа ізденістермен толықтырылды: «Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері» (Smagulova, 1998), «Қазақ фразеологизмдерінің семантикасы» (Avakova, 2003), «Түркі фразеологиясы» (Nurmakhanov, 1998), «Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны». Қазақ және монғол тілдерінің материалдары бойынша. (Sagidoldaevna, 2003), «Салыстырмалы түркі фразеологиясы» (Kalybaeva, 2009) атты еңбектер. Аталмыш жұмыстар қазақ фразеологиясының теориялық мәселелеріне өзіндік үлес қосқан ғылыми еңбектер болып саналады (Smagulova, 2020).

Фразеология тіл білімінде жан-жақты зерттелген әрі бұл бағытта жазылған жұмыстар да мол. Ол қатарда Е.Д. Поливанов, Н.Н. Амосов, В.Л. Архангелский, М.Т. Тагиев, В.Н. Телия, Н.М. Шанский, В.М. Мокиенко, В.П. Жуков, А.В. Кунин сынды ғалымдардың психологиялық, педагогикалық, тілдік бағытта эмоция тақырыбына арналған еңбектері де мол. Аталған ғалымдардың еңбектері осы бағыттағы зерттеу жұмысымызда кеңінен қолданылады.

Талқылаулар мен нәтижелер

Түркі тілдерінде фразеологиялық бірліктер өте көп. Түркі тілдерінде көпжылдық тарих,

географиялық орын, климат, көптеген ұлттық және діни мерекелер, тұрмыс, дәстүр, салт, ырымдар өз ізін қалдырған деп анық айта аламыз, сонымен қоса әр түркі халқының да, мәселен, әзербайжан халқының қызуқанды, өр мінезін, менталитетін ескеруіміз керек.

Әзербайжан тілінде де фразеологизмдер біршама еңбектің зерттеу нысаны болды: Г.А. Байрамовтың «Основы фразеологии азербайджанского языка», Н.М.Худиевтің «Язык прозы Абдуллы Шанка (лексика и фразеология)», Ч.Г.Курбановтың «Диапазон лексических вариантов во фразеологии», А.С.Рагимовтың «Сравнительно-сопоставительный анализ английских и азербайджанских глагольных фразеологических единиц и способы перевода английских фразеологических единиц на азербайджанский язык», К.А.Мамедованың «Фразеологическая синонимия в современном азербайджанском литературном языке», М.А.Башированың «Структура и семантика диалектных фразеологических единиц азербайджанского языка (на материале дербентского диалекта)» еңбектері.

Фразеологизмдер лингвомәдени мәселе ретінде В.Н.Телия мен ізбасарларының еңбектерінде жан-жақты қарастырылған: М.Л. Ковшова, В.В. Красных, И.В. Зыкова, И.В. Захаренко, Д.Б. Гудков. Фразеологизмдердің мәдени мәні мен олардың «мәдени ізі» (Л.Иманалиева: «культурный след») олардың семантикалық талдауында анықталып отырды, әрине, ол өз табиғи түрде этимологиялық және лингвоелтанымдық салыстырмалар арқылы ашылды (Kovshova, 2012: 78). Фразеологиялық бірліктер мәдени қазынаға толы. Олар арқылы халықтың рухы мен мәдениеті бейнеленеді дей аламыз. Мысал келтірер болсақ, *«Торғай» дегеннен жүрегім зу ете қалды. «Мына содыр бұлбұлды атып түсірген жоқ па?» деп ойладым ішімнен. Жүгіріп барып қарасам, бармақтың басындай әнші құс шынымен-ақ ұшып түскен екен. Демін әрең алып жерде жатыр. Қаным басыма шапты (http://zhasorken.kazgazeta.kz/). Мұндағы жүрегі зу ету, қаным басыма шапты фразеологизмдерінің жай күйден эмоциялық күйге ауысудың көрсеткіші бола алады. Әзербайжан тілінен мысал қарастырайық: «Məktubu oxuduqda qanım başına vurdu // Хатты оқығанымда, қаным басыма ұрды (шапты) (М.С.Ордубади)*. Мұндағы «qanım başına vurdu» әзербайжан тілінде мазасыздық пен қатты ашуды білдіруде қолданылады. Сол сияқты бұл тілдегі «qanadlanıb uçmaq», «қанаттанып ұшу», «көкке ұшу» шабыттану, қанаттану, қуану сезімін білдіреді.

Демек адамның барлық сөзі эмоциямен безендірілген. Адам әр уақытта белгілі эмоциялық күйде болады: сабырлы, жайлы қалыпта немесе керісінше. Сондай-ақ кісі қандай сөз сөйлегені оның қандай күйде тұрғанына байланысты. Яғни адам ылғи бір жағдаятта болады. Тіпті ол қуанышты, сабырлы қалыпта тұрған сәтте біреуден алған хабары әсерінен дереу басқа эмоционалды күйге көшуі мүмкін. Түркілер өмірінен мысал алатын болсақ, дәстүр бойынша отбасында сәби дүниеге келгенде, әсіресе ұл бала, үй іші бұл қуанышты күйімен тезірек көрші, туыстармен бөлісуге асығады. Ал бұл қуанышты хабарды алған адам оған сый (сүйіншісін) береді.

Мына жағдайды қарастырайық:

Ay Səhnə xala, ay xala, səhərin gözü açılmamış nə edirsən muştuluğumu ver, oğlun Əbdülhüseyn bəyin, gəlnin Şirinbəyim xanımın oğlu oldu.

Ay seni xoş gəldin, ay səni xəbər olasan, ay səni ağ günə çıxasan, gəl səni öpüm, yaman məni sevindirdin, Allah səni sevindirsin, bu açılan səhardən istəmişəm, sənə bir yaxşı yərdən qapı açılsın, mən də gedim sənin ananı sevindiririm və muştuluqlayım, ay canım. – qızı öpdü, – Bir dəqiqə dəyan getmə, sənin muştuluğunu gətirim. Al bu kalağayını sal başına.

Сахна апа, ай, Сахна апа, сүйіншімді бер, сенің Әбдулхусейін ұлың мен келінің Шырынбейім ханым ұлды болды!

Қош келдің, әрдайым осылай тек қуанышты хабар әкелгейсің, бақытты болғайсың! Кел сені бір сүйейін, мені жаман қуанттың, Алла сені де қуантсын, әр таңымнан осыны сұраймын, алдыңнан тек ақ есік ашылсын, мен де барып, сенің анаңнан сүйінші сұрайын, бір қуантайын, ай жаным, – қыздың бетінен сүйіп, – Бір минут күте тұр, кетпе, сенің сүйіншіңді әкелейін. Мә, ал, бұл орамалды басыңа тағып ал.

Осы мысалдан тыңдаушының алған хабарына деген эмоционалды-бағалау әсері анық байқалады. Ішкі күйі тыныш қалыптан адам қуанышты жоғары көңіл күйге өтеді және бұл толқыныс, қуаныш, бақыт сезімі толықтай тілде көрініс тауып тұр. Берілген мысалдағы фразеологизмдер: səhərin gözü açılmamış /сөзбе-сөз: таң көзі ашылғанша// таң қылаң бергенде; xoş gəldin, ay səni xəbər olasan /қош келдің, жақсы хабар болғай // səni ağ günə çıxasan // ай-күнге шыққайсың // бақытты болғайсың; sənə bir yaxşı yərdən qapı açılsın // әрдайым жолың ақ (ашық) болсын; ay canım // ай жаным. Яғни айтушы өз күйіне сай, ішкі қуанышын жеткізу үшін қолданған фразеологиялық бірліктерде эмоцияның дәл,

ашық көрінісі, мінез ерекшелігі, болмыс (менталитет), көңіл күй де қамтылып тұр.

Фразеологизмдер де эмотивтер ретінде түрлі жағдаятқа сай қызметте жұмсалады. Яғни бір фразеологиялық бірлік екі түрлі ситуацияда қолданылуы мүмкін. Мәселен, әзербайжан тілінде «canı yanmaq» (сөзбе-сөз: жаны өртену, жану) ашу үстінде әрі жағдаятқа орай ең нәзік сезімді жеткізуге де қолданылып жатады.

–Canın yansın, səni görün öləsən, yenə zəhrimara qalmış araq içib! // Құрып кеткір, жаның жансын, тағы да мына қарғыс атқыр арақты ішіпсің ғой!

– Ay Canın yansın, ay qız, nə gözəlsən! // Жаным, қандай әдемі едің!

Тілдегі эмоциялар әмбебап және өзіндік сипатқа ие. Бұл көзқарастың көптеген еңбектерден дәлелденгенін көре аламыз (Russel, Wierzbicka 1999, Harkins). Бұл пікірге қатысты Л. Альба-Хуэс, Т.В. Ларина мақаласынан мынадай мысал келтіре аламыз: *The term* ***disgust*** *in English has no exact equivalent in Polish, and consepts such as Japanese* ***Amae*** *(the feeling get from surrendering to another in perfect safety) or German* ***Schadenfreud****e (the pleasure derived from another`s displeasure) have no equivalent terms in other language* (Russel 1992: 12). Ал А.Вежбицская ағылшын тіліндегі «sad» and «sadness» сөздерінің орыс тілінде де қайғы-мұңға қатысты ұзақтық пен қарқындылық айырмашылықтарын көрсететін нақты эквиваленті жоғын айтады (грусть, печаль, тоска). Ғалым Ларина ағылшын тіліндегі happy сөзінің орыс тіліндегі «счастливый» сөзіне қарағанда қолданысы мен мәні кең екендігін көрсетеді. Жалпы ғалымдардың көпшілігі көптеген тілдерде көңіл-күйді, ішкі сезімді білдіретін бірліктер сын есім емес, эмоцияны білдіруде етістіктердің белсенді қолданысқа еніп, эмотивке айналатынын дәлелдеген (Wierzbicka, 2001: 43). Сондай-ақ олардың берілу жолдарының да алуан түрлілігін ескерген жөн.

Эмотивтік қарым-қатынас әр тілде әртүрлі жүзеге асады. Зерттеушілер (Schwarz-Friesel, 2015**)** эмоцияны үш параметрмен сипаттаратын психикалық үдеріс не күй деп қарастырады (1-кестеде):

1-кесте – Эмоцияның үш параметрі

Баға беру (жағымды не жағымсыз)	Баламның амандығы мен үшін бақыт; Көйлегің қандай әдемі! Сүйген жарымның қасында өзімді бақытты сезінемін.
Ұзақтық (эмоциялық күйдің сақталу уақыты, мөлшері)	Оның ашуы шай орамал кепкенше; Бір қырсықсаң, күнді көзің көрмейді екен. Естіген хабарынан күні бойы көкте қалықтап жүргендей болды.
Қарқындылық әртүрлі маркерлермен берілетін эмоцияның әлсіз, орташа және қатты деңгейде берілуі:	ол ыңғайсызданды, қатты ыңғайсызданды, өте қатты ыңғайсызданды, жерге кіріп кете жаздады. Әсел қуанды; қатты қуанды; қуанышында шек болмады; қуанғаннан көкке ұшып кетердей болды; қуаныштан есі кете жаздады.

Осыдан ғалымның эмоцияны бәрінен бұрын бағалауыштық функциясы бар білімнің ішкі күрделі жүйесі деп анықтайтынын байқаймыз. Расында берілген мысалдардан ұққанымыздай, эмоцияны зерттеу психологиялық не лингвистикалық бағытта болсын, олардың әрдайым ортақ ұқсастығы бар – бағалауыштық мәннің болуы.

Бұл пікірімізді түрік мәдениетіндегі мысалдармен толықтырар болсақ, түрікшеде «rahmetli olmak» (марқұм болу), «ölmek» (өлу), «gebermek» (жаны шығу – жағымсыз мағынада) сөздерінің адам қарым-қатынасында маңызды рөлі, өз қыры, психологиялық факторы бар эмоциялармен қатысты күйді білдіретін әралуан мағынаға ие, соған сай қолданылады да. Бұл сөздердің эмотивті бірлік ретінде қолданылуы туралы D.Cüceoğlu өз мақаласында былай дейді: «... *Bizler için bazıları «rahmetli» olur bazıları* «ölür» *bazıları da «geberir». Türkiye Türkçesi içinde duygu ve düsüncelerimizi ifade etmede kullanagelmiş olduğumuz bu kelime, icra modeli içerisinde yer almış bir çalışma dalı olan Psikolinguistik ve Sosyolinguistik anlamda Türkçe bir kelimedir*» (Cüceoğlu: 52). Осылайша автор жоғарыда көрсетілген «қарқындылық» параметрінің тілдегі сөздердің ішкі сезіммен байланыстылығына назар аударады. Сонымен қатар тілдегі кірме

сөздер де эквивалент не синонимдер ретінде емес, эмотивті реңкі арқылы да тілден ерекше орын ала біледі. Мысалы, жоғарыда талданған «рахметлі» (қазақшасы: марқұм) сөзін кірме сөз болғандығы үшін қолданғымыз келмесе де, оның орнына «өлі» не «өлген» сөзін қолдана алмайтынымыз белгілі. Яғни осы мысалдардан-ақ белгілі бір тілдегі кірме, жаңа – қандай сөз болсын – бәрі де, тіпті бір мағынаны білдіретін сөздер де тілде, қолданыста өзіндік ерекше, әр лебізге сай қолданыс табатынын, сол әртүрлі лебізді білдіру үшін өмір сүретінін байқаймыз.

Түрік тілі мен қазақ тіліндегі тіркестерді салыстырып қарастырсақ, лебізге сай қолданыстарымызға сай келетіндей, мәселен, *ateş almak* (толқу, өкпелеу, асығу) – жалын алу, от алу, өңі қызару, оттай жану, т.б.; gök gibi gürleyip şimşek gibi çakmak (өкпе) – көк аспандай күркіреп, найзағайдай соғу; ç*atık yüz* (çehre, surat) (өкпе) – өңі қашу, жүзі қуару, т.б.; göklere çıkmak (бақыт) – көкте шарықтау, аспанда қалықтау, т.б.; *a*ğzı kulaklarında olmak (қуаныш) – езуі құлағына жету; gülmekten yerlere serilmek (yatmak) – қуаныш, шаттық сезімін беретін сөздер. Осы жерден қазақ және түрік тілдерінде, жалпы түркі тілдерінде эмотивтердің реңі ұқсас, бір негізден тараған деген ойға келеміз. Дегенмен, айталық, түрік тіліндегі эмотивтер саны қазақ тілінен әлдеқайда басым болуы мүмкін. Сол арқылы әр тіл өкілінің өскен ортасы, ұлттық ерекшеліктері, тіпті географиялық аймағының жеке тұлғаның тіліне, сөз түзу ерекшелігіне тигізер әсеріне қарай бір тілдің бір тілден эмотивті реңі басым екенін айтуға болады. Оны санау мүмкін болмағанымен, ұлттық-мәдени сипатына сүйеніп, болжай аламыз.

Тілдің эмотивті семантикасы, прагматикасы – психолингвистиканың, психосемантиканың алаңына кіретін мәселе әрі бұлдыр семантикалық жиынтық. Неге бұлдыр? Оған В.Шаховский жауап береді: «...Да потому, что почти все слова языка могут стать в определенных условиях общения эмотивными, т.е. выражающими эмоции». Яғни тілдегі лексикалық бірліктердің сөйлеу кезіндегі эмотивті семантикасын шектеу мүмкін емес. Бір сөздің өзі жағымды-жағымсыз мағынадан бөлек, түрлі эмоциялық күйді білдіруге қызмет етуі мүмкін.

Зерттеу жұмысымыздың нәтижесінде мынадай тұжырымдар жасай аламыз. Лингвомәдени кеңістікте ешбір тілдің сөздік эмотивтердің нақты санын анықтау мүмкін емес, әсіресе функционалдық эмотивтердің. Әр сөздің реңі алуан: жағдаятқа қарай, адресаттардың бір эмотивті түрлі әсермен қабылдау жағдайына қарай, продуценттің өз эмоциясын бейнелеу үшін таңдалған сөзіне қарай. Осы сынды мәселелер, эмоционалды түсінік пен эмоционалды айтылысты түсіну мәселесі терең зерттеуді талап ететінін байқаймыз. Себебі тілдік коммуникацияда эмоцияға толы сөз тыңдаушыға әсер етпеуі, не керісінше, эмоциясыз айтылған сөздің өз қабылдаушысын толқытып, тебірентіп жіберуі де мүмкін. Яғни тілдегі бейнеленген эмоциялар мен іштегі күй әрқашан сәйкес келе бермейді. Олардың ассиметриясы мынадай: адам ішінде эмоциялық күй кешкенімен, сыртқа шығармауға болады; эмоциялық сезімсіз эмоцияны білдіруге болады; *і*штегі күй басқа, шығарылған эмоция басқа болуы мүмкін. Әрине, ол ассиметрия, әртүрлілікті біз ми-дене-қоршаған әлем динамикалық жүйесінен өрбіп, сезім-ой-әрекет құрылымы арқылы анықтай аламыз. Бұл ерекшеліктерді де жеке-жеке талдап, таразылау тағы бір зерттеу жұмысының нысаны болмақ.

Қорытынды

Тіл – өте күрделі прагматикалық әрі динамикалық жүйе десек, сол тілдегі эмоциялар да, эмоциялық ішкі жүйе де күрделі және динамикалы. Тіл білімінде лексикалық бірліктерді эмотивті қырынан (функционалдық, прагматикалық, психолингвистикалық, лингвомәдениеттанулық) зерделеуді эмотивті бағыт деп атай аламыз. Тіл адам эмоциясын түсіну және түсіндіру кілті: адам оны атайды, білдіреді, сипаттайды, пікір қосады, құрылымдайды, категориялайды, жіктейді. Тіл белгілі лингвомәдени әлемінің эмоционалды бейнесін ұйымдастырады.

Мақаламызда берілген дәйектердің барлығы тіл білімінде тілдің эмотивтілігін зерттеп, лингвомәдени кеңістіктегі эмотивті кодты ашудың қажеттілігін көрсетеді. Ғалымдардың болжауынша, қазіргі ғылымда «тіл және эмоция» мәселесін тәпсірлеу бірнеше бағыт шеңберінде жүзеге асады: құрылымдық-семантикалық, стилистикалық, прагматикалық, когнитивті, психолингвистикалық, лингвомәдениеттану. Мұндай көппарадигмалылық бұл саланың нысанды бірден әртүрлі бағыт бойынша қарастырып, нысанға кешенді түрде мән беруге мүмкіндік береді. Ал тілдегі эмотивтілік – таза лингвистикалық сипаттан пәнаралық кешенділікке бет бұрған сүбелі ғылым салаларында қолға алына қоймаған тың да күрделі тақырып.

Қорыта айтқанда, тіл халықтың әлеуметтік өмірін ғана бейнелеп қоймайды, сонымен бірге оның мәдени дамуы мен кезеңдері де тілде

көрініс табады. Бұл дегеніміз – халықтың мәдени деңгейі оның тілінің даму деңгейімен өлшенеді деген сөз (Культурные коды в сознании и языке, 2015: 16). Фразеологизмдердің басты қайнар көзі халықтың салт-санасы, дәстүрі десек, оның ішінде діни ұстанымдар да ерекше сипат табады. Барша түркі халықтарының діни сенімдері, діни өмірі ислам дінімен байланысып жатқандықтан, діни мағынадағы фразеологизмдер (жолында жаным құрбан, фатихасын оқу, т.б.) де эмотивті қызметте жұмсалатыны сөзсіз. Сондай-ақ халық арасында кең таралған мақал-мәтелдер де осы фразеологиялық бірліктердің қайнар бұлағы екені анық. Мақал-мәтелдерде халықтың – тіл өкілінің өмірлік философиясының барлық категориялары мен ұстанымдары анық бейнеленген деп айта аламыз. Демек фразеологизмдердің, мақал-мәтелдердің, жалпы тілдің эмотивті қырын жан-жанты талдап, зерттеу бұдан да көлемді еңбекті қажет ететіндігі сөзсіз. Осы сынды зерттеулер арқылы түркі тілдеріндегі ортақтықтар мен айырмашылықтар ортаға шығып, әр тілдің ерекшелігін, эмотивті мәнін ашуға жол ашылады деп сенеміз.

Әдебиеттер

Cüceoğlu D. (n.d.), «Dil psikolojisi yönünden kelime türetme», [Derivation of words from the point of view of language psychology], Hacettepe Üniversitesi, Tecrübi Psikoloji Çalışmaları, F.4

Foolen, Adrianus P. (2015) «Word valence and its effects/ in Emotion in Language», U.Ludke, Amsterdam: John Benjamins, 241-250.

Schwarz-Friesel, Monika (2015) «Language and emotion. The cognitive linguistic perspective. In emotion an Language», U. Lüdke (ed.), Amsterdam: John Benjamins, 157-173.

Türk Dil Kurumu (2020) «VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 24-28 Eylül 2012», [VII. International Turkish Language Congress 24-28 September 2012], Ankara: Türk Dil Kurumu.

Альба-Хуэс Л., Ларина Т.В. «Язык и эмоции: дискурсивно прагматический подход» // Вестник РУДН. Серия: лингвистика. 2018, Т.22. № 1. С. 9-37

Вежбицская А (2001) «Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики языки славянской культуры», [Comparison of cultures throuth vocabulary and pragmatics], Moscow: Languages of Slavic Culture Publ. (in Russ.)].

Иманалиева Г.Қ. (2011) Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар, [Emotional expressions in the Kazakh language]. – Алматы: Қазақ университеті, 255 б.

Исмаилова Л.Г. (2017) Национально-культурная специфика реализации эмотивной регуляции в коммуникативном дискурсе (на материале азербайджанских фразеологизмов): Дисс.на соиск.уч.ст.канд.филол.наук. – М., 228 с.

Кеңесбаев І. (2007) Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: ҚазАқпарат, – 356 б.

Ковшова М.Л. (2012) Лингвокультурологический метод во фразеологии. Коды культуры. – М.,– 456 с.

Смағұлова Г. (2020) «Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда»: монография. – Алматы, – 256 б.

Сферанский Е.Е. (2015) Культурные коды в сознании и языке: международный сборник научных трудов по лингвокультурологии. – Самара: Самар.гуманит.акад., – 232 с.

Телия В.Н. (1996) Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», – 288 с.

Шаховский В.И. (2008) Лингвистика эмоций: основные проблемы, результаты и перспективы // Мир лингвистики и коммуникации: электронный научный журнал. – Т.1. – № 10. – С. 8-12.

Шаховский В.И. (2010) Эмоции: Долингвистика, лингвистика, лингвокультурология. – М., – 128 с.

References

Cüceoğlu D. (n.d.), «Dil psikolojisi yönünden kelime türetme», [Derivation of words from the point of view of language psychology], Hacettepe Üniversitesi, Tecrübi Psikoloji Çalışmaları, F.4

Foolen, Adrianus P. (2015), «Word valence and its effects/ in Emotion in Language», U.Ludke, Amsterdam: John Benjamins, 241-250.

Imanalieva G.K (2011), «Kazakh tilindegi e'mocionaldy kyrylymdar», [Emotional expressions in the Kazakh language], Almaty: Kazakh universiteti, 255 b

Ismailova L.G (2017), «Nacional'no-kul'turnaya specifika realizacii e'motivnoj regulyacii v kommunikativnom diskurse (na materiale azerbajdzhanskix frazeologizmov)», [National and cultural specifics of the implementation of emotive regulations in communicative discourse (based on the material of Azerbaijani phraseological units)], Diss.na soisk.uch.st.kand.filol.nauk, 228 b.

Kenesbaev I (2007), «Kazakh tilinin frazeologiyaluk sozdigi», [Phraseological dictionary of kazakhlanguage], Almaty: KazAkparat, 356 b.

Kovshova M.L (2012), «Lingvokul'turologicheskij metod vo frazeologii: Kody kul'tury», [Lingvoculturology: Code of culture], 456 b.

Laura Alba-Juez, Larina Tatiana (2018), «Язык и эмоции: дискурсивно прагматичский подход», [Language and emotion: discourse-pragmatic perspectives], T.22. № 1. S. 9-37

Schwarz-Friesel, Monika (2015), «Language and emotion. The cognitive linguistic perspective. In emotion an Language», U. Lüdke (ed.), Amsterdam: John Benjamins, 157-173.

Shaxovskij V. I (2008), «Lingvistika e'mocij: osnovnye problemy, rezul'taty i perspektivy», [Linguistics of emotions: main problems, results and prospects], Mir lingvistiki i kommunikacii: e'lektronnyj nauchnyj zhurnal, T. 1. № 10. S. 8-12.

Shaxovskij V.I (2010), «E'mocii: Dolingvistika, lingvistika, lingvokul'turologiya», [Emotions: Pre-linguistics, Linguistics, linguoculturology], 128 b.

Smagulova G (2020), «Kazakh frazeologiyasy lnngvistikalyқ paradigmalarda monografiyasy», [Kazakh phraseology monograph on linguistic paradigms], Almaty, 256 b.

Stefanskij E.E (20150), «Kul'turnye kody v soznanii i yazyke: mezhdunarodnyj sbornik nauchnyx trudov po lingvokul'turologii / pod red», [Cultural codes in the Minds of language: an international collection of scientific papers on linguoculturology / pod red], Samara: Samar.gumanit.akad, 232 b.

Teliya V.N (1996), «Russkaya frazeologiya. Semanticheskij pragmaticheskij i lingvokul'turologicheskij aspekty», [Russian phraseology. Semantic pragmatic and linguocultural aspects], M: Shkola «Yazyki russkoj kul'tury».

Türk Dil Kurumu (2020). «VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 24-28 Eylül 2012», [VII. International Turkish Language Congress 24-28 September 2012], Ankara: Türk Dil Kurumu.

Wierzbicka, Anna (2001), «Sopostavlenie kul'tur cherez posredstvo leksiki i pragmatiki. Yazyki slavyanskoj kul'tury», [Comparison of cultures throuth vocabulary and pragmatics], Moscow: Languages of Slavic Culture Publ. (in Russ.)]

ҒТАМР 16.21.49 https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.04

А. Раева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
e-mail: asem_raeva@mail.ru

ЗООФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ НЕГІЗІНДЕГІ ОРТАҚТЫҚТАР МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕР (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІ БОЙЫНША)

Мақала қазақ және түрік тілдеріндегі зооним компонентті фразеологизмдерге арналған. Түркі халықтарының дүние бейнесін қабылдаудың ұлттық-мәдени ерекшелігі зоофразеологизмдерден көрінеді. Қазақ және түрік тіл білімінде зоонимдік фразеологизмдер мағыналық-құрылымдық, этнолингвистикалық, когнитивтік тұрғыдан ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылса да, бүгінгі күні зоофразеологизмдерді тіл мен мәдениет сабақтастығы тұрғысынан туыс тілдер арасында салыстыра зерттеуді маңызды деп есептейміз. Түркі зоофразеологизмдерінің семантикасы тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі мен наным-сенімдеріне қатысты лингвомәдени ақпаратты көрсетеді. Мақалада түркі тілдеріндегі жануарлар атауы қолданылатын фразеологиялық бірліктердің мотивациялық негізіндегі ортақтықтар мен ерекшеліктер анықталады. Зерттеудің мақсаты – зоофразеологизмдердің семантикалық құрылымын лингвомәдени тұрғыдан талдау. Алдымен екі тілдегі фразеологиялық сөздіктер бойынша атқа байланысты тұрақты сөз тіркестері жинақталып, мағынасы көрсетіледі, зоофразеологизмдердің мотивациялық негізінің түркі халықтарына ортақ және ұлттық сипаты талданады. Зерттеу барысында талдауға алынған зоофразеологизмдердің астарында белгілі бір ұлтқа ғана тән этномәдени код анықталады. Түркі зоофразеологизмдерінің мән-мағынасы мен мотивациялық негізін зерделеу түркі тілдерінің лексикалық қорында маңызды дерек болып табылады.

Түйін сөздер: зооним, зоофразеологизм, зоонимдік код, этномәдени код.

A. Rayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan
e-mail: asem_raeva@mail.ru

Similarities and differences in the motivational basis of zoophraseological units (in Kazakh and Turkish languages)

The article is dedicated to the phraseological units with zoonimic components in Kazakh and Turkish languages. The national-cultural specificity of the perception of the world by the Turkic peoples is manifested in zoo-phraseological units. Despite the fact that zoonymic phraseological units in Kazakh and Turkish linguistics are comprehensively considered in the works of scientists from the semantic-structural, ethnolinguistic, cognitive points of view, today we consider it important to compare zoophraseological units between related languages in the context of the continuity of language and culture. Linguocultural semantics of Turkic zoophraseological units highlights the relationship between the language and the culture, linguocultural information about everyday life, customs and beliefs of Turkic people. The article identifies similarities and differences in the motivational basis of the phraseological units where animal names are used in the Turkic languages. The objective of the study is to analyse the semantic structure of zoophraseological units from a linguocultural point of view. First of all, the standard phraseological collocations associated with horses are summarized and explained with the help of phraseological dictionaries of the two languages, then the similarities and differences of Turkic people in the motivational basis of zoophraseological units are analyzed. The ethnic and cultural code typical for a particular nation is found under the zoophraseological units analysed in the course of the study. The study of the semantic and motivational basis of zoo-phraseological units in the Turkic languages is important in the vocabulary of the Turkic languages.

Key words: zoonym, zoophraseological unit, zoonimic code, ethnocultural code.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

А. Раева
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан
e-mail: asem_raeva@mail.ru

Сходства и различия в мотивационной основе зоофразеологизмов (по казахскому и турецкому языкам)

Статья посвящена фразеологизмам с зоонимическими компонентами в казахском и турецком языках. Национально-культурная специфика восприятия мира тюркскими народами проявляется в зоофразеологизмах. Несмотря на то, что зоонимические фразеологизмы в казахском и турецком языкознании всесторонне рассматриваются в работах ученых со смысло-структурной, этнолингвистической, когнитивной точек зрения, сегодня мы считаем важным сопоставить зоофразеологизмы между родственными языками в контексте преемственности языка и культуры. Лингвокультурная семантика тюркских зоофразеологизмов отражает взаимосвязь языка и культуры, лингвокультурную информацию о быте, обычаях и верованиях тюркских народов. В статье выявляются сходства и различия в мотивационной основе фразеологических единиц, где используются названия животных в тюркских языках. Цель исследования – проанализировать семантическую структуру зоофразеологизмов с лингвокультурологической точки зрения. В первую очередь, согласно фразеологическим словарям двух языков обобщаются и расшифровываются фразеологические устойчивые словосочетания, связанные с лошадьми, затем анализируются сходства и различия тюркских народов в мотивационной основе зоофразеологизмов. Под зоофразеологизмами, анализируемыми в ходе исследования, выделяется этнокультурный код, характерный для определенной нации. Изучение смысловой и мотивационной основы зоофразеологизмов тюркских языков имеет важное значение в лексическом фонде тюркских языков.

Ключевые слова: зооним, зоофразеологизм, зонимный код, этнокультурный код.

Кіріспе

Тілдік белгі ретінде зоонимдердегі мәдени аялық ақпарат сол тілді қолданатын халықтың тұрмыс-тіршілігі мен өмір сүру салтын танытады, соған сәйкес, зоонимдерде нақтылы кейіпте анықталған тілдік қоғамдастықта мәдени мағыналар кодталады. Тіліміздегі жан-жануарлар атауы ұлттық-мәдени ерекшелік пен тілдік дүние бейнесінің тұжырымдалуында негізгі құрал болып табылады. Осы тұрғыдан қарастырсақ, әрбір халықтың тілдік әлем көріністерінде бейнеленген дүние бейнесін қабылдаудың ұлттық-мәдени ерекшелігі жануарлар атауының тірек болуымен жасалған фразеологизмдерден де көрінетіндігі анықталды. Жалпы тіл білімінде фразеологизмдер антропоцентристік парадигма аясында жан-жақты зерттелуде. Алайда түркі тілдерінің фразеологиялық сөздік қоры бойынша тұрақты сөз тіркестері зооним-компоненттерімен бірге лингвомәденитанымдық аспектіде арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған. Фразеологиялық бірліктерді қазақ, түрік тілдерінің құрылымдық бірлігінің лексикалық жүйесі ретінде зооним-компоненттерімен бірге қарастыру түркі дүние бейнесінің зоонимдік код мәнін түсінуге септігін тигізеді.

Түркі тілдерінің жүйесінде лексиканың көне қабаты – зоонимдердің тұрақты сөз тіркестеріне тірек болу мүмкіндігі, зоофразеологизмдердің мотивациялық негізіндегі ортақтықтар мен ерекшеліктердің салыстырмалы тұрғыдан қарастырылуы жұмыстың өзектілігін танытады.

Түркі зоофразеологизмдерін антропоөзектік парадигма аясында тіл мен мәдениет сабақтастығы тұрғысынан зерделеу, әлемдік өркениетте тамыры терең түркі мәдениеті, түркі халықтарына ортақ құндылықтар жүйесі, түркілік дүниетаным, жалпытүркілік болмыс ұғымдарын мәдени-тілдік дерек арқылы талдау жұмыстың жалпы сипатын айқындайды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу, мақаланың мақсаты мен міндеттері

Зоонимдер этнографиялық және тарихи мәліметтерді зерделеуде, ұлттық дәстүр мен оның тарихи дамуын анықтауда, ұлт таным-түсінігін айқындауда қызмет атқарады. Осыған сәйкес зоонимдердің түркі тілдеріндегі мәдени аялық білімінің мәнін ашу қазіргі тіл біліміндегі лингвомәдениеттану бағытымен сабақтасады. Түркі тілдері бойынша жануарлар атауын меңгеру және зооним-компоненттерімен бірге жасалған фразеологиялық бірліктерді зерделеу түркі халықтарының маңызды және құнды бағытының тілдегі көрінісін мәдени тұрғыдан талдауға негіз болады. Айта кету керек, әр

түрлі тілдердегі жануарлардың атауы әр түрлі сапа мен сипаттамаға ие болады да, түрлі ассоциациялар тудырады. Бұл факті белгілі бір халықтың бейнелі ойлау жүйесінің даралығын айғақтайды, сонымен қатар өзіндік күрделі ассоциативті-психологиялық процесті көрсетеді, әр түрлі ұлттардың тілдік дүние бейнесіндегі өзіндік айырмашылықтары туралы түсінікті қалыптастырады. Демек, зоонимдер бір жағынан, мәдениет элементі ретінде, ал екінші жағынан – тілдің элементі ретінде қарастырылады. Ең бастысы олар лингвомәдениеттанымдық зерттеулердің негізгі объектісі бола алады.

Мақалада зерттеу нысанына алынған тұрақты сөз тіркестері түркі тілдері (қазақ, түрік) бойынша салыстырылып, талданады. Қазақ және түрік тіл білімінде зоонимдік фразеологизмдер мағыналық-құрылымдық, этнолингвистикалық тұрғыдан ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылса да, зоофразеологизмдердің тіл мен мәдениет сабақтастығы тұрғысынан түркі тілдері бойынша салыстыра зерттеудің маңыздылығы туындайды. Аталған тілдік бірліктердің «адам-тіл-мәдениет» сабақтастығы тұрғысынан түркі дүние бейнесін танытатын, бейнелеп атайтын бірлік ретінде семантикалық және лингвомәдени аспектіде зерттеу жұмыстың мақсаты болып табылады.

Материалдар мен зерттеу методологиясы

Түркі зоонимдерін лингвомәдени аспектіде зерттеудің басты мақсаты – мәдени-тілдік ерекшеліктерді айқындау. Осы мақсатта негізінен келесі әдіс-тәсілдер қолданылады: салыстырмалы әдіс, екіншісі интроспективтік тәсіл. Салыстырмалы әдіс арқылы қазақ және түрік тілдерінің деректері салыстырылып, ортақ және жеке тұжырымдар жасалады, ал интроспективтік талдау бір тілдің ұлттық-мәдени ерекшеліктері тек сол тілдің деректері арқылы анықталатын болғандықтан, түркі тілдерін жеке қарастыруда аталған тәсіл де қолданылады.

Түркі тілдері бойынша түрлі кезеңде салыстырмалы-тарихи аспектіде жануарлар атауының этимологиясы, жекелеген тілдер бойынша зоонимдерді семантикалық, құрылымдық тұрғыдан талдау және зоонимдердің бейнелі сөз тіркесін жасаудағы қызметі тұрғысынан зерттеу нысанына алынды. Себебі зоонимдерді зерттеу белгілі бір кезеңде тіл тарихының дамуы үшін, сонымен қатар тілдің жекелеген топтары мен лексикалық модельдерінің дамуы үшін маңызды деп қарастырылған. Ал бүгінгі таңда зоонимдер лингвистиканың жаңа парадигмаларына сәйкес жан-жақты қарастырыла бастады, яғни зоонимдер тарихи, мәдени және этнографиялық ақпараттарға бай болғандықтан, оларды лингвомәдени, лингвогеографиялық және социолингвистикалық аспектіде зерттеу маңыздылығы туындап отыр. Демек, бүгінгі күні зоонимдерді зерделеу аталған бағыттағы зерттеу жұмыстарының ғылыми маңыздылығымен толығуда.

Жалпы зоонимдерді лингвистикалық зерттеу XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында бастау алған. Жануарлардың атауын зерттеудегі ерекше қызығушылық славян, түркі тілдері және фин-угорлық зоонимдер бойынша барлық жұмыстар тізімі жарияланған кезде пайда болды.

Зоонимдердің құрылымдық жағынан зерттеу жұмыстарын К.Н. Бурахов, Н.К. Дмитриев, З.Г. Ураксин, Г.А. Архипов, В.И. Иванов, В.В. Кочнев, О.М. Жаринова, Л.В. Баирова, Р. Рис, Э. Дикенманн, П.П. Чучка, Е.С. Отин, П.Т. Поротников және т.б. ғалымдар зерттеді.

Зоонимдердің құрылымдық ерекшеліктерін зерттеудегі алғашқы еңбектердің бірі ғалым Н.К. Дмитриевтің «О тюркских элементах русского словаря» деген еңбегі және *«Собачьи клички у башкир» атты мақаласы болып табылады. Ғалым аталған мақаласында* КСРО ҒА 1928 жылғы лингвистика-фольклорлық экспедициясының материалдарына сүйене отырып, талдау жасайды. Ғалым зоонимдік атаулардың басым көпшілігі түркі түбірлерінің негізінде жасалады деген қорытынды жасайды.

Түркітануда зоонимдердің этимологиялық, тілдік талдауға қатысты ғылыми тұжырымдар А.М. Щербактың «Историческое развитие лексики тюркских языков» (М., 1961) атты зерттеу жұмысында қарастырылады. Аталған зерттеу жұмысының негізгі мақсаты «жануарлар» деп аталатын тақырыптық топтың тарихи-этимологиялық, лингвогеографиялық және сөзжасамдық-семантикалық талдауын жасау болды. Ғалым үй және жабайы жануарлардың атауының түркі тілдеріндегі ерекшеліктерін және сол атаулардың басқа да этимологиялық сөздіктердегі сипатына салыстырмалы талдау жасайды (Щербак,1961).

Басқа да түркі тілдеріндегі аналогиялық зерттеулер бойынша зоонимдік лексика Т. Дүйшенәлиеваның «Киргизское народные термины животноводства» (1969), Э.Ф. Ишбердиннің «Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках» (1975), Т. Ходжамбердиевтің «Животноводческая лексика

узбекского языка» (1975), З.Р. Садыкованың «Зоонимическая лексика татарского языка» (1994), Т. Бегжановтың «Заметки об этимологии некоторых скотоводческих терминов каракалпакском языке» (1980) атты зерттеулерінде арнайы қарастырылды. Мәселен, ғалым З.С. Садыкованың «Зоонимическая лексика татарского языка» атты монографиялық зерттеуінде зоонимдік лексика мен омарташылық атаулар синхрондық және диахрондық тұрғыда жан-жақты талданған. Автор еңбекте көне татар ескерткіштері мен говорларындағы көптеген материалдарды жинақтап, оларды басқа түркі тілдерімен салыстырады (Садыкова, 1994). Аталған бағыттағы зерттеу жұмыстары қазақ тіл білімінде де сексенінші жылдардан бастап жарық көре бастады. Атап айтқанда, 1983 жылы Ә. Жақыповтың «Термины верблюдоводства казахского языка» атты зерттеуінде қазақ тілінде түйе шаруашылығына байланысты атаулардың лексика-семантикалық классификациясы, сонымен қатар атаулардың этимологиясы мен варианттылығы да қарастырылған. Зерттеу жұмысында зоонимдердің араб, иран, моңғол тілдерімен байланысы да сөз болады, жалпы аталған еңбекте түйе шаруашылығына қатысты 800 сөз және сөз тіркесіне талдау жасалған (Жақыпов, 1983). Қазақ тіл білімінде зоонимдік лексиканы одан әрі зерттеу мәселесі XX ғасырдың екінші жартысынан бастап С.К. Сәтенова, Б. Тлепин, Б.С. Тоқтағұл, Ж.Д. Байтелиева сынды тілші ғалымдардың зерттеулерімен толықты.

Түрік тіл білімінде зоонимдік лексиканы зерттеу Саадет Чағатай есімімен тығыз байланысты, оның «Түрік халық әдебиетіндегі «бұғы» зоонимінің көрінісі» (1956) атты еңбегі ғылыми мазмұны жоғары алғашқы еңбектердің бірі болуымен құнды, бұдан әрі зоонимдік лексиканы зерттеу түрік ғалымдарының еңбектерінде жалғасын тауып отырды, атап айтқанда, Ахмет Жафероглу «Тіл білімінде адам және жануар» (1968), Такуиеттин Менгушоғлу «Адам және жануар» (1979), Саваш Экижи «Түрік мәдениетіндегі тырналар» (1981), Мужган Джунбур «Біздің фольклордағы бұғы» (1982), Хайри Башбуг «Аширет мәдениеті мен тарихындағы жылқы (1986), Ахмет Буран «Юнус Эмредегі жануарлардың атауы және олардың қызметі» (1992), Айдил Эрол «Біздің атауларымыз» (1992), Левент Сами Акалин «Түрік фольклорындағы құстар» (1993), Али Рыза Гөнүллү «Түрік халық наным-сенімдеріндегі қасқыр бейнесі» (1993), Харун Чакан «Аристотельдің «Зоологиялық жұмыстары» және Кемаледдин Демирдің «Жануарлар» шығармаларының мазмұны мен жүйелілігін салыстырмалы талдау» (2011), Шереф Бойраз «Каражаоғландағы жануарлар мен өсімдік атауларының қызметі» (1996), Күршат Эфе «Тарихи түрік диалектілеріндегі жануарлардың атаулары» (2004), Селви Инан «Түрік халық әдебиетіндегі тырна мотиві бар әндер» (2008), Эртан Бесли «Ежелгі түркі тілдеріндегі зоонимдердің этимологиясы» (2010), Эбру Алагез «Ескі қыпшақ тілдеріндегі жануарлардың атаулары және оларды мағынасы бойынша қабылдау» (2011). Жалпы түркі лексикасында мал атауларына байланысты лексиканың түркі тілдерінің сөздік қорында үлкен маңызға ие екендігін көреміз. Түрік ғалымдарының жоғарыда атап өткен зерттеулерінде зоонимдік лексиканың түрік тіл білімінде жан-жақты зерттелгендігін көрсетеді. Бұл еңбектер түрік тіл білімі үшін ғана емес, жалпы түркітануда да өзекті, ғылыми маңызы жоғары зерттеулер болып табылады.

Зоонимдік лексика фразеологиялық жүйенің құрамдас бөлігі ретінде, сондай-ақ жануарларға қатысты метафоралық қолданысты салыстыра-салғастыра зерттеуде С.К. Сансызбаева, Р.Қ. Смағұлова, Г. Сағидолдақызы, С.К. Сәтенова, Қ. Қалыбаева т.б. ғалымдардың еңбегін ерекше атап өткеніміз жөн. Бүгінгі күні түркі тілдерінің фразеологизмдерін туыс емес тілдермен салғастыра зерттеу мәселесі едәуір нәтижелерге қол жеткізді. Алайда, туыстас тілдердің лексикасын, соның ішінде фразеологиялық қорын өз ішінен салыстыра зерттеулерге қатысты еңбектер ішінара бой көрсеткенімен, түркі тілдерінің ірі топтарындағы жақын туыстас тілдердің материалын өз ішінен салыстыра зерттеу мәселесі ғалым Қ. Қалыбаеваның еңбегінде көрінді. Автор түркі тілдерінің қыпшақ тобына енетін қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, қарашай, балқар, құмық тілдерінің фразеологиялық қорына талдау жасай отырып, салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерделеді. Аталған зерттеудің бір тарауы қыпшақ тілдеріндегі зоонимдік фразеологизмдерге арналып, жануарлар атауының тұрақты сөз тіркестерін жасаудағы қызметі талданған (Қалыбаева, 2010). Ал түрік тілі бойынша жануарлар атауының тұрақты сөз тіркестерінде көрінуі бойынша Левент Доғанның «Түрік мәдениетіндегі жануарлар және жануарлар атаулары» (L. Dogan, 2001) деген еңбегін ерекше атап өтуге болады. Түрік тіл білімінде аталған бағыттағы зерттеу жұмыстары біршама, өйткені ғалымдар қазіргі когнитивті лингвистика үшін өзекті болып табылатын «*әлемнің*

фразеологиялық бейнесі» идеясын дамытуда. Алайда, түркі тілдері бойынша зоонимдік немесе зооморфтық лексика, оны тіл мен мәдениет бірлігі тұрғысынан жан-жақты талдау, салыстыру арнайы зерттеу нысанына алынбай жатыр.

Зоонимдерді зерттеу жалпы тіл тарихының дамуы үшін, сонымен қатар тілдің жекелеген топтары мен лексикалық моделдерінің дамуы үшін аса қажет екендігі анық. Жануарлардың атауларын зерттеуге әр түрлі елдердегі тіл мамандарының көптеген жұмыстары арналған. Жоғарыда атап өткен еңбектердің біразы түрлі аймақтардағы жануарлар аттарының семантикалық және құрылымдық, этимологиялық талдауы мен меңгерілуі жағынан байланысты. Зоонимика мәселелерінің теориялық жағымен айналысатын барлық ғалымдардың пікірі ұқсас, жануарлардың аттары ономастиканың, лексикологияның жалпы теориясы үшін, сондай-ақ тілдік қарым-қатынас, сөзжасамдық, уәждемелік мәселелерін зерттеуде, сонымен қатар белгілі бір халықтың номинативтік ерекшелігін және олардың мәдени-тарихи салты мен үрдісін түсіну үшін аса құнды материал екендігі жөніндегі пікірлері бір-біріне сай келеді.

Талқылаулар мен нәтижелер

Белгілі бір ұлт мәдениетінің тілде көрінуінде фразеологизмдердің орны ерекше. Аталған тілдік бірліктер мәдени деректі жеткізуші *«мәдениет элементі»* қызметін атқарады. Өркениеттердің қалыптасуы мен тіршілігінің негізі болып саналатын флора мен фауна әлемі құндылықтардың барлық түрлерінде сөз материалы болып табылды. Әсіресе, жануарлар әлемі ғасырлар бойы адамдардың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде маңызды қызмет атқарды, яғни жануарды танудағы халықтың таным-түсінігі тілімізде көптеген сөздер мен сөз тіркестерін қалыптастырды. Тілдік қолданысқа енген сөздердің басым көпшілігін зоотопонимдер, зоо-фразеологизмдер, зоопаремиялар, зооантропонимдер деп топтастыруға болады.

Академик Ә. Қайдар мал шаруашылығына қатысты фразеологизмдер туралы сөз болғанда, жануарлар әлемі жөніндегі түсініктерді адамзат қоғамына ауыстырудың өзіндік тәсілі алдыңғы қатарға шығатындығын айтады. Ғалым: «фразеологизмдердің көпшілігі адамға сәйкес ерекшеліктері бар жақсы үйретілген үй жануарларының сыртқы кескінін, мінез-құлқын, қылықтарын сырт көзбен қарап, бейнелі түрде салыстыру негізінде жасалған. Бір жағынан, жануарлар әлеміне, екінші жағынан, адамдардың қоғамдағы өзара қарым-қатынасына және олардың әр түрлі тіршілік жағдайларындағы мінез-құлықтарына бақылау жасау негізінде алынған бұл ассоциативтік параллельдерден фразеологизмдер қалыптастырудың бейнелі аялық негізі және олардың мағынасын өзгерту және ауыстыру уәждері ретінде қызмет атқаратын біраз ортақтықты және ұқсастықты таба алады», – дейді (Қайдар, 1998: 215).

Ғалым Б. Тілеубердиев белгілі бір аң, жануар, құс туралы ұғымдар халық танымында қалыптасып, ұлттық таным мәдениет стереотиптеріне айналады, этностың, жеке тілдік тұлғаның аялық біліміне енетіндігін айтады (Тілеубердиев, 2007: 162). Фразеологизмдердің қалыптасуында адам санасындағы қандай да бір ұғым тудыратын зообейне себепкер болады. Белгілі бір фразеологизмнің қалыптасуында сөз – дескриптор қолданылады. Мәселен, сөз дескриптор үй жануары атауының бірі болса, сол жануардың тұрмыс-тіршіліктегі орны, адам өміріндегі маңызы, оның сыртқы бейнесі, мінез-құлқы, іс-әрекеті т.б. жайлы мәліметтер жинақталып, этнос мәдениетіне сай тұрақты тіркес туындайды. Тұрақты тіркес құрамында жануар туралы жинақталған мәлімет астарлы мазмұнға ие болады. Профессор А. Дыбо: «В зооним закодированы ключевые культурные, психологические, социальные и ментальные черты, которые характеризуют конкретное языковое сообщество и его культуру», – дейді (Дыбо, 2009). Демек, фразеологизмдердің құрамында зоонимдердің этномәдени сипаты, білім аясына енетін когнитивтік ақпараттары сақталған. Осындай этномәдени ақпараттар, түсініктер қазақ, түрік зоофразеологизмдерінің бойынан көрініс тапқан.

Түркілік болмыс мен танымды көрсететін тіл қабаттарының бірі – төрт түлікке байланысты, оның ішінде жылқы малына қатысты фразеологизмдер деп айтуымызға болады. Себебі түркі халықтарының өмірінде, мәдениетінде жылқының орны ерекше. Аттың адам өмірінде алатын орнын Махмұд Қашқари: «Ат – түріктің қанаты», – деп бейнеледі. «Бір күн өмір болса, ат болса, екі күн өмір болса, қатын болса», – деп түркілер Тәңірден тілейді екен, яғни түркілер үшін адамға ең қымбат жарық дүниені, тіршілікті атсыз елестету мүмкін емес. Сондықтан жігіттің өмірінде сүйікті жары, әйелі қаншалықты қымбат болса, аттың да ер азамат өміріндегі орны ерекше деп бағаланған. Бұл

пікірімізді түрік тіліндегі *«At ile avrat emanet verilmez»* (*сөзбе-сөз: ат пен әйел аманатқа берілмес*); *At ile avrat insanın bahtına (сөзбе-сөз: ат пен әйел азаматтың бағына)* деген нақыл сөз бен қазақ халқының *«Жақсы ат – ер жігіттің пырағы, жақсы әйел – ержігіттің шырағы»* деген даналық сөзі толықтыра түскендей.

Жалпы түркі фразеологизмдерінде жылқы сөзіне қарағанда ат сөзінің фразеологизм құрамында қолдану жиілігі жоғары. Қазақ тіліндегі төрт түлік мал атауларын зерттеген ғалым С. Тоқтағұл тілімізде *жылқы (ат)* атауларынан жасалған фразеологизмдердің көп екендігін айта отырып, «Жылқы малы ұғымынан туындаған тұрақты тіркестер қолданыс жиілігі жағынан басқа төрт түлікке қарағанда бірінші орынға ие. Төрт түлік мал атаулары ұйытқы болған екі мыңнан аса тұрақты тіркестер болса, соның ішінде бір мыңға жуығы тек жылқы атауы ұйытқы болған тұрақты тіркестер» екендігін айтады (Токтагул, 2005: 68). Демек, бұндай пікір барлық түркі тілдеріне тән деп айтуымызға болады, себебі ат сөзімен қалыптасқан фразеологизмдер барлық түркі халықтарында кеңінен қолданылады. Мысалы, қазақ тілінде *ат сауырсын берді, ат сауырына мінгізу (салу), атқа жеңіл құдаша, ат көбең тартып қалды, ат жаңбырлығын жапты, ат байлады, ат қақты, ат қара тіл болғанда, ат құрғатпай қатысты т.с.с.* түрік тілінде: *arkasından atlı kovalamak, at çalındıktan sonra ahırın kapısını kapamak, at gibi, at koşturacak kadar, at izi it izine karışmak, at nalı kadar, at oynatmak, ata et, ite ot vermek, atı alan Üsküdar'ı geçti, atını sağlam kazığa bağlamak, atla arpayı dövüştürmek, attan inip eşeğe binmek, işi üç nalla bir ata kalmak, it izi, at izine karışmak*. Осы атап өткен қазақ, түрік тілдері бойынша берілген тұрақты сөз тіркестерінде халықтың сан ғасырлық тарихы, ұлттық танымы, дәстүрі көрініс тапқандығын тарихи деректер арқылы білеміз. Мәселен, тіліміздегі *ат сауырына мінгізу [салу]* тіркесінің фразеологиялық сөздіктегі мағынасы: *қолға түсіріп, ат артына мінгізіп келу* деп берілген, сонымен қатар біз аталған тұрақты тіркестің халықтың тұрмыс-тіршілігіне байланысты қалыптасқандығын тарихи деректер арқылы біле аламыз: ертеде барымта заманында жеңген батыр сол ауылдың қызын немесе жас келіншегін өзінің жеңгенінің белгісі ретінде ат сауырынына мінгізіп алып кететін болған. Сонымен қатар әйел адамды талақ етіп тастаған кезде, ат сауырына мінгізіп, төркініне апарып тастайтын. Бұл әйел адамның ғана емес, бүкіл туыс-тумаларының намысына тиетін белгі саналған. Заман ағымына сай, ұмыт болған осы көне дәстүр тұрақты тіркесте сақталып, бүгінгі күні «еркінен тыс апару» мағынасымен астасқандығын көреміз. *Мысалы: «Қызыл аяқ» деген бір елді шауып, ат сауырынына салып келген бір қызға аяқ салып, сонан сауысқанның аласындай бір бала туады* (Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі, 2007: 76).

Түрік халқында ұзатылған қалыңдық өз үйінен күйеу жігіттің үйіне атқа мініп барады. Осы бір көрініс түрік тіліндегі *gelin ata bindi ya nasip* тіркесінде көрініс тапқан. Түрік тілінде жарияланған «Фразеологизмдердің хикаясы» атты еңбекте бұл тіркестің мәні былайша түсіндіріледі: Gelin ata bindi ya nasip: Eskiden gelinler baba evinden çıkarken ata bindirilir öyle götürülürmüş. Yolda attan düşme, kaçırılma gibi tehlikeler olduğundan koca evine gidememe ihtimali üzerine bu söz söylenmiştir (Yavuz, N., & Baş, 2017: 144). Мағынасын ашатын болсақ, өз үйінен атқа мініп шыққан келін жолда аттан түсу, алып қашу сияқты кездейсоқ жағдайдан күйеу жігіттің үйіне жете алмайтын кездер де болған екен. Бүгінгі күні аталған тіркес мазмұны белгілі бір іс сәтсіз болғанда, соңы нәтижесіз қалса да оны бітті деп санамау керектігін, яғни салың суға кетпеу қажет дегенді аңғартады.

Ортақ мәдени бастауларға ие түркі халықтарында бірдей жануар (мәселен, ат) атауымен жасалған тұрақты сөз тіркестерінің тең мағынада жұмсалуымен қатар, кей жағдайда мағынасы мүлде алшақ сөз тіркестері де кездеседі. Мұндай фразеологизмдердің ұқсас, бірдей мағынада жұмсалуын жалпытүркілік болмысымыз бен ортақ негізді мәдени өлшеммен байланыстыра аламыз, ал өзіндік ерекшелікті белгілі бір ұлтқа тән құбылыс деп санаймыз. Мәселен, түрік тіліндегі «*yanlış ata oynamak»* фразеологизмі «қате таңдау жасау» мағынасында, *«at koşturmak»* тіркесі «өзін қалауынша ұстау және еркін әрекет ету» мағынасында жұмсалады. Түрік халқының аптен ойнаудағы түсінігі жоғарыда атап өткеніміздей, белгілі бір таңдау жасаудағы қателікті білдірсе, қазақ халқы атпен ойнау тіркесін жай ғана атамай, өте икемді, пысық, атқа мінуге құмар кісінің бейнесін *«ат құлағында ойнау»* тіркесі арқылы бере білген. Сонымен қатар қазақ халқы нәресте дүниеге келгенде ұл баланың кіндігін *«ат құлағында ойнасын»* деген тілекпен, аттың жалына байлап қоятын дағды да болған. Түріктер адамның еркіндігін, өз қалауынша әрекет етуін сипаттауда *«at koşturmak» (сөзбе-сөз: ат жүгірту)* тіркесін қолданса, қазақ аттың қозғалысына

байланысты шабу етістігін қолданған, яғни атпен шабу, ат шаптыру. Осыған байланысты тілімізде қалыптасқан *ат шаптыру* тіркесінің екі мағынасы бар: 1. ат жарыстыру, бәйге тігу; 2. адамға қатысты хабаршы жұмсау, кісі жіберу.

Қазақ және түрік тілінде еш өзгеріссіз қолданылатын *ат ойнату* фразеологизмнің мағынасын ашатын болсақ, қазақ тіліндегі *ат ойнатты* тіркесі астамшылық етті, басынды; *атқа мініп, қаумалап, қамап тұрды* деген мағынаны білдірсе, түрік тіліндегі at oynatmak (сөзбе-сөз: *ат ойнату)* тіркесінің төрт түрлі мағынасы бар*: Ат үстінде өнер көрсету; Жарысу. Үстем тұру. Өз еркімен әрекет ету.* Мысалдардан қазақ, түрік фразеологизмдерінің семантикасында ортақ уәж, байланыс бар екенін байқаймыз. *Ат ойнату* тіркесіндегі туыс екі тілге ортақ мағына үстем тұру, астамшылық ету, басыну. Бұл тіркесті ары қарай талдап, тіркестің астарында ұлтқа тән (қазақ) этномәдени кодты ашатын болсақ, *ат ойнату* – дәстүрлі ортада ауылға, біреудің иелігіне атпен шауып келіп, айғай-шу, дау-жанжал шығарып, сес көрсетуді білдіреді. Ат ойнату әдеттік құқық бойынша ауыр қылмыс болып есептелген. Өйткені, мұндай қылық көшпелі ортада атпен жүрудің қалыптасқан этикалық нормалары мен қағидаларын өрескел бұзу болып табылады. Яғни ауылға төтенше атпен шауып кіру, жөнсіз атойлау ауылдың тыныштығын бұзу ретінде бағаланды. Іс насырға шапқанда ауылдың, тіпті рудың ақсақалдарының ұйғарымымен айыпкер қатаң жазаланған. Яғни айыпкер ат шапан немесе бір тоғыз деп аталатын айыпқа, тіпті одан да көп мөлшердегі айыпқа кесілген (Энциклопедия I, 2011: 246). Сонымен жылқы малына қатысты фразеологизмдер халықтың тарихи этнографиялық процестері, рухани мәдениеті, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері, дүниені қабылдауы, мифологиясы жөніндегі нақты ұғым-түсініктерді береді. Оларда тіл мен этностың, тіл мен рухани мәдениеттің өзара тығыз байланысы жарқын көрініс тапқан (Байтелиева, 2007: 19).

Ертеде «салт атты көшпелілердің» мәдениетінде аттың шаруашылық жағынан болсын, ғұрыптық тұрғыдан болсын маңызы ерекше болды. Белгілі түркітанушы ғалым В.В. Радлов «малға тәуелділігін қазақтар әр қас қағым сәтте сезініп отырады. Сондықтан өздерінің барлық әдет-ғұрып, салт-санасын малмен байланыстырып отырады», – дейді (Радлов, 2007:16). Демек, зоонимдік фразеологизмдерден халықтың салт-дәстүрін әдет-ғұрпын көре аламыз, себебі олардың астарында халықтың ғұрыптық негізі сақталған. Алайда, уақыт өте келе кейбір фразеологизмдердегі ғұрыптық негіздің ұмытылғандығы байқалады. Мәселен, қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде *ат құйрығын кесісу* мен *ат кекілін кесу* қатар беріліп, мағынасы ортақ көрсетілген. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде *ат кекілін [құйрығын]кесісті [кесті, үзді, кесе айырылысты]* деген тіркестің кетісті, араздасты, мүлде безді деген мағыналары көрсетілген (Kenesbaev I., 2007: 73). Мағыналары ортақ қолданыстағы екі тіркестің ғұрыптық негізі, өзіндік ерекшелігі бар, яғни *ат құйрығын кесісті* деген ұғымның мәні біраз еңбекте айтылып жүргендей, тек екі адамның арасындағы қатынастың үзілді-кесілді тыйылғанын білдіреді деумен ғана шектелгеніміз дұрыс емес екен. Аталған тіркестің мәні «Қазақтың этнографиялық ұғымдар жүйесі» деген энциклопедиялық еңбекте былайша көрсетіледі: «бұл ұғым фразеологизмнің онтологиялық негізі дәстүрлі қазақы ортада белгілі бір ру қауымдағы адамдардың саны генеологиялық мөлшерден, яғни жеті атадан тым асқан жағдайда келесі генеологиялық топтың бөлініп шығуына байланысты ғана атқарылатын ғұрыптан бастау алады. Осы ғұрып бойынша бөлінетін топтың игі жақсылары – ақсақалдары, билері, батырлары және т.б. алдын ала керілген ала арқаннан аттайды және арнайы дайындалған ала жылқының құйрығын екі жақтың әдейі белгіленген адамдары екеуара кесіседі. Бұл бұған дейін жақын ағайыншылық қатынаста болып келген екі топтың арасында туыстық қарым-қатынастың енді күрт тыйылғандығын және олардың өзара қыз алып, қыз берісу құқығына ие болғандығын ғұрыптық жолмен айғақтау болып табылады» (Энциклопедия I, 2011: 245). Бұл фразеологизмнің осы ғұрыптық негізі кейін әр түрлі себептермен ұмытылып, ол адамдардың арасындағы жоғарыда айтылғандай, бұрынғы достық қарым-қатынастың үзілгендігін ғана білдіретін тұрақты сөз тіркесіне айналды. Мұндай кепті кез келген қоғамның тарихи ғұмырында болып тұратын контаминациялық түрленіс үрдісімен түсіндіруге болады. *Қ*азақ халқының деректері бойынша *ат кекілін кесу* мен *ат құйрығын кесісу* тіркестерінің қалыптасуының ғұрыптық негізіне жеке-жеке тоқталуды жөн деп санадық.

Ат кекілін кесу – қазақы ортадағы әдеттік-құқықтық қатынасты реттейтін ғұрыптық мәні бар үрдістің атауы. Адамаралық, тіпті руаралық қатынастар мүлдем үзілді дегенді білдіретін ғұрыптық шара. Бұндай құбылысқа бірден-

бір себепкер адам өлімі болады. Құныкер (кісі өлтіруші) жақ пен құн талап етуші (кісісі өлген) жақтың ешбір бітімге, тоқтамға келе алмаса, тараптар екі араларына ұзын ала арқан тастап, бір шетке өлген жігіттің мінген атын әлеміштеп, тұлдап әкеліп байлайды. Егер құн талап етуші жақ құнукердің төлеген құнына келісе алмаса, ат кекілін кесу арқылы «жанға жан, қанға қан» деген кек алуға көшкендігі туралы белгі береді. Ол үшін кекілі кесілген аттың шолақ кекілін шоқтап, түбінен буып тастайды. Ат кекілін кесудің тағы бір түрі ағайын-туыс, құда-жегжат, дос-жаран арасында «бетке салық, сүйекке таңба» түссе немесе бір-біріне «кешпес жамандық» жасаса, кінәлаушы – уәжі орынды жақ қарсы жақтың ішіндегі айыпкердің міниіп жүрген атының кекілін кесіп әкетеді (Энциклопедия I, 2011: 245).

Ат құйрығын кесісу/үзу – бұрын жақын сыйластық, достық, кейбір жағдайда, тіпті туыскандық қатынастағы адамдардың арасындағы байланыстың ерекше себептермен мүлдем үзілгендігін білдіретін ұғым. Осыған байланысты, *ат құйрығын кесісу* деп келетін тұрақты сөз тіркесі фразеологизм қалыптасты. Ат құйрығын кесудің ат кекілін кесу деп аталатын үрдістен айырмашылығы – мұнда бір-бірін айыпқа жығу немесе құн даулау мақсаты қойылмайды. Өйткені ат құйрығын кесуге себепкер факторлар көбінесе, моральдық этикалық сипатта болып келеді. Қарсы тараптар ауылдың, кейбір жағдайда, бүкіл ру-қауымның игі жақсыларының алдында өзінің уәжін айтады. Яғни арадағы бітіспес дауға айналған реніштің нақты себептері айғақталынады. Бірақ ол себептердің моральдық этикалық салдары ауырлығын баса көрсетуге тырысады. Айыптаудың түпкі мәні – айыпталушының ата-баба жолының принциптері мен нормаларынан мүлдем ауытқығандығын дәлелдеу. Айыптаушының уәжінің көшпелі ортада айрықша қастерленетін ата-баба жолының принциптері мен нормаларына негізделуі – ең әсерлі, ең мықты аргумент (өйткені ата-баба жолы – дәстүрлі өмір салтының идеологиялық тірегі, әрі моральдық-этикалық негізі). Тараптар бітімге келе алмай, араздық тым ушықса немесе тым қатты кетіссе, олар жерден топырақ уыстап алып, «алды артыңнан бір уыс топырақ» деп бір-бірінің артынан шашады. Мұндайда, тіпті, «қараң батсын, жерге кір!» немесе туғаныңда қуансам да, өлгеніңде жыламаймын» деген ауыр сөздер айтылуы да мүмкін. Уәжі орынды адам өзін жәбірледі деп тапса, ол отбасымен басқа жаққа көшіп кетеді. Тіпті, осындайда басқа руға кірме болып сіңіп кететін жағдайлар да ұшырасты. Тараптардың бір-бірінен іргесін мүлдем аулаққа салу үрдісін ат құйрығын кесу деп атайды. Осындай жайтқа байланысты ара ағайын ортаға араласып, қарсы жақтарды бітістіруге, татуластыруға тырысады. Деректерге қарағанда, ара ағайынның көп күш салуының нәтижесінде араздасқандардың басым көпшілігі өзара тіл табысып, татуласып отырған (Энциклопедия I, 2011: 245). Ат құйрығын кесу ұғымының онтологиялық негізі белгілі бір ру-қауымның демографиялық шегінің мөлшерден тым асқынуына, осыған байланысты жайылым және т.б. табиғи ресурстардың тапшылығы себепті әлгі ру-қауымнан келесі этникалық ұжымның енші алып, бөлек шығу үрдісінде атқарылатын ат құйрығын кесісу ғұрпынан бастау алады. Демек жоғарыда атап өткен *ат құйрығын кесісу* мен *ат кекілін кесу* тіркестерінің ішкі формасы ұлттық рәсіммен, ежелгі дәстүрмен тығыз байланысты. Әйтсе де бүгінгі күні тілдік таңбадағы мәдени ақпарат тасаланған.

Ат лексемасы ұйытқы болған фразеологизмдер жылқы туралы болғанмен, бұлар адамның белгілі бір жай-күйін, іс-әрекетін, мінез-құлқын, жағымды-жағымсыз қасиеттерін сипаттайды. Адамның сыртқы түр-тұлғасын, ішкі жан дүниесін, іс-әрекетін сипаттап, суреттеуде қолданылған зоофразеологизмдердің бағалауыштық коннотациясы әр ұлттың таным-түсінігі бойынша қалыптасқан. Анималистік фразеологизмдердің коннотативтік семантикасын салғастырмалы аспектіде қарастырған ғалым М.Т. Жұбанышқызы жануарлар атауларының ауыс мағынада келіп, өзіне тән емес ұғымдарда қолданылуын адамзат баласының тұрмыс-тіршілігінің ұзақ уақыт бойы жануарлар әлемімен тығыз байланыста болып келуімен түсіндіруге болатындығын айтады. «Дүниедегі алуан түрлі құбылыстар жөніндегі түсінігін халық өзін қоршаған ортадағы танымына етене жақын, ертеден танымал ұқсас бейнелер арқылы білдіретіні мәлім. Тілдегі қандай да бір сөздің мағынасында таным объектісі болып отырған болмыстың ерекше сипатын білдіретін элементтер қаншалықты басым болса, сол болмысты осы сөздің көмегімен бейнелеу мүмкіндігі соншалықты арта түспек», – дейді (Жұбанышқызы, 2005: 31). Зерттеуші О.В. Галимова жануарлар атауының ауыс мағынада қолданылып, адамға қатысты ақпарат берудегі қызметі туралы мынадай тұжырым жасайды: «зооним сөздер белгілі бір жануарды атай отырып, адам санасында ассоциативтік көрініс береді, оның әдеттері, мінезі, қимылы және

олардың мінезінің эмоционалдық бағасын сипаттайды. Бұл мағлұматтар қайта ой елегінен өткізіледі және адамға мінездеме бергенде пайдаланылады» (Галимова, 2004: 20). Демек, тілдегі фразеологиялық сөздіктерге сүйене отырып, зоофразеологизмдердің басым бір бөлігін «Адам» макротобында қарастырып, белгілі бір ұлттың «ұлттық мінезі» туралы тұжырым жасауға болады. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде адамның мінез-құлқын сипаттауда, сыртқы бейнесін танытуда, өмірлік қызметін бағалауда қолданылатын ат компонентімен жасалған бірнеше тұрақты сөз тіркестері жинақталды. Қазақ тілінің деректері бойынша жинақталған зоофразеологизмдердің бағалауыштық семасы әрқашан жағымды (оң) бағалаумен берілгендігіне көз жеткіздік. Бұл біздің өмірімізде аттың қаншалықты маңызды екендігінің дәлелі. Мәселен, қазақ тілінде ғана кездесетін *«жылқы мінезді адам»* тіркесі адамды жағымды жағынан сипаттайды әрі бұл тіркестің мағынасы да күрделі. Академик Ә. Қайдар мұндай тіркестердің білдіретін мағынасының күрделі болу себебін оның астарында жай ұғым емес, халықтың өмір тіршілік болмысына қатысты ұғым, дүниетаным, этнолингвистикалық түсініктердің болуымен түсіндіреді, яғни жылқы мінез адамның қандай болатынын түсіндіру үшін алдымен жылқы малына тән жақсы мінез қасиеттерді білу қажет (Қайдар, 1998: 124). Тілімізде осы тәрізді көптеген тұрақты сөз тіркестері қалыптасқан. Демек, көшпелілер жылқы малын ерекше қастерлеген, оның барлық қасиетін жан-жақты зерделей білген. Жылқының бойындағы қасиетті абзал деп тани отырып, адам бойына ауыстырып қолданған. Атап айтсақ, қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі бойынша: *ат жақты:* бет әлпеті сопақша келген адам туралы айтылады; *ат жалын тартып мінді:* адам болу, ер жетіп, азамат болу мағынасында жұмсалады; *атқамінер адам:* бұрын пысық, белсенді кісі туралы айтылады; *аттай желді:* 1. ерінбейтін, еңбекшіл кісі, 2. Тоқтаусыз шешен сөйлейтін, сөз қадірін білетін адам жөнінде айтылады.

Түрік тілі бойынша ат компонентімен жасалған кейбір тұрақты тіркестің мазмұны кей жағдайда жағымсыз бағалаумен астарласып жатқандығына көз жеткіздік. Оған түрік тіліндегі *at gözlüğü takmak* (сөзбе-сөз: ат көзілдірігін тағу), *at kafalı* (сөзбе-сөз: ат басты) деген тіркестер мысал бола алады. Тіркестің мағынасына тоқталар болсақ: *At gözlüğü takmak:* Olayları dar bir bakış açısı ile değerlendirmek. «At gözlüğü takmışsınız, size ne desem faydası yok.»At gözlüğü takanlar, yaşanan olayları anlayamaz. (сөзбе-сөз: ат көзілдірігін кию. Оқиғаларды тар көзқараспен бағалау. «Сіз ат көзілдірігін тағыпсыз, мен сізге не айтсам да пайдасыз. «Ат көзілдірігін таққандар болған оқиғаларды түсіне алмайды»). *At kafalı:* Aptal, ahmak, anlayışsız, akılsız, kıt zekâlı (сөзбе-сөз: ат басты: Ақымақ, ақылсыз, түсінбейтін, ойсыз). Географиялық жағынан алшақта орналасқан түрік халқының жылқыға деген көзқарастарында ерекшеліктер кездеседі. Оны атап өткен сөз тіркестерінен байқаймыз. Жалпы түркі халықтарында ақымақтық көбінесе, қой, есек, шошқа, тауық денотаттары арқылы берілсе де, кей жағдайда ат зоонимі арқылы түрік тілінде ақымақтық мағынасын білдіретін тұрақты сөз тіркесін де кездестіреміз. Демек, қандай да бір жан-жануар әлемнің әр тарабында тіршілік еткенімен, халықтар өмірінде бірдей дәрежеде орын алуын, маңызды сипатқа ие болуын, тіл-тілде өзіндік «із» қалдырып, тіларалық сәйкестіктер тудыруын ортақ тарихи, мәдени байланыстың болуымен түсіндіреміз. Екіншіден, бір атаудың негізінде жасалған зоофразеологизмдердің бейнелік негізі бірдей бола тұра, бұл бірліктердің туыстас тілдерде екі басқа семантикасы, экспрессивті-эмоционалды сипатының болуын да жоққа шығармаймыз. Бұл ерекшелікті ұлттық санада қалыптасқан таным-түсінікпен, ассоциативтік бітім-болмыс, көрініс, символдық белгімен ұштастырамыз. Халықтың танымындағы әр басқа түсінік белгілі бір тіршілік иесінің өмір салтының әр түрлілігімен, табиғи ерекшелігімен байланыстырылып отырады. Қазақ және түрік тілдеріндегі зоонимдік бірліктер негізінде қалыптасқан фразеологизмдердің басым көпшілігі ұлттық негізді арқау ете отырып пайда болғандығы тілдік деректер арқылы нақтыланды.

Қорытынды

Қазақ және түрік тіліндегі зоофразеологизмдерінің ақпараттық мазмұнының ішкі құрылымдарына үңілсек, олардың бойындағы ұқсастықтарды, ортақ тұстары мен ерекшеліктерін көруге болады. Мұнда түркі халқының мал шаруашылығына (жылқы мәдениеті) байланысты жинақтаған білім тәжірибелері екі тілде бірдей жұмсалатын тілдік бірліктердің пайда болуының негізінде жалпытүркілік болмыс, дүниетанудағы ортақ көзқарас көрінсе, образдық айырмашылық әр ұлттың күнделікті тұрмыс-тіршілігінен алынған суреттің әр басқа болуына байланысты болып келеді. Зерттеу

нәтижесінде түркі халықтарында жылқы малына деген өзіндік көзқарасы, дүниетанымы қалыптасқандығын тұрақты тіркестерден көре алдық. Ат компонентімен жасалған тұрақты сөз тіркестерін түркі халықтарының өмір сүру салты, мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі т.б. маңызды деректерді бүгінге жеткізуші тілдік белгі деп танудық. Себебі қазақ және түрік тілдеріндегі зоофразеологизмдер тікелей немесе жанама түрде ұлттың рухани және материалдық мәдениетімен тығыз байланысты, оның мазмұнында мәдени ақпарат сақталған деген ой түйдік. Жалпытүркілік болмысымыз бен мәдениетіміздің белгілері сақталған зоофразеологизмдердің мотивациялық негізіндегі ерекшеліктерді талдау арқылы қазақ және түрік тіліне тән ортақтықтарымен қатар бірқатар айырмашылықтарының бар екендігіне де көз жеткіздік. Қазақ және түрік тілдері бойынша атқа байланысты фразеологизмдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары олардың мазмұнынан және ортақ бейнелі аялық негіздерінен байқалды.

Қорыта айтсақ, әрбір халықтың тілдік әлем көріністерінде бейнеленген дүние бейнесін қабылдаудың ұлттық-мәдени ерекшелігінің бір көрсеткіші – зоофразеологизмдер. Сондықтан түркі тілдері бойынша зоофразеологизмдер түркі дүние бейнесіндегі мәдени сипатты айқындаушы, мәдени маркілі, лингвомәдени бірліктер ретінде зерттелуі тиіс. Зоофразеологизмдерде түркі халықтарының дүние бейнесіндегі өзіндік ерекшеліктері, түркілік ортақ мәдениет құндылықтары көрінеді, бұл түркі халықтарының тарихи байланысының тамыры тереңде екендігін дәлелдей түспек. Түркі зоофразеологизмдерінің лингвомәдени семантикасы тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, сонымен қатар түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі мен наным-сенімдеріне қатысты лингвомәдени ақпаратты көрсетеді. Көшпелі мал шаруашылығы, отырықшы мәдениет типтері түркі халықтарындағы жануарлар атауының мағынасында өзіндік із қалдырды. Сондықтан түркі тілдері бойынша зоофразеологизмдерді кодталған мәдени мәтін ретінде қарастыру қажет.

Әдебиеттер

Aksoy, Ö.A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. İstanbul: İnkilâp Yayınevi, 1988.

Байтелиева Ж.Д. Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі: филол. ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы, 2007. – 24 б.

Галимова О.В. Этнокультурная специфика зоонимической лексики, характеризующей человека (на материале русского и немецкого языков): автореф. канд. филол. наук. – Уфа, 2004. – 22 с.

Дыбо А.В., Никуленко Е.В. Зооморфная метафора «медведь» в русском, английском и языках Южной Сибири//Язык и культура. – 2019. – №45. – С.78-95.

Жакипов А. Термины верблюдоводства казахского языка: автореф. дис. д-ра. филол. наук. – Алматы, 1983. – 35 с.

Жұбанышқызы М.Т. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі анималистік фразеологизмдердің коннотативтік семантикасы: филол. ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы, 2005. – 31 б.

Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 356 б.

Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.

Қалыбаева Қ.С. Салыстырмалы түркі фразеологиясы (қыпшақ тобындағы тілдердің материалы бойынша): филол.ғыл. д. дисс. – Алматы, 2010. – 314 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы, ДПС, 2011. 1-том А-Д. – 736 б.

Levent D. Türk kültüründe hayvanlar ve hayvan İsimleri// Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 2001, №12.

Радлов В.В. Тюркские степные кочевники. 2-изд. доп. – Астана: «Алтын кітап», 2007. (Библиотека казахской этнографии). Т.3. – 389 с.

Садыкова З.Р. Зоонимическая лексика татарского языка. – Казань, 1994. – 235 с.

Тохтагул Б.С. Этнолингвистический характер возрастных номинаций животных в тюркских языках: дисс. канд.филол. наук. – Туркестан, 2005. – 125 с.

Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 280 б.

Yavuz, N., & Baş, M. Deyimlerin Hikayeleri (1. bs.). – Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.

Щербак А.М. Историческое развитие лексики тюркских языков. – Москва,1961. – С. 86-120.

References

Aksoy, Ö.A. (1988). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-1[Dictionary of phraseology and idioms], İstanbul: İnkilâp Yayınevi.

Baitelieva Zh.(2007) Qazaq tilindegi zhylqy malyna qatysty frazeologijalyq tirkesterdiñ jetnomádeni uázhdemesi [Ethno cultural motivation of phraseological combinations, connected with a horse in the Kazakh language]: filol. ǵyl. kand. diss. avtoref. Almaty, -24 b.

Galimova O.V. (2004) Jetnokul'turnaja specifika zoonimicheskoj leksiki, harakteriuzujushhej cheloveka (na materiale russkogo i nemeckogo yazykov) [Ethnocultural specificity of zoonymic vocabulary characterizing a person (based on the material of the Russian and German languages)]: avtoref. kand. filol. nauk. – Ufa, - 22 s.

Dybo A.V., Nikulenko E.V. (2019) Zoomorfnaja metafora «medved'« v russkom, anglijskom i jazykah Juzhnoj Sibiri// [The zoomorphic metaphor "bear" in russian, english and the languages of Southern Siberia]//Yazik i kul'tura. №45. s.78-95

Zhakipov A. (1983) Terminy verbljudovodstva kazahskogo yazika [Camel breeding terms of the Kazakh language]: avtoref. dis. d-ra. filol. nauk. Almaty, -35 s.

Jubanyshqyzy M.T.(2005) Qazaq zháne aǵylshyn tilderindegi animalistik frazeologizmderdiñ konnotativtik semantikasy [Connotative semantics of animalistic phraseology in Kazakh and English languages.] filol. ǵyl. kand. diss. avtoref.: Almaty, – 31 b.

Kenesbaev I. (2007) Qazaq tiliniñ frazeologijalyq sózdigi [Phraseological dictionary of kazakh language], Almaty, KazAkparat, - 356 b.

Qaidar A. (1998) Qazaq tiliniñ ózekti máseleleri [Actual problems of the Kazakh language] Almaty, Ana tili, - 304 b.

Qalybaeva Q.S. (2010) Salystyrmaly tyrki frazeologijasy (qypshaq tobyndaǵy tilderdiñ materialy bojynsha) [Comparative Turkic phraseology] (By the material of languages of the Kipchak group):filol. gyl. d. diss., Almaty, - 314 b.

Qazaqtyñ jetnografijalyq kategorijalar, uǵymdar men ataularynyñ dástyrli zhyjesi [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs.] (2011) Ensiklopedia. Almaty: DPS, 1-tom A-D -736 b.

Levent D. (2001) Türk kültüründe hayvanlar ve hayvan isimleri [Animals and animal names in Turkish culture]// Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, №12.

Radlov V.V. (2007) Tjurkskie stepnye kochevniki [Turkic steppe nomads] 2-izd.dop. – Astana, Altyn kitap, (Biblioteka kazakskoi etnografii)T.3. – 389 s.

Sadykova Z.R. (1994) Zoonimicheskaya leksika tatarskogo yazyka [Zoonymic vocabulary of the Tatar language]. – Kazan, - 235 s.

Toktagul B.S. (2005) Jetnolingvisticheskij harakter vozrastnyh nominacij zhivotnyh v tjurkskih yazykah [The ethnolinguistic nature of the age categories of animals in the Turkic languages] diss. kand. filol. nauk. Turkestan, - 125 s.

Tileuberdiev B.M. (2007) Qazaq onomastikasynñ lingvokonceptologijalyq negizderi [Linguoconceptological bases of Kazakh onomastics.] Almaty: Arys baspasy, -280 b.

Yavuz N., & Bash M. (2017) Deyimlerin Hikayeleri [Stories of Idioms] (1. bs.). Ankara: Grafiker Yayınları.

Sherbak A.M. (1961) Istoricheskoe razvitie leksiki tyurkskih yazykov [Historical development of the vocabulary of the Turkic languages] – Moskva, - s. 86-120.

2-бөлім

АЗИЯ МЕН АФРИКА ЕЛДЕРІНІҢ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ

Section 2

POLITICS AND INTERNATIONAL RELATIONS OF THE COUNTRIES OF ASIA AND AFRICA

Раздел 2

ПОЛИТИКА И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ СТРАН АЗИИ И АФРИКИ

ҒТАМР 11.25.67 https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.05

Д.Қ. Жекенов[1*], С.Т. Джакубаева[1], М.С. Сарыбаев[2], Р.Е. Уткелбай[1], К. Жетписбаева[1]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: duman.zhekenov@gmail.com

ДІНИ ҚАУІПСІЗДІК САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫТАЙ МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІ АРАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ

Ауғаныстандағы соңғы оқиғалардан кейін Орталық Азия елдері де басқа елдер сияқты сыртқы саясатын өзгертуге мәжбүр болды. Ауғаныстандағы тәліптердің билікті басып алуы аймақтағы қазіргі жағдайға әсер етпей қоймады. Бір жағынан Орталық Азия аймағында бірқатар жергілікті проблемалар болса, екінші жағынан ықпалды ойыншылар үшін күрес алаңы болып табылады. Қытай аймақтағы ықпалын барлық салада арттыруды көздесе, Ресей аймақтағы әлсіреген ықпалын қалпына келтіру үшін аймақтағы жаңа геосаяси ойындарды пайдаланбақ. Осыған байланысты Орталық Азия елдері Ресей Федерациясы және Қытай Халық Республикасы сияқты өздеріне көршілес елдермен аймақтағы өзара қарым-қатынастар үшін жаңа бірлескен жауапкершілікті анықтауы қажет. Мақаланың негізгі мақсаты – Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы діни қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықтың қиындықтары мен ортақ мүдделерін анықтау және одан әрі дамытудың өзара тиімді тұжырымдамаларын белгілеу.

Қытай Халық Республикасы үшін Орталық Азия аймағындағы қауіпсіздік пен тұрақтылықты сақтау өте маңызды. Аймақтағы тұрақтылықты сақтау тек экономикалық мүдде тұрғысынан ғана емес, мемлекеттің ішкі тыныштығын бұзбау үшін де қажет. Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданында мұсылман халықтарының болуы, оның ішінде орталық билікке қарсы оппозицияның болуы, оның ықпал ету аймағына тым жақын Ауғанистан Ислам мемлекетінің құрылуы, сонымен қатар олардың тарихи, этникалық және ең бастысы, діни бірлігі Қытай үшін маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Қытай басшылары Орталық Азия аймағын діни экстремизм мен радикалды ағымдардың өз аумағына енуіне жол бермеу үшін қалқан «буфер» ретінде пайдаланбақ. Бұл екіжақты қарым-қатынаста да, Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясындағы көпжақты қарым-қатынаста да діни қауіпсіздік саласындағы басты мақсаттардың бірі.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Қытай, қауіпсіздік, діни экстремизм және Ауғанистан.

D. Zhekenov[1*], S. Jakubayeva[1], M. Sarybayev[2], R. Utkelbay[1], K. Zhetpisbayeva[1]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[2]Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: duman.zhekenov@gmail.com

Cooperation between China and Central Asian countries in the field of religious security

After the recent events in Afghanistan, the Central Asian countries, as well as other countries, had to change their foreign policy. The seizure of power by the Taliban in Afghanistan affected the current situation in the region. On the one hand, the Central Asian region has a number of local problems, and on the other hand, it is a battleground for influential players. While China seeks to increase its influence in the region in all areas, Russia intends to use new geopolitical games in the region to restore its weakening influence in the region. In this regard, the Central Asian countries need to define a new joint responsibility for mutual relations in the region with countries familiar to them, such as the Russian Federation or the People's Republic of China. The main purpose of the article is to identify the difficulties and common interests of cooperation between China and the Central Asian countries in the field of religious security and to outline mutually beneficial concepts for further development.

It is very important for the People's Republic of China to maintain security and stability in the Central Asian region. Maintaining stability in the region is necessary not only from the point of view of economic interests, but also in order not to disrupt the internal peace of the state. The presence of Muslim peoples in Xinjiang Uygur Autonomous Region, including unresolved opposition to the central government, the creation of the Islamic State of Afghanistan too close to its sphere of influence, as well as their historical, ethnic and, most importantly, religious unity is one of the key problems for China. Chinese leaders intend

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

to use the Central Asian region as a «buffer» to prevent the penetration of religious extremism and radical movements into their territory. This is one of the main goals in the field of religious security in both bilateral relations and multilateral relations within the framework of the Shanghai Cooperation Organization.

Key words: Central Asia, China, security, religious extremism and Afghanistan.

[1]Д.Қ. Жекенов*, [1]С.Т. Джакубаева, [2]М.С. Сарыбаев, [1]Р.Е. Уткелбай, [1]К. Жетписбаева

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: duman.zhekenov@gmail.com

Сотрудничество Китая и стран Центральной Азии в области религиозной безопасности

После последних событий в Афганистане странам Центральной Азии, а также другим странам пришлось изменить свою внешнюю политику. Захват власти талибами в Афганистане не могло не повлиять на нынешнюю ситуации в регионе. С одной стороны, центральноазиатский регион имеет ряд локальных проблемам, а с другой стороны, является полем битвы влиятельных игроков. В то время как Китай стремится усилить свое влияние в регионе во всех сферах, Россия намерена использовать новые геополитические игры в регионе, чтобы восстановить свое ослабляющее влияние в регионе. В этой связи центральноазиатским странам необходимо определить новую совместную ответственность за взаимоотношения в регионе с ближайшими им странами, такими как Российская Федерация или Китайская Народная Республика. Основная цель статьи – выявить трудности и общие интересы сотрудничества Китая и стран Центральной Азии в области религиозной безопасности и обозначить взаимовыгодные концепции для дальнейшего развития.

Для Китайской Народной Республики очень важно поддерживать безопасность и стабильность в центральноазиатском регионе. Поддержание стабильности в регионе необходимо не только с точки зрения экономических интересов, но и для того, чтобы не нарушать внутренний мир государства. Присутствие мусульманских народов в Синьцзян-Уйгурском автономном районе, в том числе нерешенная оппозиция центральному правительству, создание Исламского Государства Афганистан слишком близки к сфере его влияния, а также их историческое, этническое и, что самое главное, религиозное единство является одной из ключевых проблем для Китая. Китайские лидеры намерены использовать центральноазиатский регион в качестве «буфера» для предотвращения проникновения на их территорию религиозного экстремизма и радикальных движений. Это одна из основных целей в области религиозной безопасности как в двусторонних отношениях, так и в многосторонних отношениях в рамках Шанхайской организации сотрудничества.

Ключевые слова: Центральная Азия, Китай, безопасность, религиозный экстремизм и Афганистан.

Кіріспе

Қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастыққа шолу.

Орталық Азия аймағы жаңа геоаяси өзгерістер мен сын-қатерлерге бетпе-бет келіп отыр. Қауіпсіздік саласында беделді, ықпалды ойыншыларға толықтай сенуге болмайтындығы, АҚШ-тың аймақтағы жауапкершіліктерінен біржолата бас тартып, мәселелеріңді өздерің шешіп алыңдар дегенге саятын әрекетінен көрініп отыр. Орталық Азия мемлекеттері 1991 жылы тәуілсіздіктерін алғаннан кейін қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық мәселесін Ұжымдық Қауіпсіздік Шартты Ұйымы (ҰҚШҰ) аясында қамтамасыз етуге тырысты. Дегенмен, ҰҚШҰ аймақтағы барлық мемлекеттерді қамти алмады. Өзбекстан Республикасының бұл ұйымға қатысты ұстанымы қайта-қайта өзгеріп отырды. Бір себептен, Орталық Азия мемлекеттері аймақтағы Ресейдің ықпалы толық сақталуына іштей де болса қарсы еді. Қазақстан Республикасы сыртқы саясатындағы келбетін көпвекторлы, күштер арасындағы теңдік ұстанымдарымен айшықтауының өзі, аймақтағы күштер тепе-теңдігінде де бір ойыншының анық басым болуына қарсы екендігін көрсетсе керек. Осының бәрі, ҰҚШҰ аясындағы Ресей Федерациясының аймақтағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығы толыққанды барлық сын-қатерлерді реттей алмайтыны түсінікті еді.

Орталық Азия аймағына аса ыждақаттылықпен қарайтын, өте көп жоспарлары мен мүдделері бар тағы бір ықпалды ойыншы ол – Қытай Халық Республикасы. Ресми Бейжіңнің Орталық Азия аймағына қатысты мемлекеттік деңгейде құжаттармен бекітілген нақты стратегиясы жоқ деп айтуға болады. Бірақ, бұл дегеніңіз «Орталық Азия аймағы Қытай үшін маңызды емес» дегенді білдірмейді. Қытай

өзінің сыртқы саясат тұжырымдарында дипломатия деңгейін үш топқа бөліп: Алып державалар, көрші мемлекеттер және дамушы мемлекеттер деп қарастырады. Орталық Азия мемлекеттері біріншіден «көрші мемлекеттер» санатына, екіншіден «дамушы мемлекеттер» санатына да жатады. Жалпы Қытай дипломатиясы сыртқы дүниеге толық түсініксіз, ешқашан толық нақты анықталмайтын, керек кезінде әр түрлі түсіндіруге болатын өзгеруге бейімділігімен сипатталады. Сыртқы саясатта Орталық Азияға қатысты нақты ұстанымдар көрсетілмегенімен, Қытайдың аймақтағы саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдениет салаларындағы қарқынды жобалары Бейжің үшін аймақтың маңызды екендігін көрсетеді. Әрине Қытайдың аймақтағы ықпалын кешенді түрде бір мақалада қарау мүмкін емес және ол біздің мақсатымызға да жатпайды. Мақаланың негізгі мақсаты Қытайдың Орталық Азия мемлекеттерімен қауіпсіздік саласындағы, соның ішінде діни аспектісі, екіжақты және көпжақты қарым-қатынастар деңгейінде сараптау. Оның артықшылықтар мен кемшіліктерін, Орталық Азия мемлекеттері үшін пайдасы мен қиыншылық туғызар тұстарын анықтап мүмкіндігінше аймақ үшін ұтымды ғылыми тұжырымдар ұсыну болып табылады.

Қытай Халық Республикасының аталған аймақпен қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығы ең әлсіз тұсы деп айтсақ болады. Қытай аймақта бірінші кезекте экономикалық ықпалын, экономикалық ықпалын арттыру үшін саяси ықпалын арттыруда. Дегенмен, аймақтағы Бейжіңнің экономикалық ықпалының күн санап өсуі, қытай тарапы қаласын қаламасын, аймақтың қауіпсіздік саласына алаңдауға міндеттейді. Орталық Азия мемлекеттері арасында қауіпсіздік саласында ынтымақтастықты қарқынды дамытып келе жатқан мемлекеттер де бар. ҚХР-дың жаһандық және аймақтық жобалары (мәселен: Бір Белдеу – Бір Жол) Қытайдың аймақтағы ықпалы күн санап артпаса, кемімейтіндігін көрсетеді. Олай болған жағдайда, Орталық Азиялық мемлекеттер бірінші кезекте қауіпсіздік саласындағы екіжақты, көпжақты ынтымақтастық деңгейін арттырып, «қытайлық күшті» неғұрлым ұтымды пайдалану жолдарын қарастыруы керек. Осы ретте, тақырыптың өзектілігін анықтау маңызды.

Тақырыптың маңыздылығы, өзектілігі. Орталық Азия өз алдына жеке геосаяси маңызды аймақ ретінде халықаралық қатынастардың XXI ғасырдағы жаңа сын-қатерлерімен бетпе-бет келген тұста, аймаққа қатысты жаңаша ғылыми зерттеулердің барлығы дерлік (пайдалы ғылыми тұжырымдары болған жағдайда) маңызды. Аймақ мемлекеттері алдында шұғыл түрде, тек саяси-экономикалық емес, қоғамның барлық салаларында, соның ішінде академиялық ортада интеграциялану қажеттілігі тұр. Аймақтық ортақ иммунитет қалыптастыра отырып, барлық дерлік аймақтық мәселелерді ұжымдық деңгейде қарастыра бастағанда ғана, келесі нәтижелер ұтымды болмақ. Осы тұрғыдан алғанда, академиялық ортада ортақ тұжырымдар қалыптастыру, сол арқылы аймақтың ортақ мақсаттары мен міндерін айқындауға атсалысуға бағытталғандықтан, мақаланың өзектілігі жоғары.

XXI ғасыр басталғалы бері халықаралық қатынастардағы негізгі сын-қатерлердің бірі діни экстремизм және терроризм болып отыр. XXI ғасырдың екінші онжылдығы радикалды ұйымдардың ықпалы мен олардың санының күн санап артып келе жатуымен сипатталуда. Ланкестік ұйымдар әскери қимылдар жасап, соңғы үлгідегі қару-жарақтармен жасақталып, мемлекеттік тіпті аймақтық ұйымдар деңгейінде әрекет етіп, керек десеңіз жер шарындағы кейбір маңызды аймақтарды өз бақылауларына ұстай алып отыр. Жаһандық деңгейдегі бұл сын-қатер барлық халықаралық қатынастардың қатысушыларын жаңа қадамдар мен жаңа шешімдер шығаруға мәжбүрлеуде. Ал біздің тақырыпқа тікелей қатысты Орталық Азия аймағы радикалды ұйымдар ланкестік топтардың нағыз шоғырланған аймағы немесе сол қатерлердің дәл қасында орналасқан. Ресми деректер бойынша, Орталық Азия мемлекеттерінің азаматтары «Ислам мемлекеті» террористік ұйымының қатарын үздіксіз толтырып келеді. Бұл тек бір ғана мысал, бұдан өзге де «Өзбекстан ислам қозғалысы», «Ислам джихады одағы», «Хезболла» және тағы басқа радикалды ұйымдардың қатарында аймақ мемлекеттерінің азаматтары бар. Сонымен қатар, аймақтағы саяси реформалардың баяу немесе нәтижесіз жүргізілуі, аймақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайындағы қиыншылықтар және аймақтың барлық мемлекетінің ортақ кемшілігіне айналып отырған – сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі сыртқы сын-қатерлердің күш алуына қосымша мүмкіндік беріп отыр.

Орталық Азия мемлекеттері жаңа сын-қатерлерді шешу, реттеу, алдын алу жолында барлық саяси әдіс-тәсілдерді қолдануы керек екендіктерін нақты түсінеді. Орталық Азияның бес мемлекетінің өзара қауіпсіздік саласындағы қарқынды ынтымақтастығы маңызды және

ол туралы аймақтың өз сарапшылары да, халықаралық сарапшылар да түрлі пікірлерді айтып келеді. Орталық Азия мен Ресей арасындағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық та жан-жақты қарастырылуда. Бұл ретте әрине ресейлік ғалымдар мен сарапшылардың белсенділігі жоғары және олардың белсенділігі Ресейдің аймақтағы ықпалын арттыра түсу негізгі мақсаты екендігімен түсіндіріледі. Ал Орталық Азия мен ҚХР арасындағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық және оның діни аспектілері кешенді түрде академиялық ортада зерттеліп жатқан жоқ. Сондықтан, Қытайдың аймақтағы барлық саладағы ықпалының күн сайын артып келе жатуын ескере отырып, қауіпсіздік саласындағы артықшылықтар мен кемшіліктерді, қиыншылықтар мен кедергілерді анықтаудың және екі тарап үшін де қолайлы ынтымақтастық көкжиегін (перспективасын) белгілеудің ғылыми да, саяси да маңыздылығы жоғары.

Теориялық-методологиялық базасы

Тақырыптың зерттелу деңгейі мен деректік базасы. Тақырыпқа қатысты зерттеулер де ақпараттар да, сараптамалық қорытындылар да жеткілікті. Дегенмен аймақта және аймаққа қатысты ықпал ету шеңберінде қалыптасып отырған жағдайларға байланысты көпшілігі ескі өлшемдер мен көзқарастармен жазылған. Әрине теориялық-концептуалдық тұстары және жалпы ұзақ мерзімді кешенді зерттеулердің маңыздылығы артпаса кемімек емес. Зерттеулердің географиясына қарай, Қазақстандық, Орталық Азиялық, Ресейлік, Қытайлық және жалпы алыс-жақын шетелдік авторлар деп топтастырып қарастыруымыз керек.

Бірінші кезекте Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақ стратегиялық зерттеулер орталығының ғылыми қызметкері М.Т. Лаумулиннің «Шетелдік саясаттану мен әлемдік геосаясаттағы Орталық Азия» деп аталатын 5 томдық монографиялар жинағын атап өткіміз келеді (Laumulin, 2005). Жалпы осы ғылыми еңбек Орталық Азия аймағына қатысты барлық сұрақтарды кешенді түрде, теориялық сараптамамен талдаған. Сонымен қатар, тақырыптың зерттелу деңгейіне қатысты еңбектерді табуға және мазмұнымен танысуға ерекше көмектеседі. Мәселен, Орталық Азия аймағын батыс еуропалық ғалымдардың зерттеуінің алғашқы себепкері болған, М. Шоқайдың «Кеңестік билік астындағы – Түркістан» еңбегінің ғылыми маңызы туралы мәліметтер алуға болады. М.Т. Лаумулиннің аталған еңбегінің барлық томдары мақала үшін құнды болса, «XXI ғасырдағы Орталық Азия» деп аталатын 5-ші томында Орталық Азияның қауіпсіздік мәселесі, соның ішінде діни экстремизм, ланкестік радикалды қозғалыстар мәселелері көтерілген (Laumulin, 2009). Дегенмен, еңбек қаншалықты құнды болғанына қарамастан, соңғы томы 2009 жылы жарық көргендігін ескерсек, біздің тақырыбымыздың бүгінгі күнгі өзектілігі мен шешімдерін негіздеуде жаңа еңбектердің, жаңа ғылыми көзқарастардың керектігі сөзсіз.

Зерттеушілердің жаңа буынына тоқталмас бұрын, тағы бір құнды еңбекті атап кетсек. 2006 жылы жарық көрген, «Орталық Азияның Геосаясаты» атты Р. Жұмалының еңбегі тақырыптың теориялық-тарихи аспектілерін салыстырып талдауға мүмкіндік береді (Zhumaly, 2006). Аталған еңбектің соңғы бөлімі «Ислам діні Орталық Азияға саяси ықпал ету фокторы ретінде» деп аталады. Аталған бөлімде ислам дінінің аймақтағы маңызы мен дін арқылы келетін (немесе діннің атын жамылып келетін) қауіп-қатерлер туралы жазылған.

Қазақстандық зерттеушілердің ішінде соңғы уақыттарда жазылған бірнеше еңбектерді де атап өтуді жөн санаймыз. Мәселен Е. Полетаевтың (Poletaev, 2018), Р. Изимовтың (Izimov, 2019), Д. Сатпаевтың (Satpayev, 2021) А. Ермекбаевтың (Yermekbayev, 2012) еңбектеріндегі пікірлер тақырыбымыздың ойталқы бөлімінде ғылыми дискуссия тудыруға мүмкіндік береді.

Орталық Азиялық зерттеушілер мен саясаттанушылардың арасынан Б. Сангинов, М. Суюнбаев, Баховадинова, А. Додихудаев, И. Мирсайитов сияқты авторлардың еңбектерінде қауіпсіздік саласында, соның ішінде діни экстремизм, радикалды қозғалыстар және ланкестік мәселелері көтерілген (Sanginov, 2013; Suyunbaev, 2004; Bakhovadinov, Dodikhudoev, 2005). Қырғызстан Республикасы жанындағы стратегиялық зерттеулер халықаралық институтының бас сарапшысы Икбалджон Мирсайитов өз еңбектерінде Өзбекстандағы Ислам қозғалысы және оның қазіргі жағдайына байланысты талдау жасаған. Аталған автор, өз еңбектерінде Өзбекстан Ислам қозғалысының басқа да діни-экстремистік ұйымдармен байланысын талдаған (Mirsayitov, 2020).

Ресейлік зерттеушілер арасынан Орталық Азия мен Кавказ бойынша тәуелсіз эксперт Зураб Тодуаның «Өзбекстандағы Радикалды ислам: қалыптасу сатылары мен даму болашағы»

атты мақаласында: «Діни экстремистер үшін Өзбекстан аймақтағы ең негізгі басымдық. Егер исламистер осы елге бақылау орната алса, өздері армандаған Ислам Халифатын құруға негіз болатын іргетас қалай алатын еді», – деген пікір білдіреді (Todua, 2005). Автордың пікірімен толықтай келісуге болады. Өзбекстан аймақтағы діни қауіпсіздік саласындағы ең көп қатерге жақын тұрған мемлекет екендігі даусыз. Дәл осы мемлекетте аймақтағы ең көп және беделді радикалды ұйымдар тіркелген. Сондықтан да аймақтың қауіпсіздік мәселесі көтерілген уақытта аймақтың қалған мемлекеттері де Өзбекстанға тікелей төніп тұрған қауіп қысқа мерзімде өз территорияларында болатынын түсінуі және нақты шаралар қолдануы керек.

Сонымен қатар, Перм мемлекеттік Ұлттық зерттеу университетінің профессоры Д.С. Плотниковтың «Әлемдік саясат аясындағы Орталық Азия» атты еңбегінде «Орталық Азия аймағындағы діни экстремизм (Өзбекстан, Тәжікстан және Қазақстан мысалында)» атты бөлімінде, біз көтеріп отырған аймақтағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық мәселесі көтерілген (Plotnikov, 2020).

Зерттеу тақырыбымыздың негізгі мақсаттары Қытайдың Орталық Азия аймағындағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығы мен жоспарлары, оның екі тарапқа пайдасы мен зияны туралы болғандықтан, Қытайлық авторлардың пікірлері аса маңызды. Солардың арасында Фудан университетінің профессорлары Zhao Huasheng, Feng Yujin, сонымен қатар Zhang Deguang сияқты зерттеушілердің еңбектері арқылы Қытайдың аймаққа қатысты көзқарастарын (әрине, академиялық ортаның сипаттамасы бойынша) анықтауға болады (Huasheng, 2020; Yujin, 2019; Deguang, 2018).

Орталық Азия мен Қытай арасындағы діни қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық бойынша жазылған батыстық ғалымдардың да еңбектері жеткілікті. Қазіргі уақыттағы геосаяси ахуалдан туындап отырған аймаққа деген ерекше назар, академиялық ортаның да аймаққа қатысты кешенді зерттеулер жүргізуіне ықпал етіп отыр. Мақаламыздағы көзқарастар біржақты ғана болмас үшін, батыстық ғалымдардың да еңбектері қарастырылды. М. Олкоттың «Орталық Азияның екінші мүмкіндігі» атты монографиясы біз үшін маңызды (Olcott, 2005). Себебі, автор Орталық Азияның барлық мемлекеттерінде бірнеше мәрте болған және олардың ғылыми ортасымен әлі де тығыз байланыста. Сондықтан, автордың пікірі – мәселені ішінен білетін, екінші жағынан сыртқы көзқараспен «батыстық» өлшеммен салыстыра алатындығымен ерекше.

Жалпы алғанда тақырыпқа қатысты зерттеулер жеткілікті. Дегенмен, жаңа сын-қатерлер, аймақтың алдындағы жаңа мүмкіншіліктер мен қиыншылықтар тақырыпты жаңа қырынан қарауды талап етеді.

Теориялық негіздемесі мен зерттеу әдістемесі

Халықаралық қатынастардың қазіргі қалыптасып отырған жаңа тәртіптері мен өлшемдеріне орай, белгілі бір тақырыпты бір ғылыми теория аясында қарастыру қателік болады. Біздің де тақырыпты қарастыру барысында бірнеше дәстүрлі теориялар мен бірқатар жаңа ұстанымдар пайдаланылды.

Орталық Азия аймағы қазіргі уақытта бір жағынан барлық сын-қатерлермен жеке өзі бетпе-бет келіп отырса, екінші жағынан ықпалды ойыншылардың тартыс алаңына да айналып отыр. Қытай тарапы күн өткен сайын аймақтағы ықпалын барлық салаларда күшейтіп, өзінің «ықпал ету» территориясын кеңейтуді, нығайтуды көздесе, Ресей тарапы аймақта қалыптасып отырған жаңа геосаяси ойындарды пайдаланып, әлсіреп бара жатқан аймақтағы ықпалын қайта қалпына келтіруді көздейді. Халықаралық қатынастар теориясы ғылыми бағыт ретінде соғыс пен бейбітшілік мәселелерін ғылыми тұрғыдан зерттеу нәтижесінде қалыптасқанын білеміз. Дегенмен, соғыс пен бейбітшілік мәселесінің ең негізгі қозғаушы факторы – күш мәселесіне қатысты дәстүрлі көзқарастар толықтай өзгерді. Осы тұрғыдан алғанда, халықаралық қатынастардағы «күш концепциясы» және «күштер теңдігі» тұжырымдары біздің зерттеу нысанымызды сипаттай алады. Мәселен, танымал қырғызстандық дипломат, сарапшы Куштарбек Шамшидов Қытайдың күш концепциясын талдай келе, ресми Бейжіңнің негізгі мақсаты – аймақтағы экономикалық және саяси ықпалды толық қалыптастырғаннан кейін, сырттан келетін жаңа сын-қатерлерге аймақты «қалқан» (буфер) ретінде пайдалану деген көзқарасын білдіреді (Shamshidov, 2012).

Фредрих Эберт қорының қолдауымен жарық көрген «Орталық Азияның аймақтануы: Қазақстан стратегиясы» атты зерттеу жұмысында жаңа теориялық тұжырымдар жасалған. Аталған еңбекте И. Корабоев, Қ. Молдашев бірігіп жазған бірінші бөлімінде бұрынғы Орталық Азия бойынша зерттеулер талданып,

өздерінің ерекшелігі ашып көрсетілген. Авторлар аймақтық интеграцияның толықтай дағдарыста екендігін, Қазақстан немесе Өзбекстан, болмаса аталған екі мемлекет бірге жауапкершілікті мойынға алып интеграциялық үдерісті нақты қадамдармен бастамай, сонымен қатар аймақтың басқа мемлекеттері аталған екеудің басымдығына мойынсұнбай, аймақтағы интеграциялық үдерістің дағдарыстан шығуы мүмкін емес екендігін айтады. Авторлардың аймақтық интеграция жүрсін-жүрмесін, «аймақтану» (regionalization) үдерісі жүре беретінін айтады. Авторлардың пікірі бойынша интеграция жасанды құбылыс болса, «аймақтану» табиғи құбылыс (Qoraboyev, Moldashev, 2019). «Аймақтану» құбылысы туралы тұжырымдары, егер Орталық Азия өз бетімен мойындалған табиғи аймақ болса, ортақ мүдде мен ұжымдық қорғану, қиыншылықтар мен мүмкіншіліктерді ұжымдасып атқару мәселелері жаңа көзқарастармен сипатталатыны анық. Осы тұрғыдан алғанда біз үшін жаңа болып табылатын осы тұжырым – біз көтеріп отырған мәселелерді реттеуге, түсінуге, аймақтың өз ішінде жаңаша тәсілмен қадамдар жасауға жол ашады.

Аймақтық қатынастардағы орын алып отырған қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты зерделеуде объективтілік принципі, Халықаралық қатынастарды зерттеудің теориялық-әдістемелік негізі ретінде жүйелік тәсілі, аймақ мемлекеттерінің сыртқы саяси-экономикалық қатынастарын зерттеуге бағытталған тарихи-сараптамалық әдіс пайдаланылса, зерттеу тақырыбына қатысты деректер мен ақпараттардың сан қырлылығы сыни тұрғыдан талдау, жинақтау және сұрыптау әдістерін колдануды қажет етті. Аталған әдістер жинақталған мәліметтерді жүйелі пайдалануға, ақпараттарды өзара салыстыру арқылы шынайылық деңгейін арттыруға көмектесті. Мерзімді басылымдардағы ақпараттарды талдауға, авторлардың көзқарастарын бағалауға, баспасөз беттерінде соңғы қалыптасқан пікірлерді жүйелеуге бақылау, контент-анализ әдісі көмектесті.

Ойталқы

Қазіргі таңда халықаралық қауіпсіздік, оның ішіндегі діни аспект күн тәртібіндегі ең өзекті мәселелердің біріне айналып отырғаны сөзсіз. Орталық Азия аймағын осы тұрғыда зерттеу барысында, келесі сұрақтарға жауап беру маңызды болмақ: Орталық Азия аймағында қандай геосаяси ойындар жүзеге асырылып отыр? Қытай мен Орталық Азияның бес мемлекеті арасындағы көпжақты қарым-қатынастардың даму қарқыны қандай? Орталық Азия аймағындағы діни қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін Қытайдың ұмтылысы қандай?

Орталық Азия аймағындағы жаңа геосаяси ойындар. Жалпы 2001 жылғы оқиғадан кейін орын алған Ауғаныстандағы терроризмге қарсы операциялар түбегейлі жаңа геосаяси ойындардың Орталық Азия аймағына ығысуына алып келді. М. Лаумуллиннің пікірінше, Орталық Азиядағы бұл ойындар біріншіден, ірі геосаяси ойыншылардың жаһандық сипаттағы өзара қатынастарына; екіншіден, ірі геосаяси күш орталықтарының Орталық Азия елдерімен қарым-қатынастарына; үшіншіден, ірі (АҚШ, РФ, ҚХР, ЕО) және орта, аймақтық (Үндістан, Иран, Пәкістан, Түркия) геосаяси ойыншылардың өзара қатынастарына: оның ішінде өзара және Орталық Азиядағы геосаясат шеңберінде; төртіншіден, Орталық Азия елдерінің саясаты мен қарым-қатынастарына, оның ішінде өзара және ірі және аймақтық ойыншылармен қатынастарына әсер етті (Laumulin, 2009).

Бұл кезеңде Орталық Азиядағы ішкі және сыртқы геосаяси жағдайға тікелей және жанама түрде әсер еткен факторлар болды. Атап айтсақ, АҚШ-пен оның одақтастары қатысуымен орын алған Ауғаныстан мен Ирактағы әскери шиеленістер; Таяу Шығыстағы жағдай; халықаралық терроризммен күрес; ОПЕК-тің мұнай саясаты; ірі транспорттық және коммуникациялық жобалар (Қазақстан-Қытай құбыры, Баку-Тбилиси-Жейхан, Ресей-Жапония және т.б.); аймақтағы интеграциялық саясат.

2000 жылдары Қытайдың аймақта бақылаушы емес, көшбасшы болуға ұмтылысы байқалды. ШЫҰ шеңберіндегі Ресей, Орталық Азия елдері мен Үндістан, Иранмен қарым-қатынастарын қалыптастыру жаңа геосаяси қадамының көрінісі болды. Қытайдың бұл кезеңге дейінгі қысқа және ұзақ мерзімді геосаяси тактикаларын қарастыратын болсақ, 1990 жылы Дэн Сяопин жариялаған «24 иероглиф стратегиясы» атты Қытайдың геосаяси тактикасында Қытайдың «...байсалдылық сақтау; өз ұстанымдарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету, іс-әрекеттерін теңгерімді жүргізу; өз мүмкіндіктерін жасыру және оңтайлы уақытты пайдалану; айтарлықтай байқалмауға тырысу; және ешқашан көшбасшылықты талап етпеу» деген қағидаттары көрсетілген. Қырғыз ғалымы, дип-

ломаты Куштарбек Шамшидовтың пікірінше, «24 иероглиф стратегиясы» Қытай тарихының басым бөлігіне сәйкес келмейтіндігін, ол «Фенг-гонг» жүйесіне («салық төлеу») көбірек негізделгенін, осыған сәйкес көрші мемлекеттермен байланыс орнатып, уақыт өте келе оларды экономикалық тәуелді етуді көздеген. Көрші мемлекеттің экономикалық тәуелділігіне қол жеткізгеннен кейін, «Қытай императорлық сарайы да саяси ықпалға ие болып, бұл елді өз территориясын сыртқы күштерден қорғау үшін буферлік аймақ ретінде пайдаланды (Shamshidov, 2012). Бұл стратегия-1990 «әлемдік социалистік жүйенің» ыдырайын деп тұрған тұсындағы қысқа мерзімге арналып, уақытша қабылданғанын және ұзақ тарихи дәуірдегі Қытайдың халықаралық саясатының негізіне айналуға мүлдем есептелмегенін атап өту керек. Оның үстіне қарқынды дамып келе жатқан мемлекеттің халықаралық жүйедегі мәртебесін арттыру амбициясының күшейетіні де ақиқат.

Халықаралық қатынастар жүйесінде Қытай белгілі қағидаларға негізделген прагматикалық саяси бағытты ұстанады: өзге елдердің ішкі мәселелеріне араласпау, тиімді экономикалық ынтымақтастықты дамыту және өз беделін көтеру. Қытайдың халықаралық саясатында «үш зұлымдық» – ланкестік, экстремизм және сепаратизммен күресетіндігі айқындалған.

Қытай мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы көпжақты қатынастар. Сарапшы Раффаэлло Пантуччидің (Pantucci, 2021) пікірінше, Қытай Орталық Азиядағы тактикасын өзгертуі, өз кезегінде Орталық Азияда жаңа геосаяси ойындарды тудыруда. Орталық Азияның ҚХР үшін стратегиялық қалқан, «ресурстық белдеу» және сату нарығы ретіндегі шешуші рөліне қоса, ҚХР елдің Орталық Азияны сыртқы діни қауіптерден қорғайтын буфер ретінде қарастыратынын атап өткен жөн.

Алайда, мұндай түсініктер Си Цзиньпин соңғы жылдары белсенді түрде құрып жатқан күшті Қытай бейнесімен жақсы үйлеспейді. Бейжіңнің Орталық Азиядағы қауіпсіздік мәселелеріне араласа бастағаны кеше емес, дегенмен қазіргі таңдағы оның әрекеттері сапалы жаңа деңгейге көтерілуде. Осы уақытқа дейін Ауғаныстанда Қытайдың барлау қызметтері жергілікті қауіптердің Қытайға өтіп кетуіне жол бермеумен айналысты (Pal Dunei, 2020). Қытай инвестициясының арқасында Тәжікстан Ауғаныстанмен шекаралық бекеттерін нығайтты, Пәкістан Гилгит-Балтистан аймағындағы шекара әскерлерін нығайтты, Ауғаныстан армиясы Қытайды Ауғаныстанмен байланыстыратын Вахан дәлізіне кіре беріске жақын жерде база салуда. Қытайдың халық қарулы жасақтары (武警) тіпті Тәжікстанда және қауесеттерге сәйкес, Ауғаныстанда ланкестікке қарсы өз базаларына ие болды. Мұның бәрін қытайлықтардың аймақтағы агрессивті әскери экспансиясы деп атауға болмайды. Керісінше, Бейжіңнің мұндай әрекеттері ауған проблемалары мен қауіп-қатерлердің шекара арқылы көршілес елдерге, соның ішінде Қытайға таралуын болдырмауға бағытталған. Қытай басқа мәселелерде де батылдық танытуда. Өткен жылы Қырғызстанның жаңа сыртқы істер министрі Руслан Қазақбаевпен алғашқы кездесуінде Қытайдың Бішкектегі елшісі Ду Дэвэнь（杜德文）Қытай азаматтары мен компанияларының қауіпсіздігін қамтамасыз ету Қырғыз билігінің басты міндеті болу керек деп мәлімдеді.

Орталық Азиядағы ұйғырлар Бейжің үшін көптен бері өзекті мәселеге айналып отыр. 2001 жылы Шанхай ынтымақтастық ұйымы құрылған кезде оның басты мақсаттарының бірі «зұлымдықтың үш күшімен» (терроризм, экстремизм және сепаратизм) күресу болды. Бұған дейін, 1994 жылы «Бір белдеу – бір жол» идеясы кейіннен өрбіген аймаққа әйгілі гастрольдік сапарында Қытай Халық Республикасы Мемлекеттік кеңесінің сол кездегі басшысы Ли Пэн (李鹏) әр сөзінде ұйғырлар мәселесін тілге тиек етіп отырды.

Орталық Азияның Қытайға экономикалық тұрғыдан тәуелділігі және Бейжің мен аймақ елдері арасында саяси келісімділік бар. Ресей қауіпсіздік саласында стратегиялық серіктес болғандықтан Қытай дәстүрлі ықпал ету жолынан шықпауға тырысады деген пікір басым. Ал Орталық Азия әскери тауарлар нарығына шағын аймақ болғанымен, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан Ұжымдық қауіпсіздік шарт ұйымына (ҰҚШҰ) мүше, Өзбекстанның Ресеймен арнайы келісімдері бар. Бұл төрт мемлекет ресейлік қару-жарақ пен техниканы Ресейдің ұлттық бағасымен сатып ала алады, бұл басқа экспорттаушылар арасындағы бәсекені іс жүзінде жоққа шығарады. Дегенмен, соңғы онжылдықтарда Қытай қуаты артқандықтан, Орталық Азия елдерімен әскери сатып алулар саласында да қарым-қатынастар желісін нығайтуда.

Қытай Орталық Азия аймағымен қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығын да кеңейтті. Бірлескен әскери оқу-жаттығулар саны өсуде, негізінен Қытай ортақ шекарасы бар үш елдің: Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстанның қатысуымен жаттығулардың бір бөлігі Шан-

хай ынтымақтастық ұйымы (ШЫҰ) аясында өтті. Сондай-ақ Қытай Тәжікстанның Таулы Бадахшан аймағында Қытай және Ауғанстан шекарасына жақын жерде база құрды, оның аумағында бірқатар оқу орталықтары мен командалық бөлімшелер салынды. Тиісті келісімге екі елдің үкіметтері 2016 жылы қол қойған. Нысан Қытай инвестициясына салынған және Қытай Халық қарулы полициясының бөлімшелері қызмет ететін шекара бекеті болып саналады. Бұл бекет Қытайды Бейжің Орталық Азияға басты сыртқы әскери қауіп деп санайтын Ауғаныстан туралы ақпарат береді және ауған лаңкестерінің Тәжікстан арқылы Қытайға өтуіне жол бермейді. Қытайдың қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастыққа басымдылығын прагматикалық деп сипаттауға болады. Экономикалық мүдделерден басқа, Қытай Орталық Азия елдерінің оның қауіпсіздігіне, «әлсіз» аймақтарына тікелей әсер етуі мүмкін басқа салаларға баса назар аударады. Ағымдағы тенденцияларды ескере отырып, Қытай географиялық жақындық, экономикалық асимметрия және өз ықпалын арттырумен қатар, Орталық Азия елдерінде өз бекеттері мен бөлімшелерін орнату мен лаңкестікке базалар салу сияқты әрекеттері діни саладағы өз қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі қадамдары деп қорытынды жасауға болады.

Қорытынды

Орталық Азия аймағы үшін, аймақтағы мемлекеттер үшін және Қытай Халық Республикасы үшін де діни қауіпсіздік мәселесі аса маңызды. Аймақтағы қауіпсіздіктің қамтамасыз етілуіне, тұрақтылықтың сақталуына барлық қатысушылар мүдделі. Дегенмен, әр тарап өз мүддесі тұрғысынан қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты өзіне ынғайлы бағдарда дамығанын қалайды және сол үшін нақты қадамдарға барады. Осы тұстағы маңызды дүние – аймақ мемлекеттері сыртқы факторларды, «қытай факторын» ұтымды пайдалануы керек. Яғни мәселеге тек бір жақты қарап, аймақтағы Қытай ықпалының артуын, жасырын «қытай экспанциясы» деп үрке қарап, оның мүмкіншіліктеріне шектеу қойғаннан қарағанда, Қытай Халық Республикасы Орталық Азияның тарихи көршісі және оның аймақта болуы табиғи құбылыс, аймақ қауіпсіздігі үшін жасалып жатқан жоспарларының екі тарап үшін де пайдалы тұстары бар деген жаңа көзқарастар маңызды.

Орталық Азия аймағын қытайдың сыртқы қауіптерден, әсіресе үш кесел «діни экстремизм, лаңкестік және сепаратизмнен» қорғай алатын «қалқан» немесе «сүзгі» ретінде пайдалану туралы мақсаты бар екендігін сарапшылардың пікірімен де, мақала барысындағы тұжырымдармен де дәйектедік. Ақпаратты бірінші қабылдағанда аймақтың басқа бір мемлекет мүддесі үшін «қалқан» болатындығы қарсылық тудырары анық. Себебі, «қалқан» ретінде көрудің артында, Қытай Халық Республикасы өркениет орталығы және оның айналасындағылар сол өркениеттің ықпал ету аймағында деген пікірлер жатуы мүмкін. Аймақ мемлекеттері бұл тұжырымды жоққа шығара отырып, Орталық Азия жеке географиялық аймақ ретінде басқа бір өркениеттің орталығы және ешбір басқа өркениеттер ықпалына тәуелді емес деген көзқарастар айтары анық. Бірақ, біздің пікіріміз бойынша, Қытайдың аймақты қалай пайдаланғысы келетіндігі емес, сол мақсатқа жету жолында қандай қадамдарға баратыны маңызды. Яғни, тіпті «қалқан» ретінде пайдалану үшін де белгілі бір саяси қадамдар жасап, экономикалық шығындар шығарары анық. Олай болған жағдайда, аймақ мемлекеттері бірінші кезекте ұжымдық тұтастықты қалыптастыра отырып, «қытай күшін» аймақтың қауіпсіздігін қамтамасыз ету жолында ұтымды пайдалану жолдарын табуы керек.

Осы тұрғыдан алғанда, аймақ мемлекеттері екіжақты қатынастарда да, көпжақты қатынастарда да ҚХР-мен тығыз ынтымақтастық орнатуы керек. Біз екіжақты қатынастарды және көпжақты қатынастарды арнайы ашып көрсетіп отырмыз. Себебі, аймақта ұжымдық «иммунитет» жоқ немесе өте әлсіз. Яғни, аймақтағы интеграциялық үдеріс толықтай дағдарыста. Әрине, қалыптастып отырған жағдай аймақтың интеграциялық үдерісін жылдамдатуы мүмкін, бірақ ол үдеріс бәрібір белгілі бір уақыт жоғалтуды талап етеді. Ал ҚХР-мен қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық кезек күттірмейтін мәселе. Сондықтан, аймақтағы интеграцияны неғұрлым жылдамдата отырып, бұл үдеріспен қатар, екіжақты ынтымақтастық аясында, аймақ мемлекеттерінің әрқайсысы ҚХР-мен қауіпсіздік саласындағы байланысты тереңдете беруі керек. Әрине, екіжақты қарым-қатынастың бір кемшілігі кейбір келісімдер мен қатынастар нәтижесінде белгілі бір мемлекет аймақтың жалпы ортақ мүддесіне қайшы қадамдарға жол беріп қоюы мүмкін. Осы ретте, аймақ басшыларының ұзақ мерзімді интеграциялық үдерістің маңызын түсіне отырып, қысқа мерзімде негізгі аймақ үшін

маңызды стратегиялық мүдделерді анықтап алуы керек.

Аймақтағы интеграция толықтай дағдарыста дегенімізге қарамастан, ҚХР қатысуымен ШЫҰ аясында интеграциялық үдеріс дамуда. Бір кемшілігі аймақ мемлекеттері интеграцияға тек сыртқы қатысушылардың жетегімен ғана баруы. Орталық Азия+1 формуласы аясында. Дегенмен, ШЫҰ аймақтың ұжымдық мүдделерін қорғауда қазіргі уақыттағы ең ұтымды платформа екендігін толықтай түсініп, осы ұйым жұмысы аясында көпжақты қатынастардағы қауіпсіздік саласын күн тәртібіндегі кезек күттірмес мәселелер деңгейіне көтеру керек.

Қорыта келгенде, аймақтың қауіпсіздік саласындағы ұжымдық бірлестігі, оның ішінде діни қауіпсіздік саласындағы мәселелер аса маңызды. Орталық Азия мемлекеттері жаңа сынқатерлерді шешу, реттеу, алдын алу жолында барлық саяси әдіс-тәсілдері қолдануы керек екендіктерін нақты түсінеді. Ал аймақ үшін кезек күттірмейтін ең негізгі келесі қадам – аймақтың бес мемлекеті басқа ешбір қатысушысыз жеке аймақтық ұйым құруы керек:

«Орталық Азия мемлекеттер ұйымы» (ОАМҰ),

«Organization of Central Asian countries» (OCAC).

Әдебиеттер

Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и Мировой геополитике. Том 1: Центральная Азия и Казахстан в современной политологии. – Алматы, 2005. – 704 с.

Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и Мировой геополитике. Том 3: Геополитика и международные отношения (вторая половина XX – начало XXI вв.). – Алматы, 2009. – 280 с.

Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и Мировой геополитике. Том 5: Центральная Азия в XXI столетии. – Алматы, 2009. – 440 с.

Жумалы Р. Геополитика Центральной Азии. – Алматы, 2006. – 515 с.

Полетаев Э. Как будет жить Центральная Азия в ближайшее время? // https://365info.kz/2018/04/kak-budet-zhit-tsentralnaya-aziya-v-blizhajshee-vremya-poletaev-2

Изимов Р. О стратегии Китая в Центральной Азии: анализ новых подходов и трендов// https://www.caa-network.org/archives/17410_2019

Сатпаев Д. К чему готовиться Казахстану после захвата талибами Кабула? // https://rus.azattyq.org/a/afghanistan-under-taliban-rule-the-future-of-kazakhstan-central-asia/31413433.html

Yermekbayaev, A. (2019). Суть и понятие политического ислама в науке и истории региона // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – 38(1), 213-218. Получено с https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/985

Akimbekov S. (2015) «Choice of the year» // Center of Asia. January/February. 1 (95), 8.

Alexandrov I. (2003) Uzbekistan in the system of the Central Asian regional geopolitics // Center for Geopolitical Expertise. Retrieved fromhttp://cge.evrazia.org/sng_3.shtml 29.01.2003

Sanginov B. (2013) The Ferghana factor and security in Central Asia // Information and analytical portal «Geopolitics». Retrieved from http://www.geopolitica.ru/article/ferganskiy-faktor-i-bezopasnost-centralnoy-evrazii#.VyiN8MZk9Yw

Suyunbaev M. (2004) Geopolitical peculiarities of Kyrgyzstan: internal and external aspects // Center of Asia. Retrieved from http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1088993280

Баховадинов А., Додихудоев Х. Геополитические ориентиры Таджикистана. URL: http://cyberleninka.ru/article/n/geopoliticheskie-orientiry-tadzhikistana (дата обращения: 4.08.2020)

Богатуров А., Дундич А., Троицкий Е. Центральная Азия «отложенный нейтралитет» и международные отношения в 2000-х годах. URL: http://www.obraforum.ru/pdf/broshura4.pdf (дата обращения: 4.08.2020)

Мирсайитов И. Исламское движение Узбекистана: этапы развития и современное состояние. URL: http://cyberleninka.ru/article/n/islamskoe-dvizhenie-uzbekistana-etapy-razvitiya-i-sovremennoe-sostoyanie (дата обращения: 4.08.2020)

Олкотт М. (2005). Второй шанс Центральной Азии. URL: http://carnegieendowment.org/files/9429CentralAsia_book-full_text.pdf (дата обращения: 4.08.2020)

Тодуа З. (2005). Радикальный исламизм в Узбекистане: этапы становления и перспективы развития. URL: http://cyberleninka.ru/article/n/radikalnyy-islam-v-uzbekistane-etapy-stanovleniya-i-perspektivy-razvitiya (дата обращения: 4.08.2020)

Плотников Д.С. Центральная Азия в контексте мировой политики. – Пермь, 2020, 95 с.

Feng Yujin. China's strategy toward Central Asia: interests, principles and policy tools. Vestnik of Saint Petersburg University. International Relations, 2019, vol. 12, issue 1, pp. 23–39.https://doi.org/10.21638/11701/spbu06.2019.102

Zhang Deguang: Shi Shanghezuzhi wei «Dongfang de beiyue» wu renhe genju [Groundless to View the SCO as the NATO in the East]. Available at: http://china.rednet.cn/c/2006/06/02/906235.htm (accessed:01.12.2018). (In Chinese)

Zhao Huasheng, (2020) Central Asia in Chinese Strategic Thinking// In book: The New Great Game. doi:10.1515/9780804797641-012

Shamshidov K. (2012). Подход Китая к мультилатерализму в контексте его отношений со странами Центральной Азии. Центральная Азия и Кавказ. Том 15. Выпуск 4.

Ikboljon Qoraboyev, Kairat Moldashev (2020) Предыдущие исследования по Центральной Азии и отличие нашего подхода// Project: Regionalisation in Central Asia

Raffaello Pantucci (2021) How China is building up its power influence in Central Asia. URL: https://carnegie.ru/commentary/83949 (дата обращения: 27.02.2021)

Пал Дуней (2020). Последствия для евроатлантического миропорядка. URL: https://perconcordiam.com/ru (дата обращения: 18.09.2021)

References

Laumulin, M. (2005). Central Asia in foreign political science and world geopolitics. Volume 1, Central Asia and Kazakhstan in modern political science. Almaty, 2005, 704 pp.

Laumulin, M. (2009). Central Asia in foreign political science and world geopolitics. Volume 3, Geopolitics and international relations (second half of XX - early XXI centuries), Almaty, 2009, 280 pp.

Laumulin, M. (2009). Central Asia in foreign political science and world geopolitics. Volume 5, Central Asia in the XXI century, Almaty, 2009, 440 pp.

Zhumaly, R. (2006). Geopolitics of Central Asia. Almaty, 2006, 515 p.

Poletaev, E. How will Central Asia live in the near future? // https://365info.kz/2018/04/kak-budet-zhit-tsentralnaya-aziya-v-blizhajshee-vremya-poletaev-2

Izimov, R. (2019). On China's Strategy in Central Asia: Analysis of New Approaches and Trends // https://www.caa-network.org/archives/17410¬_2019

Satpayev, D. What should Kazakhstan prepare for after the Taliban capture Kabul? // https://rus.azattyq.org/a/afghanistan-under-taliban-rule-the-future-of-kazakhstan-central-asia/31413433.html

Yermekbayaev, A. (2019). The essence and concept of political Islam in the science and history of the region. KazNU Bulletin. Series of Philosophy, Culturology and Political Science, 38 (1), 213-218. Retrieved from https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/985

Akimbekov, S. (2015). Choice of the year // Center of Asia. January / February. 1 (95), 8.

Alexandrov, I. (2003). Uzbekistan in the system of the Central Asian regional geopolitics // Center for Geopolitical Expertise. Retrieved from http://cge.evrazia.org/sng_3.shtml 01/29/2003

Sanginov, B. (2013). The Ferghana factor and security in Central Asia // Information and analytical portal "Geopolitics". Retrieved from http://www.geopolitica.ru/article/ferganskiy-faktor-i-bezopasnost-centralnoy-evrazii#.VyiN8MZk9Yw

Suyunbaev, M. (2004). Geopolitical peculiarities of Kyrgyzstan: internal and external aspects // Center of Asia. Retrieved from http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1088993280

Bakhovadinov, A., Dodikhudoev, H. Geopolitical landmarks of Tajikistan. URL: http://cyberleninka.ru/article/n/geopoliticheskie-orientiry-tadzhikistana (date accessed: 4.08.21)

Bogaturov, A., Dundich, A., Troitskiy, E. (2021) Central Asia "deferred neutrality" and international relations in the 2000s. URL: http://www.obraforum.ru/pdf/broshura4.pdf (date accessed: 4.08.2021)

Mirsayitov, I. (2021) Islamic Movement of Uzbekistan: stages of development and current state. URL: http://cyberleninka.ru/article/n/islamskoe-dvizhenie-uzbekistana-etapy-razvitiya-i-sovremennoe-sostoyanie (date accessed: 4.08.2021)

Olcott, M. (2005) Second Chance of Central Asia. URL: http://carnegieendowment.org/files/9429CentralAsia_book-full_text.pdf (date accessed: 4.08.2021)

Todua, Z.(2005) Radical Islamism in Uzbekistan: Stages of Formation and Development Prospects. URL: http://cyberleninka.ru/article/n/radikalnyy-islam-v-uzbekistane-etapy-stanovleniya-i-perspektivy-razvitiya (date accessed: 4.08.2021)

Plotnikov, D. (2020). Central Asia in the context of world politics, Perm, 2020, 95 p.

Feng, Yujin. (2019). China's strategy toward Central Asia: interests, principles and policy tools. Vestnik of Saint Petersburg University. International Relations, 2019, vol. 12, issue 1, pp. 23–39. https: //doi.org/10.21638/11701/spbu06.2019.102

Zhang, Deguang (2018): Shi Shanghezuzhi wei "Dongfang de beiyue" wu renhe genju [Groundless to View the SCO as the NATO in the East]. Available at: http://china.rednet.cn/c/2006/06/02/906235.htm (accessed: 12/01/2018). (In Chinese)

Zhao, Huasheng, (2020). Central Asia in Chinese Strategic Thinking // In book: The New Great Game. doi: 10.1515 / 9780804797641-012

Shamshidov, K. (2012), China's Approach to Multirateralism in the Context of Its Relations with Central Asian Countries. Central Asia and the Caucasus. Volume 15. Issue 4.

Qoraboyev Ikboljon, Kairat Moldashev (2020) Previous studies on Central Asia and the difference in our approach // Project: Regionalization in Central Asia

Raffaello Pantucci (2021) How China is building up its power influence in Central Asia. URL: https://carnegie.ru/commentary/83949 (date of access: 27.02.2021)

Pal Dunei (2020). Implications for the Euro-Atlantic world order. URL: https://perconcordiam.com/ru (date accessed: 18.09.2021)

IRSTI 11.25.91 https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.06

A.M. Malgazhdarova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: ainur.malgazhdarova@gmail.com

PUBLIC DIPLOMACY AND OVERSEAS KOREANS

Public diplomacy, which is widely used in modern countries' foreign policy in addition to traditional diplomacy, has only recently been actively developed in South Korea. Its legal foundation was the Public Diplomacy Act, which was adopted in 2016. The Republic of Korea's public diplomacy, along with political and economic diplomacy, nowadays constitutes the so-called «three pillars of Korean diplomacy», which is the basis of «smart power» in the country's foreign policy.

This article examines the implementation of South Korea's public diplomacy. The focus is on the role and place of the overseas Korean diaspora. The main attention is paid to the role and place of the Korean diaspora. An analysis of the official documents, the First Master Plan for Korean Public Diplomacy 2017-2021 and the Comprehensive Plans for 2018, 2019, 2020, shows that public diplomacy in the Republic of Korea is primary focused on three areas: culture, knowledge, and politics, and aims to enhance the country's image, spread the information about Korea, and draw attention to the unification of the Korean Peninsula. The main actor is the state, and it uses official diplomacy along with public diplomacy in cooperation with local executive bodies and the private sector. The overseas Koreans, who are officially classified as South Koreans living abroad and foreign Korean nationals, play two roles: actors in the first case and target audience in the other.

Key words: diaspora, public diplomacy, smart power, foreign policy, law, master plan.

А.М. Малгаждарова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: ainur.malgazhdarova@gmail.com

Қоғамдық дипломатия және корей диаспорасы

Соңғы жылдары Оңтүстік Кореяда әлем елдерінің сыртқы саясатында дәстүрлі дипломатиямен қатар кеңінен қолданылатын қоғамдық дипломатия белсенді дамуда. 2016 жылы қабылданған Қоғамдық дипломатия туралы заң оның заңды негізі болып табылады. Қазіргі уақытта Корея Республикасының қоғамдық дипломатиясы саяси және экономикалық дипломатиямен қатар елдің сыртқы саясатындағы «ақылды күштің» негізі болып табылатын «корей дипломатиясының үш тірегін» құрайды.

Бұл мақалада Оңтүстік Кореяның қоғамдық дипломатиясының жүзеге асырылуы зерттеліп, шетелдік корей диаспорасының рөлі мен орнына ерекше назар аударылады. 2017-2021 жылдарға арналған Қоғамдық дипломатия концепциясы мен 2018, 2019, 2020 жылдарға арналған Кешенді жоспарлар сияқты ресми құжаттарды талдау Корея Республикасының қоғамдық дипломатиясының негізінен мәдениет, білім және саясат секілді үш бағыт шеңберінде жүргізілетіндігін және оның елдің имиджін көтеруге, Корея туралы ақпаратты таратуға, сондай-ақ Корей түбегін біріктіру мәселесіне назар аударуға бағытталғанын көрсетеді.

Жергілікті атқарушы органдармен және жеке сектормен ынтымақтастықта ресми дипломатияны қоғамдық дипломатиямен қатар қолдануда мемлекет негізгі актор болып табылады. Ресми түрде шетелде тұратын оңтүстік корейлер және шет ел азаматтығы бар корейлер болып бөлінетін корей диаспорасы екі рөл атқарады: бірінші жағдайда – акторлар, екінші жағдайда – қоғамдық дипломатияның мақсатты аудиториясы.

Түйін сөздер: диаспора, қоғамдық дипломатия, ақылды күш, сыртқы саясат, заң, концепция.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

А.М. Малгаждарова
Казахский национальный университет им аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: ainur.malgazhdarova@gmail.com

Публичная дипломатия и зарубежная корейская диаспора

Публичная дипломатия, широко применяемая во внешней политике современных стран, наряду с традиционной дипломатией, стала активно развиваться в Южной Корее относительно недавно. Юридическую основу составил Закон о публичной дипломатии, принятый в 2016 году. В настоящее время публичная дипломатия Республики Корея, наряду с политической и экономической, образует так называемые «три столпа корейской дипломатии», которые являются основой «умной силы» во внешней политике страны.

В данной статье исследуется реализация публичной дипломатии Южной Кореи. Основное внимание уделяется роли и месту зарубежной корейской диаспоры. Анализ официальных документов – Концепции публичной дипломатии на 2017 – 2021 гг. и Комплексных планов на 2018, 2019, 2020 гг. – показывает, что публичная дипломатия Республики Корея проводится в основном в рамках трех направлений: культура, знания и политика, и направлена на повышение имиджа страны, распространение информации о Корее и привлечение внимания к вопросу объединения Корейского полуострова. Основным актором выступает государство, применяющее официальную дипломатию наряду с публичной дипломатией в сотрудничестве с местными исполнительными органами и частным сектором. Зарубежная корейская диаспора, которая официально делится на южнокорейцев, проживающих за рубежом, и корейцев – граждан иностранных государств, выполняет две роли: актора – в первом случае и целевой аудитории – во втором случае.

Ключевые слова: диаспора, публичная дипломатия, умная сила, внешняя политика, закон, концепция.

Introduction

The foreign policy activities of countries in today's world have changed considerably - public diplomacy has taken a key place alongside traditional diplomacy. As the interaction of the state and society of one country with the societies and institutions of other countries, public diplomacy promotes mutual influence in making certain decisions that cannot be achieved by classical diplomacy methods. Joseph Nye introduced the concept of «soft power» into scientific discourse in the 1990s, within which he considers public diplomacy (Nye J. S., 2004). As demonstrated by real world experience, soft power is more efficient and rational in reaching the required reaction of another state in some circumstances than hard power in the form of military, economic, and political actions. The expansion of public diplomacy has led to the development of new fields of diplomacy such as cultural diplomacy, digital diplomacy, culinary diplomacy, sports diplomacy, and so on.

Unlike other developed countries, the Republic of Korea was quite late in turning its attention to public diplomacy (Choi K., 2019:5). Public diplomacy has only recently been a more active part of the country's foreign policy. The official use of public diplomacy began after 2010 was declared as the «First Year of Public Diplomacy» (konggongoegyoŭi wŏnnyŏn[1]). Prior to this period, South Korea's public diplomacy was mainly focused on «cultural diplomacy» (Paik Woo Yeal, 2017:13). Public diplomacy in the Republic of Korea, along with political and economic diplomacy, now forms the so-called «three pillars of Korean diplomacy,» as presented in a smart power format.

The concept of smart power (Nossel S., 2004; Nye, J. S., 2009; Nye J. S., 2011), which implies a combination of hard and soft power, has become widely used as a definition of a successful foreign policy strategy. Essentially, «hard power strategies focus on military intervention, coercive diplomacy, and economic sanctions to enforce national interests» (Wilson E. J., 2008:114) and have been actively used in the foreign policy of major players in international politics. The Republic of Korea, positioning itself as a «middle power» on the international arena (Kim E., 2015:4 ; Paik Woo Yeal, 2017:6), focuses on political and economic diplomacy without the use of force.

In 2016, the Republic of Korea enacted the Public Diplomacy Act (konggongoegyobŏp) that aims to «promote the image and prestige of the Republic of Korea in the international community» (Public Diplomacy Act 2016, Article 1). Enna Park, a former deputy minister and ambassador of public diplomacy

[1] Korean words are Romanised using the McCune-Reischauer system

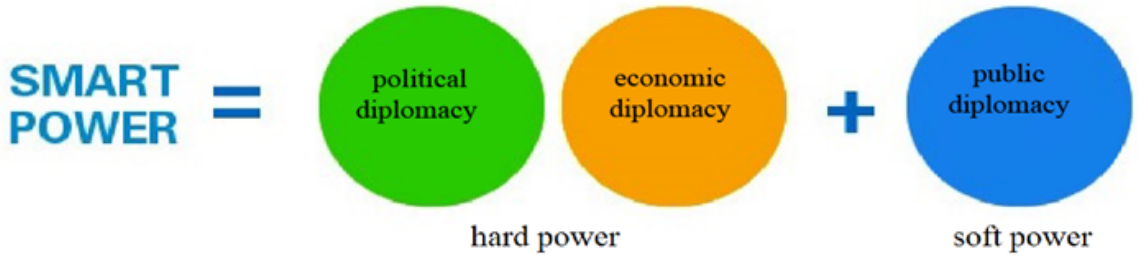

Figure 1 – The Republic of Korea's smart power format

Source: Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Korea
http://www.mofa.go.kr/www/wpge/m_22713/contents.do

in South Korea's Ministry of Foreign Affairs, focuses on the fact that «South Korea, one of the world's ten most economically developed countries, has a rather weak national image abroad, and it does not correspond to the country's economic potential.» In her view, «this is because in a short period of time the Republic of Korea has had a rapidly developing economy and improving society, but there have been relatively limited opportunities to show a real image of the country. Therefore, South Korea should use public diplomacy to interact with the world, to promote the image of the country that matches to today's Republic of Korea. The key tasks for South Korea, therefore, are to increase the country's attractiveness and build the confidence of the international community» (Park E., 2020:323-324).

Public diplomacy is defined in the Act as «diplomatic activities that are carried out by the state directly or in cooperation with local governments and the private sector, and promote the understanding and confidence of foreigners in the Republic of Korea through culture, knowledge and politics» (Public Diplomacy Act 2016, Article 2). Choi Kwang-jin, former head of the People Diplomacy Centre of the South Korean Ministry of Foreign Affairs, identifies three types of public diplomacy actors based on the definition of public diplomacy: the state, local governments, and the private sector. At the same time, he notes that the main actor here is the state, and local governments and the private sector play the role of «cooperating actors»; and the tools of public diplomacy such as culture, knowledge, and politics, should be used to improve the understanding and trust of foreigners to South Korea (Choi K., 2019:15). According to public diplomacy researcher Ayhan Kadir Jun, South Korea's public diplomacy is «state-centric», with non-government actors and citizens considered only as partners in conducting public diplomacy, rather than as independent actors (Ayhan K. J., 2020:37).

Article 3 of this Act highlights the main principles of public diplomacy. Unlike in Articles 1 and 2, where South Korea's public diplomacy is presented in a narrow context with the primary goal of improving the country's image and prestige, the main principles are global in nature. According to these principles, the country's public diplomacy should 1) include «universal values of humanity and the characteristics inherent in South Korea»; 2) aim for «long-term friendly cooperation with the international community»; and 3) not «concentrate in a particular region or state» (Public Diplomacy Act 2016, Article 3).

The official using of public diplomacy has increased scholarly interest in the field of public diplomacy among South Korean researchers. Korean-language academic discourse uses the term «konggongoegyo», which is an equivalent translation of «public diplomacy». The growing interest in research on public diplomacy in South Korea has led to the appearance of works focusing on various areas: the peacekeeping role of the Korean army in military diplomacy; sport diplomacy; digital diplomacy; medical diplomacy; cultural diplomacy to enhance the country's image and foreign public confidence in the Republic of Korea; and articles that examine the image of South Korea during the coronavirus pandemic.

Justification of the choice of article, goals and objectives

The Korean diaspora and public diplomacy have been the focus of research articles that examine the relationship between public diplomacy and the Korean diaspora. Lee Jeanyoung, Kim Panjoon

(2015) examine the role of overseas Koreans in Korean unification and peace building in Northeast Asia; Li Dan, Jeong So-young (2015) and Li Dan (2015) examine the role of Korean diaspora living in China; Sun Bong-kyu (2016) analyses Chinese Koreans' views of South Korea's public policy towards China on Korean unification.

Kazakhstani authors' scientific publications on public diplomacy have begun to appear in the last ten years. However, the list of authors is relatively short. Abzhaparova, L., Sarsembaeva, A. (2013) consider public organizations and associations, contacts at the twin city level, social and political actions, international non-governmental organizations as elements of public diplomacy; Makasheva, K.N., Khairuldaeva A.M. (2013) address the need to consider the World Association of Kazakhs as a mechanism for the implementation of public diplomacy of the Republic of Kazakhstan; D. S. Kazbekova (2016) analyses the formation and development of public diplomacy in Kazakhstan; A. Kurmashev, D. Akhmedyanova. (2018) considers public diplomacy as an integral part of the country's foreign policy; Kuramaeva G., Sailer G. (2020) describes the soft power model of the Republic of Kazakhstan; Sadvakasova A. (2020) addresses the issue of interaction between ethno-cultural associations of Kazakhstan and foreign countries on issues of humanitarian cooperation. Publications by Kazakhstani researchers about the Republic of Korea's public diplomacy are few and far between. This topic is discussed in the work of Kim G. N. (2013), in which the author analyses public diplomacy in Kazakh-Korean relations.

The aim of this article is to examine the implementation of public diplomacy in the Republic of Korea and to identify the role and place of the Korean diaspora in it. The objectives are to analyse official documents such as the First Master Plan for Korean Public Diplomacy 2017-2021 and the Comprehensive Plans for South Korea's Public Diplomacy for 2018, 2019, 2020; to identify the characteristics of the implementation of public diplomacy of the Republic of Korea; and to show the place and role of overseas Koreans in public diplomacy.

Scientific research methodology

The article used general scientific research methods that are commonly used in the social sciences and humanities; the sources were official documents, regulatory legal acts related to the public diplomacy of South Korea. An analysis of official documents was performed to achieve the purpose of the article – to show the role and place of the Korean diaspora in the Republic of Korea's public diplomacy. The analysis of First Master Plan for Korean Public Diplomacy 2017-2021, as well as the Comprehensive Plans for South Korea's Public Diplomacy for 2018, 2019, 2020, was carried out, and the activities concerning overseas Koreans were highlighted.

Results and discussion

Implementation of the Republic of Korea's public diplomacy

South Korea's public diplomacy is mainly conducted in three areas: culture(munhwa), knowledge(chisik) and politics(chŏngch'aek). Culture-based public diplomacy, according to Enna Park, aims to «increase the national reputation and image of the country through the use of Korean cultural values,» which include K-pop, Korean food, Korean traditional music, playing national instruments-samulnori, traditional clothing-hanbok, taekwondo, and Korean classical music. Knowledge-based public diplomacy encourages «a better understanding of South Korea», with projects aimed at explaining Korean history, culture, and development. And public policy diplomacy, aimed at «creating a favourable strategic as well as an international environment for the implementation of Korean policies,» involves the use of policy dialogues, seminars, forums, and interviews to explain the vision and policies of the South Korean government to «opinion leaders» of leading countries and the international community, to increase understanding and gain support for South Korea's foreign policy that seeks to achieve peace on the Korean Peninsula, the unification of Korea, denuclearization of the Korean Peninsula, and peaceful relations with neighbouring states (Park E., 2020:325-326). In other words, South Korea's public diplomacy aims to apply mass culture, which is divided into popular and commercialized (K-pop), and traditional Korean culture, to popularize knowledge about the Republic of Korea and to achieve the unification of the Korean Peninsula.

These three fields - culture, knowledge and politics - are taken into account in the Master Plan for 2017-2021 and the annual Comprehensive plans for public diplomacy implementation. According to article 6 of the Act on Public Diplomacy, every five years the Minister of Foreign Affairs, after discussion with the heads of central executive bodies, the heads of cities of special significance and

local self-government, adopts the Master Plan of Public Diplomacy (konggongoegyo kibonkyehoek). The First Master Plan for Public Diplomacy of the Republic of Korea (che1ch'a taehanmin'guk konggongoegyo kibon kyehoek) for 2017-2021 was adopted in 2017. Every year, Comprehensive Public Diplomacy Implementation Plans (konggongoegyo chongapsihaenggyehoek) are adopted in addition to the Master Plan.

The Master Plan for Public Diplomacy 2017-2021 of the Republic of Korea is a five-year program that highlights the goals, strategies, and objectives of public diplomacy. The Master Plan outlines four goals that recap and, to some extent, supplement the goals of the Public Diplomacy Act. The core of these goals is to improve the country's image, increase knowledge about South Korea, clarify the country's foreign policy, and «strengthen the role of actors in public diplomacy and establish a system of mutual cooperation.» Strategies for promoting public diplomacy in the Master Plan are presented within the areas of public diplomacy as «culture; knowledge; politics; diplomacy with the people and public diplomacy infrastructure».

Public diplomacy in the field of «culture» includes strategies aimed at increasing the attractiveness of South Korea as a developed cultural country, increasing interest to the country through its rich cultural heritage, and strengthening ties through bilateral cultural exchange. Strategies in the field of «knowledge» aim to improve understanding of Korean history and traditions, as well as promoting Korean studies and spreading the Korean language. In the field of «policy», strategies are provided to improve understanding of the Republic of Korea's policies in major countries such as the United States, China, Japan, and Russia, as well as to expand and activate public diplomacy in politics towards foreigners living in South Korea. «Diplomacy with the people» involves systematizing public diplomacy with public participation and strengthening it through public-private cooperation. «Public Diplomacy Infrastructure» implies the establishment of a system of cooperation and coordination between central ministries, local authorities and the private sector; the strengthening of the international network of public diplomacy; the establishment of a public diplomacy performance evaluation system; the creation of an online system for information exchange and communication; and research for public diplomacy policy development.

The main content of the Master Plan 2017-2021 is a detailed description of six main objectives for the implementation of public diplomacy: 1. «Creating a system for the implementation of public diplomacy» (konggongoegyo ch'ujinch'egye hwangnip); 2. «Improving South Korea's attractiveness through its rich cultural heritage» (p'ungbuhan munhwajasanŭl hwaryongan han'guk maeryŏk hwaksan); 3. «promotion of knowledge about the Republic of Korea» (han'guge taehan olbarŭn insikkwa ihae hwaksan); 4. «creating a friendly environment to support the country's foreign policy» (uri chŏngch'aege taehan uhojŏk chŏlyak hwan'gyŏng chosŏng); 5. «Public diplomacy with the people (kungmin'gwa hamkkehanŭn konggongoegyo); 6. «Strengthening the infrastructure of public diplomacy» (konggongoegyo inp'ŭra kangwa). All projects relating to the Republic of Korea's public diplomacy are based on six priorities and, as previously stated, are implemented in three fields: culture, science, and politics.

Annual Comprehensive Plans for Public Diplomacy Implementation (konggongoegyo chongapsihaenggyehoek) provide a detailed description of the tasks and projects for public diplomacy implementation for the current year, as well as information on the comprehensive plan's implementation the previous year. 9 ministries (the Ministry of Foreign Affairs, the Ministry of Education, the Ministry of Unification, the Ministry of Justice, the Ministry of Public Administration and Security, the Ministry of Culture, Sports and Tourism, The Ministry of Agriculture, Food and Rural Affairs, the Ministry of Gender Equality and Family, and the Ministry of Oceans and Fisheries) and 17 local governments in major cities and provinces are involved in developing the plan.

According to the data given in the comprehensive plans for public diplomacy implementation for 2018, 2019, and 2020, the Republic of Korea conducts the largest number of tasks in the areas of culture and knowledge. There is also an upward trend in policy activities and a downward trend in knowledge activities.

In the field of politics, the main states are the United States, China, Japan and Russia. The main part of the planned activities is carried out in these countries, and Australia, the Arab Emirates, and African countries can also be added to them. The number of events in Central Asia and Kazakhstan is comparatively low, and it is mainly carried out in the field of culture and knowledge. Kim G. N. (2013) previously noted that South Korea's public diplomacy is mainly aimed at the United States, the European Union, China and Japan. And according to content of the Master Plan of Public Diplomacy of the Republic of Korea for 2017-2021, the situation has not changed much.

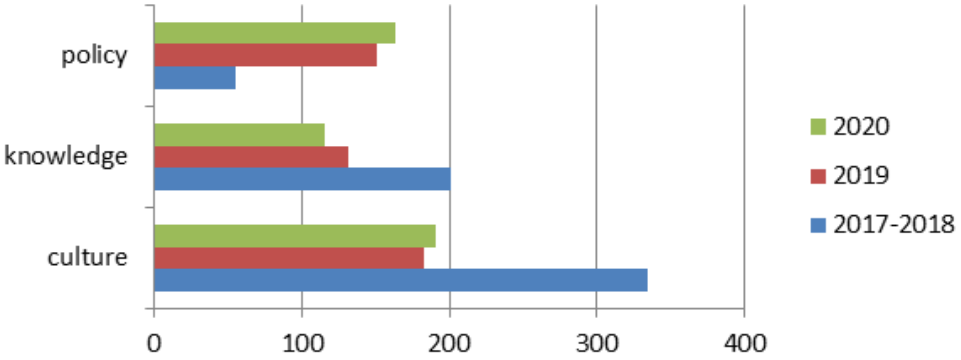

Graph 1. Number of projects in the Comprehensive Plans for the Implementation of Public Diplomacy[1]

It should be noted that the implementation of all the tasks assigned to the central and local executive authorities, and this allows us to say that public diplomacy in South Korea is based on the active participation of the state, and public or civil diplomacy, carried out at the level of non-governmental organizations, the expert community, as well as individual citizens, is practically not developed.

According to the Comprehensive Plans, the implementation of South Korea's public diplomacy is aimed at two target audiences:

1. Foreign citizens abroad. They include leaders who shape public opinion and ordinary citizens; foreign-citizen overseas Koreans (oegukkukchŏk tongp'o); multinational (multicultural) families;

2. Foreigners residing in the country. They are the diplomatic corps of foreign countries in the Republic of Korea, foreign journalists, scientists and students, foreign workers, tourists, immigrants and naturalized foreigners, multicultural families.

The plans also specify the actors of public diplomacy:

– Executive bodies – central public authorities (ministries) and local self-government bodies;

– Private sector – non-governmental organizations (societies) and ordinary citizens, including young people, who interact with foreign organizations and societies; overseas Koreans who have South Korea's citizenship (han'gukkukchŏk chaeoedongp'o).

It should be noted that the term chaeoedongp'o-foreign compatriot-refers to the overseas Koreans. In addition to this term, the word dongp'o is also used in Korean to refer to overseas Koreans. According to the Act on the Immigration and Legal Status of Overseas Koreans (chaeoedongp'obop), there are 2 categories of overseas Koreans: South Koreans living abroad (chaeoegungmin) and Koreans with foreign citizenship (oegukkukchk tongp'o). In this regard, when implementing public diplomacy, foreign Koreans are divided into actors - South Koreans living abroad and the target category of public diplomacy – the Korean diaspora, that is, foreign Koreans who are not citizens of the Republic of Korea.

The role of the Korean diaspora in the implementation of South Korean public diplomacy

Today, overseas Koreans (chaeoedongp'o), living in different parts of the world, account for about 10 percent of the population of the Korean Peninsula. According to the Ministry of Foreign Affairs, there are approximately 7.5 million «chaeoe-dongp'o» at the end of 2018, of which 4,806,473 are Koreans with foreign citizenship (oegukkukchk tongp'o) and 2,687,114 are South Koreans living abroad (chaeoegungmin).[2]

The existence of a separate task called «support for public diplomacy of foreign Koreans (chaeoe-dongp'oŭi konggongoegyo hwaltong chiwŏn) in the Master Plan for 2017-2021 is highlighted. This task is carried out within the context of the 5th main task, «public diplomacy carried out jointly with the people» (kungmin'gwa hamkkehanŭn konggongoegyo). This task is primarily assigned to two ministries in the Republic of Korea: the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Education. In addition to these two ministries, the Ministry of Unification, the Ministry of Culture, Sports and Tourism, and the Ministry of Gender Equality and Family are all involved in this project. Also, public diplomacy events, the target audience of which is the Korean diaspora, are held at the level of provincial governments and large cities.

The Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Korea has a «partnership project with the overseas

[1] The author created Graph 1 by systematizing statistical data presented in annual comprehensive plans.

[2] Statistic data are from the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Korea http://www.mofa.go.kr/www/wpge/m_21507/contents.do

Korean community (chaeoedongp'osahoewaŭi p'at'ŭnŏsip saŏp)» as part of its goal to support overseas Koreans' public diplomacy, according to the 2018 Comprehensive Public Diplomacy Implementation Plan. The project aims to establish close ties between diplomatic missions and the overseas Korean community, empower the overseas Korean diaspora on major issues within and outside of South Korea, and strengthen their ties with the Republic of Korea in order to carry out the task of strengthening the identity and capacity of overseas Koreans. The project supports activities such as lectures, debates and seminars held in cooperation with foreign diplomatic missions and Korean diaspora organisations. This project is also included in the Comprehensive Plan 2019.

All activities are aimed at implementing the South Korean government's policy to «strengthen the identity and capacity of overseas Koreans (chaeoedongp'o chŏngch'esŏng yŏngnyang kanghwa)», which is one of the directions of diaspora policy of the Republic of Korea. This direction includes the expansion of the «national identity development project (minjok chŏngch'esŏng hamyang saŏp)», which includes measures to support Korean schools «han'gŭl hakkyo «, scholarship programs for Korean youth and exchange programs for study and internships.

In 2019, the Ministry of Foreign Affairs has planned events to commemorate the 100th anniversary of the March First Movement and the 100th anniversary of the formation of the Provisional Government of the Republic of Korea with the participation of the Korean diaspora in 179 countries around the world.

The Ministry for the Unification of South Korea has planned a project for 2018 and 2019 entitled «Building a Foundation for the Unification of the Korean People (hanminjok t'ongilgiban kuch'uk)», the main goal of which is to form and strengthen an agreement of opinion of the Korean diaspora on peace and unification of the Korean Peninsula. The project includes holding a briefing for representatives of the Korean diaspora, supporting the publication of articles on the topic of Korean unification in foreign media, and organizing events for overseas Koreans related to the Korean Peninsula's unification. These include the show «Golden Bell for Unification (t'ongilgoltŭnbel)», an Art and Essay Contest on the theme of the unification of Korea. In addition, the Ministry of Unification is implementing a project called «kŭllobŏl t'ongilgyoyuk(global education for unification)» for 2018, 2019 and 2020, held in the form of lectures for the Korean diaspora and foreigners living in South Korea, as well as a visit to the demilitarized zone and aimed at explaining the country's policy on the unification of the Korean Peninsula.

In 2019 The Ministry of Education pays attention to «educational programs on public diplomacy for overseas Koreans (chaeoedongp'o taesang konggongoegyo kyoyuk p' ŭrogŭraem unyŏng)». The goal of the program is to provide «chaeoedongp'o» with the opportunity to learn Korean language, history, and culture and thereby promote the image of South Korea and interest in Korean culture. For this purpose, various cultural events for overseas Koreans are held in Korean educational centres.

The Ministry of Culture, Sports, and Tourism envisages the development of educational programs in various languages for children of overseas Koreans in 2019 and 2020. The focus is to translate and adapt Korean educational materials for Korean pre-school children living in Japan and Russian-speaking countries.

In the Comprehensive Plan for the Implementation of Public Diplomacy of the Republic of Korea for 2020, the Ministry of Gender Equality and Family is involved in the implementation of the task of working with overseas Koreans. The main focus is to establish a so-called «global network of Korean women (segyehanminjogyŏsŏngnet'ŭwŏk'ŭ)». In general, all the educational, cultural activities of this project are aimed at introducing South Korean policies and raising the national identity of Korean women abroad.

Activities at the level of local executive bodies of provinces and cities of special significance are also included in the annual comprehensive plans. The governments of Busan and Sejong, Gangwon-do, North Gyeongsang, and South Gyeongsang all actively participate in activities involving overseas Koreans. The Busan city holds festivals in honour of the «Day of Koreans (haninŭi nal)» in the twin cities - Los Angeles, Chicago (USA), Surabaya (Indonesia), Auckland (New Zealand), Hamburg (Germany). The Sejong city administration aims to raise the image of the city and provides for the appointment of famous overseas Koreans as ambassadors of the city, as well as cooperation with foreign Korean associations. As for the provincial governments, their projects focus mainly on overseas Koreans who have been residents of the provinces. These projects include finding former residents or a community (association) of province residents abroad, establishing contacts with them, and further cooperation.

The annual comprehensive plan for the implementation of public diplomacy for 2021,

which was discussed by the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Korea in December 2020, may be adopted soon. The world-changing pandemic is expected to have a significant impact on public diplomacy implementation strategy, in which information technology will play a significant role. In 2020, South Korea, one of the leading countries in this field, was able to move many public diplomacy projects online. The Ministry of Foreign Affairs is currently planning to merge digital diplomacy and public diplomacy. All changes will obviously be reflected in a comprehensive plan for 2021.

Conclusion

Public diplomacy is a new direction in the Republic of Korea's foreign policy, with a variety of unique characteristics. Despite its relatively late official use in South Korea in comparison to other developed countries, public diplomacy as a soft power tool began to be actively used in inter-country relations. Korean foreign policy combines official traditional diplomacy and public diplomacy, with the state serving as main actor. Almost all central and regional executive bodies, represented by ministries and local authorities of provinces and cities of special importance, participate in the implementation of public diplomacy in South Korea. Thus, public diplomacy is carried out at the governmental level by state bodies, whereas public diplomacy at the non-governmental organization, expert community, and individual citizen levels is practically non-existent.

The Republic of Korea's public diplomacy is currently based on the Act on Public Diplomacy and is carried out through the Master Plan and Annual Comprehensive Plans of Public Diplomacy. It should be noted that the public diplomacy of the Republic of Korea is carried out within the framework of three areas: culture, knowledge and policy. Among the three areas of public diplomacy conducted by the Republic of Korea, the largest number of tasks is carried out in the field of culture and knowledge. In general, the public diplomacy of South Korea is aimed at using mass and traditional Korean culture to enhance the image of the country, to popularize knowledge about the Republic of Korea, to inform and promote its policy on the unification of the Korean Peninsula.

The Public Diplomacy Master Plan for 2017-2021, as well as the Comprehensive Plans for the Implementation of Public Diplomacy for 2018, 2019, and 2020, were analysed and found to include separately identified projects in which overseas Koreans participate. At the same time, overseas Koreans are divided into actors – South Koreans living abroad and the target audience of public diplomacy – the Korean diaspora, overseas Koreans who are not citizens of the Republic of Korea. In relation to the Korean diaspora, the Republic of Korea's public diplomacy aims to provide information about the Korean language, culture, and history, with the majority of activities being educational and cultural in nature and aimed at raising national identity.

Based on this, it should be noted that the South Korea government, given the relatively small experience of using public diplomacy in foreign policy compared to other developed countries, has not yet formulated its concept of using the diaspora. However, the existence of North Korea and the presence of a certain number of overseas Koreans loyal to this country must be taken into account, and this fact requires the Republic of Korea to be cautious in its choice of actors in public diplomacy.

For the development of public diplomacy at the level of non-governmental organizations and individual citizens, the Government of the Republic of Korea may need to pay attention to the active use of the institute of honorary consuls. At the moment, this tool of public diplomacy is not fully used by South Korea.

Recently, public diplomacy in the Republic of Korea has been widely discussed in various platforms, mostly separately among diplomats, scholars, experts, and journalists, but no common projects to explore topical issues of public diplomacy involving experts in theory and practice have been found. In this regard, it would be useful to establish centres of research on public diplomacy, similar to those that exist in other countries, particularly in the United States.

References

Act on the Immigration and Legal Status of Overseas Koreans (chaeoedongp'obop). https://www.law.go.kr

Ayhan, K. J. (2020). An Exploration of Korean Discourses on Public Diplomacy. Journal of Contemporary Eastern Asia, 19(1), pp. 31–42

First Master Plan for Public Diplomacy of the Republic of Korea (che1ch'a taehanmin'guk konggongoegyo kibon kyehoek) for 2017-2021 http://www.mofa.go.kr/www/wpge/m_22715/contents.do

Choi, K. (2019). The Republic of Korea's Public Diplomacy Strategy: History and Current Status. Los Angeles: USC Center on Public Diplomacy. Retrieved from https://www.uscpublicdiplomacy.org/sites/uscpublicdiplomacy.org/files/

The Republic of Korea%27s Public Diplomacy Strategy Web Ready_1.27.19.pdf

Comprehensive Public Diplomacy Implementation Plans (konggongoegyo chongapsihaenggyehoek)

http://www.mofa.go.kr/www/wpge/m_22715/contents.do

Kim, E. (2015). Korea's middle-power diplomacy in the 21st century. Pacific Focus, 30(1), 1–9.

Kim G.N. (2013). Publichnaia diplomatiia v kazakhstansko-koreiskikh otnosheniiakh. Izbrannye trudy po koreevedeniiu, pp. 605-618

Lee Jeanyoung, Kim Panjoon (2015). Roles of Overseas Koreans: Focusing on Unification and Peace in Northeast Asia. Studies of Koreans Abroad, Vol. 37, pp. 1-29

Li Dan, Jeong So-young (2015) Korea's Public Diplomacy and Diaspora - Focusing on the Implications of Chinese Foreign Public Diplomacy -. Journal of DIASPORA Studies, Vol.9, No.2, pp. 303-322

Li Dan (2015). Korean Peninsula Unification Public Diplomacy-Focusing on the Role of Korean-Chinese Society. Studies of Koreans Abroad, Vol.35, pp. 101-124

Nossel, S. (2004). Smart Power. Foreign Affairs, Vol. 83, No. 2 (Mar. - Apr., 2004), pp. 131-142

Nye, J. S. (2004). Nye J.S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. – N.Y.: Public Affairs.

Nye J. S. (2009). Get smart: Combining hard and soft power. Foreign Affairs, Vol. 88, No. 4 (July/August 2009), pp. 160-163

Nye J. S. (2011). The future of power. New York: Public Affairs.

Paik Woo Yeal (2017). Strategies and Policies of South Korean Public Diplomacy: Preliminary Conceptualization of Its Typology. National strategy, Vol.23, No.3, pp. 5-31

Park E. (2020). Korea's public diplomacy. In Routledge Handbook of Public Diplomacy. Taylor and Francis, pp. 323–330

Public Diplomacy Act (konggongoegyobŏp) https://www.law.go.kr/

Sun Bong-kyu (2016) Recognition of the Korean Chinese on the South Korea's Unification Public Diplomacy toward China. The Journal of Peace Studies, Vol.17, No.5, pp. 63-83

Wilson, E. J. (2008). Hard power, soft power, smart power. Annals of the American Academy of Political and Social Science, 616(1), pp. 110–124.

IRSTI 11.15.37 https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.07

B.M. Myrzabekova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: balaussa.maratkyzy@gmail.com

RELIGIOUS PRACTICE AND SOCIAL CHANGES DURING THE COVID-19 PANDEMIC IN THE UNITED ARAB EMIRATES

This article discusses some theoretical aspects of nation-building in the case of the United Arab Emirates and the social changes produced by COVID-19. Countries across the world responded very differently in their prevention and control of coronavirus disease and state capacity is likely driving these differences. The ongoing coronavirus pandemic, the related public health measures taken to mitigate the spread of the disease, and the varied public responses to the virus have far-reaching social implications. This case study explores United Arab Emirates' experience on controlling pandemic in terms of state capacity.

The main goal and purpose of this study is to analyze how social changes caused by COVID-19 pandemic affected religious life and state-society relations in terms of state capacity in the United Arab Emirates. The results of this study showed that state capacity has played an important role in effectively mitigating the widespread impact of the pandemic, which has led to a paradigm shift in all spheres of human life, in particular in religious life. Based on the results of empirical research, we see that the society in the UAE quickly adapted to new realities and perceived these restrictions as temporary and a sense of trust in the state increased, thus emphasizing the importance of having a capable state.

Key words: COVID-19, religious practice, nation-building, UAE, state capacity, rentier state theory.

Б.М. Мырзабекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: balaussa.maratkyzy@gmail.com

Біріккен Араб Әмірліктеріндегі COVID-19 пандемиясы кезіндегі діни тәжірибе мен әлеуметтік өзгерістер

Бұл мақалада Біріккен Араб Әмірліктері мысалында ұлт құрылысының кейбір теориялық аспектілері мен COVID-19 пандемиядан туындаған әлеуметтік өзгерістер қарастырылады. Мемлекеттік әлеуетке қарай, әлем елдері коронавирустық инфекцияның алдын алу және онымен күресу шараларына әр түрлі жауап берді. Жалғасып жатқан пандемия, аурудың таралуына жол бермеу үшін қабылданған қоғамдық денсаулық сақтау шаралары және халықтың бұл құбылысқа деген әр түрлі реакциялары түрлі әлеуметтік салдарларға әкеп соғады. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – COVID-19 пандемиясынан туындаған әлеуметтік өзгерістердің Біріккен Араб Әмірліктеріндегі мемлекеттік әлеует тұрғысынан діни өмірге және мемлекет пен қоғам арасындағы қарым-қатынасқа қалай әсер еткенін талдау. Зерттеу нәтижелері пандемияның кең ауқымды әсерін тиімді жұмсартуда мемлекеттік әлеуетінің маңызды рөл атқаратынын көрсетті, бұл адам өмірінің барлық салаларында, соның ішінде, діни бағытта парадигманың ауысуына әкелді. Эмпирикалық зерттеулердің нәтижелері бойынша, біз мемлекеттің тиімді араласуының арқасында БАӘ қоғамы жаңа өмірге тез бейімделіп, бар шектеулерді уақытша деп қабылдағанын, әрі мемлекетке деген сенімнің жоғарылағанын көреміз. Бұл ел өміріндегі мемлекеттік әлеуеттің маңызды рөл атқаратынын көрсетеді.

Түйін сөздер: COVID-19, діни тәжірибе, ұлт құрылысы, БАӘ, мемлекеттік әлеует, рантье мемлекеті теориясы.

Б.М. Мырзабекова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы.
e-mail: balaussa.maratkyzy@gmail.com

Отправление религиозных ритуалов и социальные изменения в период пандемии COVID-19 в Объединенных Арабских Эмиратах

В данной статье рассматриваются некоторые теоретические аспекты нациестроительства в случае Объединенных Арабских Эмиратов и социальные изменения, вызванные COVID-19. В

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

зависимости от государственного потенциала страны по всему миру по-разному отреагировали на меры по профилактике и борьбе с коронавирусной инфекцией. Продолжающаяся пандемия, соответствующие меры общественного здравоохранения, принятые для смягчения распространения болезни, и различные общественные реакции на данное явление имеют далеко идущие социальные последствия. Основная цель данного исследования – проанализировать, как социальные изменения, вызванные пандемией COVID-19, повлияли на религиозную жизнь и отношения между государством и обществом с точки зрения государственного потенциала в Объединенных Арабских Эмиратах. Результаты исследования показали, что государственный потенциал сыграл важную роль в эффективном смягчении широкомасштабного воздействия пандемии, которая привела к смене парадигмы во всех сферах человеческой жизни, в частности, и религиозной. Основываясь на результатах эмпирических исследований, мы видим, что благодаря эффективному вовлечению государства общество в ОАЭ быстро адаптировалось к новым реалиям и восприняло данные ограничения как временные, а чувство доверия к государству возросло, что подчеркивает важность наличия государственного потенциала.

Ключевые слова: COVID-19, религиозная практика, нациестроительство, ОАЭ, государственный потенциал, теория государства-рантье.

Introduction

Today, the COVID-19, which captured every country in the globe without exception, will be remembered as one of the most significant events of the first quarter of the twenty-first century. Following its first emergence in December 2019, in the city of Wuhan in China and its subsequent outbreak throughout the world in the following months it was characterized as a global pandemic by the World Health Organization (WHO) on 11 March 2020. (World Health Organization, 2020).

On January 29, 2020, the UAE reported the first verified case of COVID-19. It was the first Middle Eastern country to report a confirmed case. (Turak, N., 2020). COVID-19 has had an impact on all area of society, including religious life, all across the world and presented a fundamental challenge for the crisis management capacities of the modern state (Boin, A., Lodge, M., & Luesink, M., 2020). Arab countries, in general, differ from each other in different health infrastructures, economic levels, government policies, which poses all sorts of challenges for effective control of the pandemic. Given the importance of religion in the region, the suspension of religious practices across the region was unexpected, and many countries were unprepared for a sudden change in their faith. Religious communities in the UAE, like government health services, have never experienced an infectious disease pandemic before. Since the start of the pandemic, saving lives has relied on swift and effective government involvement, as well as temporary regulatory measures that have curtailed communal religious meetings. Along with the measures used in the majority of countries across the world, the UAE has implemented complete and partial blocks, early vaccination campaign, as well as delivery services such as medicine distribution to another countries and city sanitization at night, as part of the National Disinfection Program. Moreover, early understanding of the importance of vaccination and digitalization enabled the state to swiftly respond to the various problems posed by the COVID-19 epidemic.

Justification of the choice of article

The religious factor has been highlighted globally and regionally over the last decades, and contributes significantly towards shaping people's identity. Since the state as well as other actors and stakeholders are invested in nation-building, this process becomes crucial to the performance of society and to state sovereignty and independence (Yerekesheva, L., 2020). Religion is the most significant factor in bringing individuals together in organizations based on shared religious beliefs. Religious institutions, religious organizations, and associations are religious subsystem components, much like every other social subsystem. Religious organizations were among the earliest socially important means of connecting individuals based on worldview principles. These institutional forms are formed and run to satisfy people's religious needs, and they are frequently involved in charitable, educational, and other activities that have a substantial influence on society as a whole. As a result, an ill-conceived system of state-religious interactions, as well as the absence of good tendencies in the religious domain, can have severe implications for both believers and the state. (Fedorov, B. I., 2020). The last two years have shown how certain states responded to the policy challenges posed by COVID-19, which impacted religious life of citizens and demonstrated state capacity. State capacities are important to

all policy areas such as economic development, regulation, public goods supply, conflict resolution and off course, religion.

The main **goal** and **purpose** of this study is to analyze how social changes caused by COVID-19 pandemic affected religious life and state-society relations in terms of state capacity in the United Arab Emirates. For this purpose, the following **objectives** were created:

to analyze some theoretical conceptual aspects of nation-building in the case of the UAE

to identify the attitude of respondents based on the survey to the religious rituals in the UAE in the context of a pandemic and social distancing.

to define the role of state capacity in responding to COVID-19

Scientific research methodology

To study the impact of COVID-19 on religious practice in the UAE, a survey was taken as a basis, compiled by the project leader Dr. L.Yerekesheva, and translated into Arabic language. The purpose of the project, as well as the specifics of the country under study, were included in the questionnaires for the survey. Invitations to participate in an online survey in Google Forms were distributed using social media platforms, e.g. WhatsApp™. Data were collected from February to March 2021. All data were collected anonymously with no indication of any personal information. Basic demographic factors were assessed including age and gender. The survey contained two blocks of questions related to religious education and the direction of religious practices during the COVID-19. There were questions about the transition from the general to the specific in each of these blocks. For the analysis we have selected the answers on religious practices during the COVID-19.

During the study of impact of the COVID-19 pandemic on religious practice in the UAE data were collected from reliable sources including the WHO COVID-19 database, official websites of of UAE governmental organizations, Arab media news, research reports, books and journal articles. By comparing these multiple data sources, we can verify the empirical evidence to ensure the reliability and replicability of the research.

According to D.Galeeva's research, the pandemic has highlighted the UAE's development on the global scene as a potentially «strong» state, and its economic strength, allied with the low number of COVID-19 cases in the country, has allowed it to become the world's greatest humanitarian giver during the epidemic. Small states with a small population but a high economy and strong state capacity appear to be able to solve their national security challenges caused by pandemic successfully, rather than large states with big populations and territory, such as the US, China and Russia, which have proven to be among the most challenged by the COVID-19 outbreak. What is more, small states can use more flexible tactics that raises questions about the neo-realist tradition which considers small territories with small populations as 'weak' (Galeeva. D., 2020).

The Arabian Peninsula's states have historically been «weak» due to the climate: deserts meant nomadic life predominates, and organizations can rarely assemble the resources needed to run an effective bureaucracy and in such countries like Saudi Arabia and the UAE, colonial powers had only limited interests in building the state's capacity. After the discovery of oil in the 1930s, Anglo-American interest in the region was renewed. Oil extraction generated significant revenues that the Gulf governments could use to build their capacity. However, because these revenues were derived from external resource rents rather than traditional taxation, the Gulf countries bypassed a typically crucial step in the state development process. Building a bureaucracy capable of managing the process of levying and collecting taxes is a big undertaking, and as history has shown in Europe and Asia, once a government succeeds in doing so, its potential to exert influence throughout society vastly grows (Omar Al-Ubaydli, 2020).

The United Arab Emirates and other Gulf Arab governments are often classified in political economic scholarship as «petro» or «rentier» states because most of their revenue is generated through the sale of oil or the rental of oil prospects (Neha, V., 2011). From Qatar, Kuwait, and the United Arab Emirates at one end of the spectrum to Bahrain, Saudi Arabia, Oman, and eventually Iran and Iraq (as well as Algeria) at the other, Mehran Kamrava describes the political economy of rentiers, from the wealthiest to the poorest based on Michael Herb's categories (Kamrava, M., 2018). To distinguish between the three distinct types of rentier states, Michael Herb uses categories like «extreme rentiers» (Kuwait, Qatar, and the UAE), «middling rentiers» (Saudi Arabia, Bahrain, and Oman), and «poor rentiers» (Algeria and Iran) (Herb, M., 2014). As we see from the Arabian Peninsula's petro-states UAE solely fall into the first category.

Since this topic is an object of interdisciplinary sciences, we decided to consider this study in the UAE within the framework of the Rentier state theory (RST). RST remains the dominant literature on state-society relations in the Arab States of the Gulf. Hossein Mahdavy first developed RST for the poor development performance of pre-revolutionary Iran. Mahdavy defined a «rentier state» as a state that receives a substantial amount of rental income from other states or foreign entities. Thanks to such a rent, the «rentier state» gets the opportunity to finance public expenditures without levying taxes on the population or with minimal taxation (Mahdavy, H., 1970). Hazem Beblawi and Giacomo Luciani were also among the first authors to deeply question the impact of externally generated rent on the type of state, political regime and economic structure of a country. According to authors, income streams not earned domestically, flowing exclusively to government circles, distort the political and economic structure of the state, as a result of which the underdevelopment of the state system is preserved. An obstacle to democratic change in the system is the control of government circles over natural resources, which ensures the fiscal independence of the state from taxes and from the need to exercise «tax pressure» on the population (Beblawi, H., Luciani, G.,1987). One of the original intuitions of the rentier state theory – beyond the slogan «no representation without taxation» – is the idea that there is a «social contract» in the region between rulers and ruled. The basic terms of the contract are that rulers would provide citizens with oil revenues and citizens would provide allegiance, or political quiescence, to their rulers.

Prior to 2014, there were no income taxes, no Value Added Tax (VAT), no corporation tax, no sales taxes, no payroll tax, no inheritance taxes, and no property taxes in the Gulf countries and residents could expect to pay a small customs duty at most, and many basic commodities, such as fuel, flour, and meat, were heavily subsidized by the government. However, between 2014 and 2016, oil prices fell from $120 per barrel to $30 per barrel, making existing budgeting projections unworkable. The Gulf countries needed to boost non-oil earnings to balancing their budgets, which demanded considerable enhancements to the state's capacity as we see in an example of the UAE. Many of these subsidies to basic necessities were drastically reduced in the Gulf countries. Levies on the employment of migrant workers, as well as fees on a wide range of commercial activity, were imposed and raised in a conscious attempt to produce non-oil fiscal income. Moreover, VAT was implemented in Saudi Arabia and the United Arab Emirates in 2018. (Omar Al-Ubaydli, 2020). The state's bureaucratic powers had to be significantly enhanced in order to generate this new income and adjust the subsidy programs.

As many experts said, the social contract helped the Gulf countries to avoid the wave of indignation during the Arab Spring, which swept through many authoritarian states of the Middle East and recently developed state capacity has facilitated some of the response measures on COVID-19. By M.Kamrava state capacity may be viewed along five, interrelated dimension like functions, institutions, legitimacy, identity, and agenda setting, where the last two dimensions of state capacity are unique to the states of the Arabian Peninsula. The measurement of identity revolves around the success of the government's efforts to shape and influence the «national» identity in the country. This is one of the main state projects that attracts a lot of attention and resources of the state. Likewise, the state's small demographic size and relatively exorbitant hydrocarbon-based wealth provide state leaders with ample opportunity to shape public discourse and thinking (Kamrava, M., 2018). According to recent research on the rentier state in the region, social contract is a social construction that must be constructed and updated over time. Michael Herb argues that, nowadays Gulf states must make difficult decisions about how to move away from their existing reliance on oil and foreign labor. There are no guarantees about how governments will structure or citizens will understand these choices. Regimes will attempt to frame residents' perceptions of forthcoming changes, in some cases by overt social engineering. Social engineering like culture plays limited role in rentier state theory. According to Hazem Beblawi and Giacomo Luciani (1987) rentier states do not need to create national mythmaking since they can build loyalty through the distribution of their large stores of resource wealth (Beblawi, H., Luciani, G.,1987). As a counterpoint to this view, we can observe how the monarchies Arabian Peninsula, swept along by social engineering, established museums and stories to legitimize ruling families as legitimate political leaders, particularly during the first oil boom. Likewise, religion is part of a culture and requires effective engineering by the state, especially in the Gulf countries, where religion is an element of national identity.

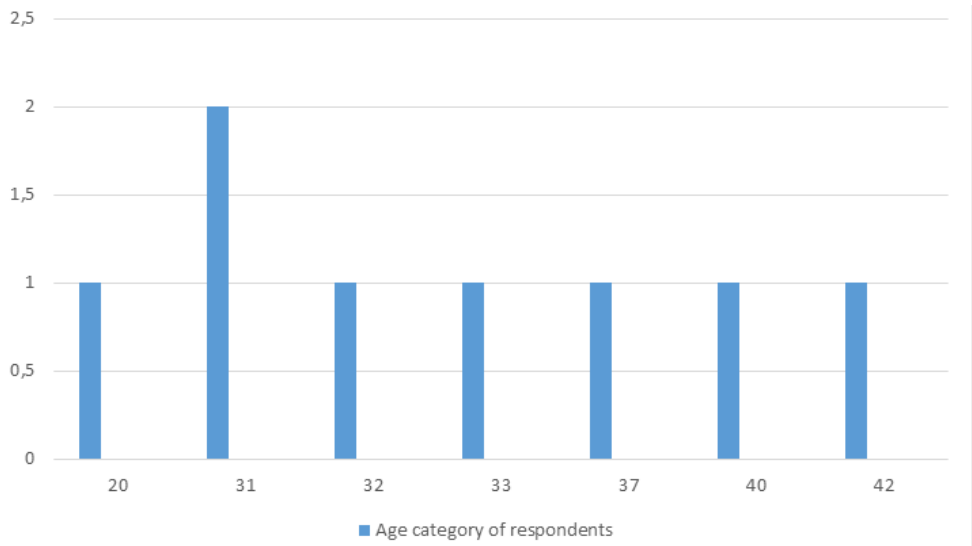

Figure 1 – Age category of respondents on UAE who participated in survey.
Source: Compiled by the author based on the results of survey

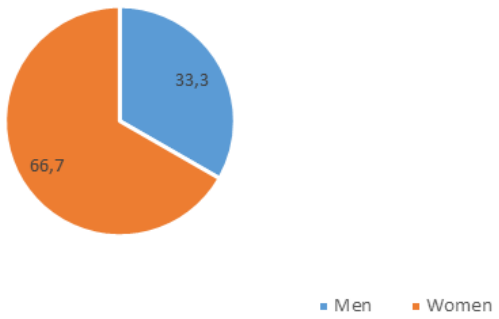

Figure 2 – Gender of respondents.
Source: Compiled by the author based on the results of survey

Results and discussion

According to the results of the survey, it is possible to see that the age category of respondents from UAE is from 20 to 40 years (Figure-1), of which 33,3 % are men and 66,7 % are women (Figure-2).

The following responses were received to the question «How digitalization and social distancing could have an impact on the religious practices in the UAE»:

• The closure of some mosques at the start of the pandemic had both positive and negative impacts.

• People are used to giving up some important religious rituals, such as Friday prayers.

• Religious rituals will not be affected because we all know that the epidemic has spread to the entire world.

• The most important religious rituals are performed in a group and due to the pandemic and the presence of many complications, the practice of religious rituals is not the same as before.

• Has no influence.

• The influence is not as strong as the present distance is maintained all over the world.

• This will greatly affect the practice of religious rituals. As an oriental and religious society, we are used to performing our own rituals. It is difficult to adapt to social distancing when performing rituals, but at the current stage of the pandemic, I think there is no harm.

• This can reduce precious time that can be used for worship.

On March 3, the UAE Fatwa Council under the chairmanship of Shaykh Abdallah bin Bayyah, has issued a «Fatwa» (Islamic ruling) No. 11 on «Pertaining to the Rulings of Performing Congregational Rites in Light of the Spread of COVID-19» which prohibit congregational worship

and urging all Muslims in the country to follow official regulations in order to prevent the spread of the coronavirus (UAE Council for Fatwa, 2020). On March 16, in an effort to reduce COVID-19 infections among worshipers, UAE's The National Emergency Crisis and Disasters Management Authority (NCEMA), the General Authority of Islamic Affairs and Endowments (GAIAE) or (Awqaf) has banned public prayers in all houses of worship. The Fatwa included six points that «all organizations and areas of society» must adhere to. They include «following all UAE authorities' health and regulatory requirements to prevent the virus from spreading.» The fatwa exempts the elderly or immunocompromised, children and people with disabilities from attending group prayers. Since the collective Friday prayers, Eid prayers, and Tarawih, held in Ramadan have been suspended, people could pray at home. Pandemic has undoubtedly triggered organizational changes, triggered a rethinking of state strategy and served as a catalyst for digitalization in healthcare and education and of course in religious life too. State's early recognition of the necessity of digitalization allowed it to quickly respond to the difficulties posed by the COVID-19 outbreak. The official Fatwa center under the General Authority of Islamic Affairs and Endowments has provided an e-fatwa service available 24/7 on official web-site and phone apps as well as services via social medias like Twitter, Instagram, where nowadays youth get the most available information. Also, people could join Quran memorization classes on smart platform provided by Authority. Moreover, throughout the country was developed «The Al-Hosn app» which individuals can receive COVID-19 test results and get vaccination status on their smartphones by entering Emirates ID and phone number. This app is a joint initiative between Ministry of Health and Prevention, Department of Health - Abu Dhabi (DoH) and Dubai Health Authority. We can say that the introduction and use of this application made it possible to control the epidemiological situation in the country and subsequently, contributed to the early opening of places of worship. As we can see, COVID-19, on the one hand, limited it to bring its own adjustments to the lives of people and the state in general, but at the same time made it possible to develop digitalization and new technologies in different sectors of government. As His Highness Sheikh Mohammed bin Rashid Al Maktoum, Vice President and Prime Minister of the United Arab Emirates and Ruler of Dubai, noted, «Anyone who thinks that the world after COVID-19 will be the same as the one before it, is mistaken». Realizing the importance of digitalization, the state has launched an initiative available to both residents and non-residents of the UAE in an attempt to attract the most qualified coders and graduates specializing in coding. This announcement is in line with the national efforts to create 1,000 large digital companies in the UAE over the next five years, to build the country's digital marketplace and prepare the necessary infrastructure for innovation and creativity to keep pace with rapid global change across a variety of vital industries.

When asked whether religious communities can remotely perform socially important rituals online (Friday prayers, Ramadan / Eid al-Adha), many respondents answered negatively, justifying this by the fact that since a person is by nature a social being, regardless of race or religion, he needs *Jamaat* and besides, the solidarity of the Islamic community lies in their unity, and this is especially manifested in the performance of religious rituals.

Since the beginning of the pandemic came in the month of Ramadan, Tarawih prayers in the UAE were not allowed, and the only prayer held in grand Mosques with an Imam and two people was broadcast daily for Muslims to watch at home. The special annual prayers, held daily during Ramadan, were streamed live from the UAE's largest mosque on state TV channels and radio stations across the country. Authorities said the decision to broadcast the prayers from the mosque was made to preserve the spiritual atmosphere of Ramadan.

It was also asked if religious communities (Islamic or others) can carry out major social rituals (Friday prayers, Ramadan / Eid al-Adha) while preserving social isolation. It was pointed out that this approach is widely utilized in the UAE. Furthermore, it was highlighted that performing religious rituals in a socially distant manner is the ideal decision for religious societies, since a full prohibition on rituals might lead to feelings of spirituality deficiency. By the time the survey was conducted from February to March 2021., Friday prayers were already allowed in the UAE from December 4, 2020. The National Emergency, Crisis and Disaster Management Authority (NCEMA) announced that mosques across the country will host Friday prayers with 30% capacity and compliance with sanitary standards and social distance. This decision has been taken in line with the efforts to resuming normal religious rituals across the UAE. Dr Omar Al Hammadi, UAE government's official spokesperson, stated that the country recorded a 14 percent increase in COVID-19 recoveries at 5,614 in the week between November 18 and November 24 over the previous week. The UAE also recorded

its lowest weekly death rate at 0.3 of the total cases since the beginning of the pandemic outbreak. It is among the lowest death rates due to COVID-19 across the world. Such indicators allowed the state to decide on such a step.

On December 23, 2020 Dubai announced that it has commenced its COVID-19 vaccination campaign. Dubai Health Authority provided the Pfizer-BioNTech vaccination, which approved for use by the US Food and Drug Administration and registered by the UAE Ministry of Health and Prevention. Campaign were targeted for four main categories, first to UAE nationals and their household workers, senior citizens and residents (those who are 60 years old and above), people of determination, people with chronic illnesses and those working in the health and education centers. There are five available vaccines in the UAE against the virus. They are: Sinopharm, Pfizer-BioNTech, Sputnik V, Oxford-AstraZeneca and Moderna. Together with that the UAE has become the first country in the Arab world manufacturing locally-made COVID-19 vaccine called «Hayat-Vax» by a joint venture between Abu Dhabi's G42 and Sinopharm (Sahim S., 2021), During the announcement of a vaccination campaign the UAE Fatwa Council, chaired by Shaykh Abdallah bin Bayyah, has issued a 'fatwa' enabling coronavirus vaccinations to be used in accordance with Islamic Sharia's goals for human body protection and other pertinent Islamic rulings. This comes in response to growing Muslim concerns about the halal status of Covid vaccinations, as well as a request for an advisory opinion on the same matter from Malaysia's Minister of Religious Affairs to the UAE Fatwa Council. Even if the vaccination in question contains non-halal chemicals that are prohibited by Islam, the Fatwa Council stated that it is legal to use it in accordance with the Islamic rule that allows the use of such items when there are no other options. (UAE Council for Fatwa, 2020). UAE's The National Emergency Crisis and Disasters Management Authority (NCEMA) updates daily statistics on vaccination rates and cases in country. According to statistics, by August 2021, UAE has administered about 17,909,062 doses of vaccines and percentage of population fully vaccinated has reached 75.03 %. There is total 713,402 cases of the disease were registered in country, 2,031 people have died and 697,419 have recovered. Compared to other countries in the region, the data prove effective crisis management in a country where every citizen can feel safe and loyal to the government.

When asked whether Muslims or other people are ready to accept and implement a new format (online) for performing religious rituals, respondents were divided, because some believe that we live in the age of new technologies, and that it is now possible to introduce a lot, even through social networks. Since Islam is appropriate for every time and location and can keep up with progress, it can adapt to any change. Another group of respondents feels that it is impossible to establish a new format for conducting religious rituals since the idea of doing religious rituals such as combined prayer, Hajj, and Umrah is primarily collective, which might diminish the value of the rituals themselves. There was also a question on how current traditional religious practices and rituals (Friday prayers, Hajj, Ramadan / Eid al-Adha) are changing in the setting of reduced social interaction and an increase in internet communication. Many respondents stated that these rituals are continuously altering in response to changing circumstances, and that network communication is growing and evolving as a result. These changes, however, are viewed as transient.

When asked if the changes occurring as a result of the pandemic of religious rituals will impact debates between religious followers and society as a whole, 77.8 % said no (they will not), and 22.2 % said yes (they will). Figure-3. In order to prevent and avoid such debates Shaykh Abdallah bin Bayyah on the behalf of the UAE Fatwa Council called on everyone to work with the authorities and support efforts to eradicate the disease and prevent rumors from spreading. He also added that official information must be obtained from official sources, and those who interfere with the security and stability of the country and spread rumors must be suppressed. To avoid misinformation on religious issues during the pandemic, the only way out was to move to an online space accessible to everyone.

Those categories that answered yes to the previous question were asked which religious practices might be more important for the discussion. According to the respondents, these are such important, collective rituals as Friday prayers, Eid prayers and the Taraweeh prayer during the month of Ramadan.

Conclusion

The past two years have been difficult for all countries around the world. No country has fully confronted the challenge of the COVID-19 pandemic and its aftermath. Importantly, the UAE's state

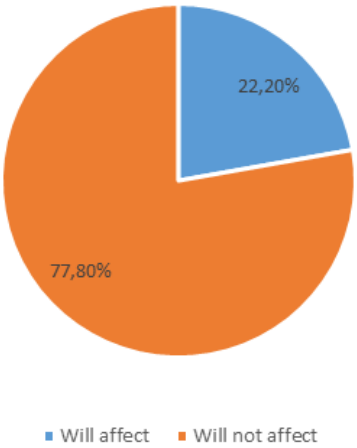

Figure 3 – Whether the changes due to the pandemic of religious rituals could also affect the debates between religious followers and society as a whole?
Source: Compiled by the author based on the results of survey

capacity has played an important role in effectively mitigating the widespread impact of the pandemic, which has led to a paradigm shift in all spheres of human life, in particular in religious life. Based on the results of empirical research, we see that the society in the UAE quickly adapted to new realities and perceived these restrictions as temporary and a sense of trust in the state increased, it is emphasize the importance of having a capable state. The state has invested all resources to prevent the spread of the virus throughout the country, and low mortality rates and, in general, cases in comparison with other neighboring states prove the well-coordinated work of state institutions, including religious ones. It is important to note that the calls for cooperation with government agencies and for following the decree were on behalf of religious authorities. The pandemic has shown that the world will not be the same as before, and all states need to quickly adapt and be flexible, and enhance the state capacity. In the case of the UAE, we see the government embarking on a long-term strategy to develop new technologies to keep pace with rapid global change across a variety of vital industries.

Funding

This article is carried out within the framework of the project «Religious institutions and practices in the context of digitalization and changes in social space during the COVID pandemic in Kazakhstan» funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP08956706, 2020-2021)», project leader Dr. L.Yerekesheva, Faculty of Oriental Studies, Kazakh National University named after Al-Farabi.

References

Beblawi, H., Luciani, G. (1987). The Rentier State, London,New York. Croom Helm, pp. 12.

Boin, A., Lodge, M., & Luesink, M. (2020). Learning from the COVID-19 crisis: an initial analysis of national responses. Policy Design and Practice, pp. 1.

Fedorov, B. I., (2020): Obshchestvoznanie: uchebnik dlya vuzov / 2-e izd., pererab. i dop. — Moskva : Izdatel'stvo Yurajt,. - 410 s.

Galeeva. D., (2020). «Small states response to COVID-19: View from the UAE», The Project on Middle East Political Science, https://pomeps.org/small-states-response-to-Covid-19-view-from-the-uae#_edn4

Herb, M., (2014). The Wages of Oil: Parliaments and Economic Development in Kuwait and the UAE. Ithaca, NY: Cornell University Press, pp. 14.

Kamrava, M.,(2018). Inside the Arab State. New York: Oxford University Press, pp. 151-152.

Mahdavy, H., (1970). «The Pattern and Problems of Economic Development in Rentier States: The Case of Iran», in Studies in the Economic History of Middle East, ed. M.A Cook (Oxford: Oxford University Press, pp. 432-422.

Neha, V., (2011). Unofficial Citizens: Indian Entrepreneurs and the State-Effect in Dubai, United Arab Emirates, International Labor and Working-Class History No. 79, pp. 124.

Omar Al-Ubaydli, (2020), The Evolution of State Capacity in the Gulf Region, Policy Report No. 11.

Sahim S., (2021), Hayat-Vax: Made-in-UAE Covid vaccine distribution begins, https://www.khaleejtimes.com/coronavirus-pandemic/hayat-vax-made-in-uae-covid-vaccine-distribution-begins

Turak, N., (2020). First Middle East cases of coronavirus confirmed in the UAE, 29 January, https://www.cnbc.com/2020/01/29/first-middle-east-cases-of-coronavirus-confirmed-in-the-uae.html

Yerekesheva, L., Functions of Religion and Dynamics of Nation-Building in Kazakhstan and Uzbekistan // The Muslim World. - 2020.- Vol. 110, Issue 1. - pp. 64-65. https://doi.org/10.1111/muwo.12319

UAE Council for Fatwa, (2020), Fatwa No. 11, Pertaining to the Rulings of Performing Congregational Rites in Light of the Spread of COVID-19 (Coronavirus Disease), http://binbayyah.net/english/wp-content/uploads/2020/03/Fatwa-11-COVID-19-final.pdf

UAE Council for Fatwa, (2020), Fatwa No. 15, Fatwa on using the coronavirus (Covid 19) vaccine (in Arabic), http://binbayyah.net/arabic/archives/4986.

https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-Covid-19---11-march-2020, WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19, 11 March 2020.

https://www.moi.gov.ae/en/media.center/news/032505.aspx, MoHAP & MoI to Conduct 'National Disinfection Programme' for all public utilities, public transport over weekender, March 25, 2020.

https://pomeps.org/pomeps-studies-33-the-politics-of-rentier-states-in-the-gulf, The Politics of Rentier States in the Gulf, The Project on Middle East Political Science, January 2019.

https://www.thenationalnews.com/uae/government/coronavirus-uae-fatwa-council-lays-out-regulations-for-muslims-amid-Covid-19-outbreak-1.993974, Coronavirus: UAE Fatwa Council lays out regulations for Muslims amid Covid-19 outbreak.

https://u.ae/en/information-and-services/justice-safety-and-the-law/handling-the-Covid-19-outbreak/smart-solutions-to-fight-Covid-19/the-alhosn-uae-app

https://www.itu.int/en/myitu/News/2020/07/13/10/36/How-UAE-is-boosting-its-digital-transformation-during-COVID19, How UAE is boosting its digital transformation in the face of COVID-19, June 29, 2020.

https://www.thenationalnews.com/uae/government/ramadan-2020-sheikh-zayed-grand-mosque-to-stream-taraweeh-prayers-1.1010849, Ramadan 2020: Sheikh Zayed Grand Mosque to stream taraweeh prayers.

https://www.weqaya.ae/en/posts/uae-resumes-friday-prayers-across-mosques-with-precautions, UAE resumes Friday prayers across mosques with precautions, November 25, 2020.

https://mediaoffice.ae/en/news/2020/December/23-12/Dubai-Health-Authority-begins-COVID--19-vaccination-campaign, Dubai commences COVID- 19 vaccination campaign, December 23, 2020.

https://u.ae/en/information-and-services/justice-safety-and-the-law/handling-the-Covid-19-outbreak/vaccines-against-Covid-19-in-the-uae

https://covid19.ncema.gov.ae/en, UAE Coronavirus (COVID-19) Updates.

3-бөлім

ШЫҒЫС ДЕРЕКТАНУЫ

Section 3

ORIENTAL SOURCE STUDIES

Раздел 3

ВОСТОЧНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

ҒТАМР 02.31.01 https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.08

Ы.М. Палтөре

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: yktiyar@inbox.ru

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «КИТАБ ӘЛ-ӘӘДАБ ӘЛ-МУЛУКИЙА УА ӘЛ-АХЛАҚ ӘЛ-ИХТИЙАРИЙА» АТТЫ ТРАКТАТЫНА ҚЫСҚАША ТЕКСТОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Ортағасырларда өмір сүрген Әбу Насыр әл-Фарабидің бізге жеткен трактаттарының белгілі бір бөлігі қазір қазақ тіліне аударылған. Десек те әлі ғылыми айналымға енбеген трактаттары да жоқ емес. Осындай трактаттардың бірі – «*Китаб әл-Әәдаб әл-Мулукийа уа әл-Ахлақ әл-ихтийарийа*» (كتاب الآداب الملوكية والأخلاق الإختيارية) (қысқаша атауы «*Китабул Ахлақ*») атты трактат.

Бұл мақалада аталмыш трактаттың қолжазба және баспа нұсқалары және оның аудармалары туралы ақпарат беріледі. Трактаттың бастапқы бөлігінің қазақ тіліндегі аудармасымен қатар түпнұсқа мәтінге қысқаша текстологиялық талдау жасалады.

Мақалада трактаттың әрбір жаңа сөйлемі «*қалә*» – (قال) «айтты», яғни «Платон айтты» деп басталуымен ерекшеленетіндігі әрі осы бір ауыз сөз әл-Фарабидің Платон сөздерін аманаттап жеткізуші екендігінің айғағы бола алатындығы алға тартылады. Негізі әл-Фарабидің бізге жеткен трактаттарында ол өз ой-толғамдарын, философиялық түсіндірмелерін жазғанда бұл менің сөзім деп ашық әрі анық етіп жазбайды. Сол кездегі дәстүр бойынша тек еңбектің алғашқы не соңғы бетінде ғана автордың аты-жөні туралы ақпарат жазылады. Кейде автор туралы маңызды ақпарат беретін мұндай жазудың қолжазба нұсқада болмауы мүмкін. Талқыға түсіп отырған трактат та осы санатқа жатады. Қолжазбаның кейбір нұсқаларында ғана бұл трактатты жинақтаушы әл-Фараби екендігі жазылған. Десек те біз талқыға салып отырған бұл трактаттың белгілі бір бөлігі әл-Әмир Усәмә ибн Мунқиздың (الأمير أسامة بن منقذ) «*Лубәб әл-Әдәб* – لُبَابُ الآداب» атты кітабында «*Әлфаз Афлатун* – ألفاظ أفلاطون» деген атаумен берілген бөлімдегі мәтінмен біршама сәйкес келетіндігі белгілі болды. Сондай-ақ ізденіс барысында трактаттағы кейбір сөйлемдер араб философы Әл-Мубашшир ибн Фәтиктің (المبشر بن فاتك) «*Мухтар әл-хикам уа махасин әл-кәлим*» (مختار الحكم ومحاسن الكلم) деген кітабында да кездесетіндігі анықталды.

Сөз етіп отырған «*Китабул Ахлақ*» трактатының Мысырда сақталған қолжазба нұсқасының алғашқы бетінде трактат Әбу Насыр әл-Фарабиге тиесілі екендігі жазылған. Біз осы сынды жазба деректерді негізге ала отырып, аталмыш трактатты әл-Фараби мұрасы ретінде қарастыратын боламыз.

Түйін сөздер: Әл-Фараби, қолжазба, ахлақ, түпнұсқа мәтін, аударма.

Y. Paltore

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: yktiyar@inbox.ru

Brief textual analysis of the treatise by Abu Nasr al-Farabi "Kitab al-Adab al-Mulukiya wa al-Akhlaq al-Ikhtiyariyah"

A certain part of the treatises of Abu Nasr al-Farabi, who lived in the Middle Ages, has been translated into the Kazakh language. However, there are also treatises which have not entered into the scientific circulation yet. One of such treatises is the treatise "Kitab al-Adab al-Mulukiya wa al-Akhlaq al-Ikhtiyariyah" (كتاب الآداب الملوكية والأخلاق الإختيارية) (abbreviated as Kitab al-Akhlaq).

This article provides information on the handwritten and printed versions of this treatise and its translations. Along with the translation into the Kazakh language of the initial part of the treatise, a short textual analysis of the original text is carried out.

The article emphasizes that each new sentence of the treatise differs in that it begins with the verb "Qala" – (قال) "said", that is, "said Plato," and this word alone may indicate that al-Farabi is transmitting words of Plato. When Al-Farabi writes down his thoughts and philosophical explanations in the treatises that have come down to us, in fact he does not write that this is his (al-Farabi's) word.

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

According to the tradition of that time, information about the author is written only on the first or last page of the work. Sometimes such a record containing important information about the author may not be in the manuscript. The discussed treatise also falls into this category. Only some versions of the manuscript indicate that this treatise was composed by al-Farabi. However, the study revealed that a certain part of the treatise we are discussing coincides with the text of one chapter under the heading "Al-Faaz al-Aflatun" in the book of al-Amir Usama ibn-Munqidh (الأمير أسامة بن منقذ) "Lubab al-Adab – لُبَابُ الآدبُ". The search also revealed that some of the sentences in the treatise were found in the book of the Arab philosopher al-Mubashshir ibn Fatik (المبشر بن فاتك) "Mukhtār al-Hikam wa maḥāsin al-kalim – مختار الحكم ومحاسن الكلم"

On the first page of the manuscript of the Kitabul Akhlaq treatise, preserved in Egypt, it is said that the treatise belonged to Abu Nasr al-Farabi. Based on such written sources, we will consider this treatise as the legacy of al-Farabi.

Key words: al-Farabi, manuscript, ahlak, original text, translation.

Ы.М. Палторе

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: yktiyar@inbox.ru

Краткий текстовый анализ трактата Абу Насра аль-Фараби «Китаб аль-Адаб аль-Мулукия ва аль-Ахлак аль-Ихтиярия»

Определенная часть трактатов Абу Насра аль-Фараби, проживавшего в средневековье, переведена на казахский язык. Однако есть и трактаты, которые еще не вошли в научный оборот. Одним из таких трактатов является трактат «Китаб аль-Адаб аль-Мулукийя ва аль-Ахлак аль-Ихтиярия» (كتاب الآداب الملوكية والأخلاق الإختيارية) (сокр. вар.: *Китаб аль-Ахлак*).

В данной статье представлена информация о рукописных и печатных версиях этого трактата и его частичный перевод. Наряду с переводом на казахский язык начальной части трактата проводится краткий текстовый анализ исходного текста.

В статье делается акцент на то, что каждое новое предложение трактата отличается тем, что оно начинается с глагола «каля» – (قال) «сказал», то есть «сказал Платон». И это слово «каля» может свидетельствовать о том, что аль-Фараби передает слова Платона. Аль-Фараби, когда записывает свои мысли и философские объяснения, в дошедших до нас трактатах, то фактически нигде не пишет, что это его (аль-Фараби) слово.

По традиции того времени информация об авторе пишется только на первой или последней странице произведения. Иногда такой записи, содержащей важную информацию об авторе, может и не быть в рукописи. Обсуждаемый трактат также попадает в эту категорию. Лишь в некоторых версиях рукописи указано, что этот трактат составил аль-Фараби. Однако в ходе исследования выявлено, что определенная часть обсуждаемого нами трактата совпадает с текстом одной главы под заголовком «*Аль-Фааз аль-Афлатун* – ألفاظ أفلاطون» в книге аль-Амира Усамы ибн Мункиза (الأمير أسامة بن منقذ) «Любаб аль-Адаб – لُبَابُ الآداب». Поиск также показал, что некоторые из предложений трактата были найдены в книге арабского философа Аль-Мубашира ибн Фатика (المبشر بن فاتك) «*Мухтар аль-хикам ва махасин аль-калим* – مختار الحكم ومحاسن الكلم».

На первой странице рукописи трактата «*Китабул Ахлак*», сохранившейся в Египте, написано, что трактат принадлежал Абу Насру аль-Фараби. Основываясь на такие письменные источники, мы будем рассматривать этот трактат как наследие аль-Фараби.

Ключевые слова: аль-Фараби, рукопись, ахлак, оригинальный текст, перевод.

Кіріспе

Әбу Насыр әл-Фарабидің бізге жеткен трактаттарының белгілі бір бөлігі әлеуметтік-этикалық бағытта жазылған трактаттар. Әл-Фарабидің «*Китаб тахсил әс-Саьада*» (كتاب تحصيل السعادة – Бақытқа жету жайында), «*Китаб әт-Танбиһ алаә сәбил әс-Саьада*» (كتاب التنبيه على سبيل السعادة – Бақыт жолын сілтеу), «*Китаб әс-Сийаасаат әл-Мәданийа*» (كتاب السياسات المدنية – Азаматтық саясат), «*Китаб фусул әл-мәдани*» (كتاب فصول المدني – Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері), «*Китаб Әраа әһлу әл-Мәдина әл-Фадила*» (كتاب آراء أهل المدنية الفاضلة – Қайырымды, ізгі қала тұрғындарының ой-пікірлері) деп аталатын трактаттарында әлемдегі барлық заттардың қалай пайда болғандығы туралы, тіршіліктің түрлері, адам және оның күш-қабілеттері, қоғамның пайда болуы, ұжымдасып өмір сүру формалары, ондағы азаматтардың

мінез-құлқы мен әділетті басшыға қойылатын талап-шарттар, қайырымды қала тұрғындарына ортақ мәселелер, ерік-жігер мен таңдау арасындағы айырмашылықтар, бақыт, әділдік туралы түсінік-тұжырымдар әр қырынан талқыға түседі. Осы орайда, «Әл-Фарабидің әлеуметтік-этикалық еңбектерінің тақырыптары бірыңғай бола тұрса да, ол бұл еңбектерінің әрқайсысында қандай да болсын бір жаңалықты баяндайды, басқа еңбектерде келтірілген қағидаларды тереңдетеді немесе жаңа тұрғыдан қарастырады» (Әл-Фараби, 1975: 385), – деген пікірмен келісуге болады. Бір сөзбен айтқанда, сонау ортағасырларда өмір сүрген Әбу Насыр әл-Фарабидің айтқан философиялық ой-толғамдары, талқыға салған тақырыптары бүгінде өзектілігін жойған жоқ. Керісінше қазіргі жаһандану заманында күллі адамзат баласына ортақ құндылықтарды дәріптеу, белгілі бір ұлттың емес, барша халықтың бейбіт әрі бақытты өмір сүруіне қолайлы орта қалыптастыру, Шығыс пен Батыс арасындағы түсінік алшақтығын жақындастыруда барша адамзаттың игілігін көздеген әл-Фараби трактаттарының өзіндік орны бар екендігі талас тудырмайды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу

Әбу Насыр әл-Фарабидің қазақ тіліне аударылмаған трактаттарының бірі – «*Китаб әл-Әдәб әл-Мулукийа уа әл-Ахлақ әл-ихтийарийа*» (كتاب الآداب الملوكية والأخلاق الإختيارية) (қысқаша «*Китабул Ақлақ*») атты трактат. Бұл трактатта Платонның өте құнды ақыл-кеңестері, этикалық құндылықтарға негізделген ой-толғамдарының топтамасы жинақталған.

Ежелгі грек философы, математик, әрі еуропалық идеализм философиясының негізін қалаушы көпшілік арасында «Платон» (арабша: Афлатун – أفلاطون) деген лақаб атпен танылған Аристоклдың (Платонның) саясат жөніндегі теориялық идеяларымен жақыннан таныс болған әл-Фараби оны өзі өмір сүріп отырған қоғамның құрылымына орай талдап жетілдіре түсті. Негізі «Платон диалогтары философияны, этиканы, риториканы, дін және математиканы қамтыған ғылым-білім үйретудің және тәрбие берудің күрделі жүйесін құрайтындығы» (https://kk.wikipedia.org/wiki) белгілі. Әл-Фарабиге Платонның *ахлақ* (أخلاق – этика, мораль) және саясат (السياسة) туралы ойлары әсер етсе, логика мен жаратылысты, қоршаған ортаны тануда Аристотельдің ой-тұжырымдарынан әсерленді. Әл-Фараби *ахлақты* саясаттың бір саласы ретінде қарастыруда Платон мен Аристотельдің көзқарастарын басшылыққа ала отырып, оны ары қарай жетілдіргені бүгінде талас тудырмайды.

Осы орайда, *ахлақ* дегеніміз «әрбір адамның жеке-жеке ізгілікке ие болуға және бақытқа жетуіне әкелетін жеке мінез-құлқын зерттеу, ал саясат жалпыға ортақ бақытқа қалай жетуге болатынын зерттеуді білдіреді, сондықтан *ахлақ* пен саясаттың түпкі мақсаты бірдей», (موزه، أحمد راشد العبار، القيّم الأخلاقية بين الفكرين الاسلامي والغربي في عصر العولمة، ص: 141) – деген ғылыми қорытынды тұжырыммен келісуге болады.

Негізі әл-Фарабидің пайымдауынша, *ахлақ* (этика, мораль) логика қызметі мен рөліне ұқсас үлкен мәнге ие. Логика ғылымы таным заңдарын белгілейтіні сияқты, *ахлақ* да адам өзінің мінез-құлқында ұстануға тиісті негізгі заңдарды белгілейді, дегенмен де ахлақ амал мен тәжірибе маңызы тұрғысынан логикадағыдан да жоғары тұрады деуге болады. Әл-Фарабидің трактаттарына зер салып қарасақ, *ахлақ* мәселесін қарастыруда сөзсіз грек философтарының – әсіресе Платон мен Аристотельдің ықпалында болса, «олардың қайсысына көбірек бейім болды екен» – деген орынды сұрақ туындайды. Бұл сұраққа зерттеуші ғалым Т.Ж. Де Бор: «Әл-Фараби *ахлақ* мәселелерін қарастыруда кейде Платонның пікірімен келіссе, ал енді келесі бір жолы Аристотельмен келіседі, сондай-ақ кейде мистицизм мен аскетизмді елемей, ол екеуінің де көзқарастарынан асып кетуі мүмкін» (ت. ج. دي بور، تاريخ الفلسفة في الاسلام، ص 229) деген мағынадағы жауапты береді. Расында Әбу Насыр әл-Фарабидің тұлғалығына, философиялық ой-пікірлеріне Платон мен Аристотельдің философиялық идеялары, теориялық ой-тұжырымдары айтарлықтай ықпал еткені рас. Десек те әл-Фараби Платон мен Аристотельдің мұраларына сыни көзбен қарап, оны мұсылмандық дүниетаным аясында өз бетінше дамытып, жетілдіргенін зиялы қауым, зерттеуші ғалымдар мойындайды. Сондықтан да осы орайда, әл-Фараби: «Платонның идеалистік және кейбір мистикалық ойларын қабылдамады» (Бурабаев, Курмангалиева, Сагадеев, 1984:14) деген пікірмен келісуге болады. Мысалы, Платонның «Мемлекет» диалогында салауатты (идеалды) мемлекеттің басты мақсаты мәңгілік идеяларды

іске асырып, оны барынша қоғамдық-саяси өмірге бойлай кіргізу дейді. Платонның осы бір ойына әл-Фараби керағар пікір айтып, «Қайырымды қаланың» көркейіп, дамуына адамдардың практикалық іс-әрекеттері мен ізгілікті ойлау қабілеті басшылыққа алынуының қажеттілігі баяндалады. Әл-Фарабидің мемлекет жөніндегі теориялық құрылымында әділдіктің, қайырымдылық пен әдемілік заңының негізінде құрылған қала-мемлекет жүйесін көпшілікке түсінікті болу үшін адам денесінің мүшелерін мысал ретінде олардың әрқайсысы өз қызметін атқаратындығымен байланыстыра талдап түсіндіретіндігін байқаймыз. Нақтырақ айтсақ, «*Китаб фусул әл-мәдани* – كتاب فصول المدني» атты трактатында: «...дененің басты-басты мүшелерінің әрқайсысының қызметі басқа мүшенің қызметінен өзгеше, ал бұл мүшелердің әрқайсысының бөлшектері, дененің сол бас мүшесінің мақсатына жету үшін өздерінің алуан түрлі қызметімен бір-біріне көмектеседі. Одан кейін басты-басты мүшелердің әр түрлі мақсаттары бір-бірімен ұштасқанда, олардың әр алуан қызметтері бүкіл дененің мақсатына жетуге бағытталған өзара көмек болып бірігеді. Үй бөлшектерінің үйлерге қатынасы қандай болса, үйлердің қалаға қатынасы да сондай, сөйтіп дене мүшелері қалай біріксе, қаланың барлық бөлшектері бірге қосыла келе қалаға пайда келтіреді және өздерінің (игілігін) өзара бірлесіп сақтау үшін де пайдалы болады», (Әл-Фараби, 1975: 209) – деген тұжырым жасайды.

Егер біз Платон, Аристотель мен әл-Фарабидің өмір сүрген замандарына ой жүгіртіп қарайтын болсақ: құл иеленуші антик заманындағы философтар бір-біріне бағынбайтын, грекия полистерінде өмір сүрсе, олардан мың жылдан кейін орта ғасырларда өмір сүрген әл-Фараби заманы қарамағына бірнеше мемлекет пен этникалық тұрғыдан әртүрлі халықтарды бір тудың астына біріктіре алған Араб халифаты кезеңіне тұспа-тұс келген болатын. Осындай тарихи кезеңде өмір сүрген әл-Фарабидің өзіндік дүниетанымының қалыптасуына «екі әлемнің: көшпелілер мен отырықшылар өркениетінің және Шығыс пен Грек-Рим мәдениеті» (Әл-Фараби) айтарлықтай ықпал еткені ақиқат.

Әл-Фарабидің *ахлақ* (этика, мораль) негізінде қалыптасқан саяси көзқарастары, ой-тұжырымдары – парасаттылық пен ізгіліктің, адамгершілік пен қайырымдылықтың, махаббат пен сүйіспеншіліктің шегіне жеткен қала-мемлекетті адамзатқа ұсынумен байластыруға болады. Негізі әл-Фарабидің пікірінше, ахлақтың (мораль, адамгершіліктің) мақсаты – бақытқа жету. Басқаша айтқанда, «әл-Фарабидің этикасының ең жоғары категориясы – бақыт, өйткені басқа бірдеңе үшін емес, тек өзі үшін қажет болатын игілік және ең жоғары игілік осы бақыттың бойында шоғырланған. Атап айтқанда, космология мен этика, жалпы философиялық құрылым және оның практикалық мағынасы осы шеңберде ұштасады...», (Әл-Фараби, 1975) – деуге болады. Бұлай деуімізге әл-Фарабидің «*Китаб тахсил әс-Саьада*» (كتاب تحصيل السعادة – Бақытқа жету жайында), «*Китаб әт-Танбиһ алә сәбил әс-Саьада*» (كتاب التنبيه على سبيل السعادة – Бақыт жолын сілтеу) деп аталатын трактаттары да дәйек бола алады. Осы трактаттарында әл-Фараби: «Егер адамның өмір сүруінің мақсаты бақытқа – ең жоғарғы кәмелетке жету болса, онда ол қабілетіне қарай соған жеткізетін нәрсенің бәрін алуы тиіс» десе, енді бірде: «Адамдардың барлығы бірдей жаратылысынан бақыт ұғымын және басқа да білуі тиіс нәрселерді біле бермейді. Ол үшін оған ақылгөй ұстаз әрі тәлімгер керек», – деген ой түйеді. Ал енді бірде: «Адамның өмір сүру мақсаты ең жоғарғы бақытқа жету болатын болса, ол бақыт дегеннің не екенін біліп, кейін оны өзінің мұраты етіп, соған ұмтылуы қажет» деп талап қояды. Осылайша әл-Фараби: «Адамның алғашқы ақылмен пайымдалатын нәрселерге қол жеткізуі – оның алғашқы кемелдікке жетуі деген сөз. Өйткені ол бұларды кемелдіктің ең соңғы сатысында қолданады. Міне, бақыт – осы» деген тұжырым жасайды.

Түйіндеп айтсақ, әл-Фараби ахлақтық ізгіліктердің төрт түрі болатындығын алға тартады. Олар: «*әл-Фадаил ән-Назарийа* – الفضائل النظرية» (теориялық ізгіліктер), «*әл-Фадаил әл-Фикрийа* – الفضائل الفكرية» (ой-пікір, интеллектуалдық ізгіліктер), «*әл-Фадаил әл-Ахлақийа* – الفضائل الأخلاقية» (этика, мораль, адамгершілік қасиеттер), «*әл-Фадаил (ас-Синаьаат) әл-Илмийа* – الفضائل العلمية (الصناعات)» ғылыми-өнеркәсіптік ізгіліктер (өндірістер). Осы аталған ізгіліктер әл-Фараби трактаттарындағы түпкі негізгі идея іспеттес. Әр шығармасында аталған ізгіліктер, адами жоғары құндылықтар мұсылмандық дүниетаным аясында насихатталып, дәріптеледі. Осы орайда, ислам дінінің де түпкі өзегі барша адамзат баласына

жоғары адамгершілік деңгейіне жетуге нақты бағыт-бағдар беретіндігін еске сала кету орынды болар деген пікірдеміз.

Мақаладағы негізгі мақсат – әл-Фарабидің қазақ тіліне аударылмаған тың трактатын ғылыми айналымға енгізу. Трактат туралы жалпы ақпарат беру. Трактаттың түпнұсқа нұсқаларымен жұмыс жасап, оларға салыстырмалы түрде текстологиялық талдау жасау. Түпнұсқа мәтіндегі ұғымдарды оқырманға мейлінше түсінікті етіп жеткізу болып табылады.

Зерттеу нысаны – «*Китаб әл-Әдәб әл-Мулукийа уа әл-Ахлақ әл-ихтийарийа*» (كتاب الآداب الملوكية والأخلاق الإختيارية) (қысқаша «*Китабул Ақлақ*») атты трактат мәтінінің қолжазба нұсқалары.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Бұл зерттеу мақалада нысаны қолжазба мәтін болғандықтан негізінен салыстыру, талдау, дәйектеу, сипаттау, баяндау, түйіндеу әдістерімен қатар ішінара диахрониялық, синхрониялық және герменевтикалық әдістер қолданылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылама

Әбу Насыр әл-Фарабидің күні бүгінге дейін қазақ тіліне аударылмаған, ғылыми айналымға ене қоймаған трактаттарының бірі – «*Китаб әл-Әдаб әл-Мулукийа уа әл-Ахлақ әл-ихтийарийа*» (كتاب الآداب الملوكية والأخلاق الإختيارية) атты трактат. Бұл трактаттың қазірше бізге белгілі бірнеше нұсқалары бар. Олар Түркия, Мысыр, Иран кітапханаларында әртүрлі атаулармен тіркеліп сақталуда. Нақтырақ айтсақ, Ыстамбұлдағы Сүлеймания кітапханасындағы Фадл Ахмет Паша коллекциясында 1228 нөмірінде «*Китаб фи Тақвимус-сийасатул-Мулукийа уал-Ахлақул-Ихтийарийа уа Маъан Табиьиа мин Кәлам Афлатун*» (كتاب في تقويم السياسة الملوكية والأخلاق الإختيارية ومعان طبيعية من كلام أفلاطون) атауымен тіркелген бұл трактат 863 хижри (милади 1458) жылы Дауд бин Фарис әл-Фарраш (داود بن فارس الفرَّاش) тарапынан көшірілген нұсқа екендігі жазылған. Осы трактатта бұл трактатты Әбу Насыр әл-Фараби Платонның айтқан сөздерін жинақтағандығы туралы жазба кітаптың алғашқы бетінде жазылған.

1-сурет – Fazıl Ahmed Paşa koleksiyonu 1228 нөмірлі нұсқаның 1-беті. Асты сызылған сөйлем.
(جمع أبي نصر محمد بن محمد الفارابي رضي الله عنه مجموعة عن أفلاطون في قويم السياسة الملوكية والأخلاق الإختيارية ومعان فلسفية)

Келесі нұсқа Сүлеймания кітапханасындағы Есат Ефенди коллекциясында 1882 нөмірімен тіркелген. Бұл нұсқа 893 хижри (милади 1487) жылы Юсуф бин Абдуллаh тарапынан көшірілгендігі туралы ақпарат бар.

Ал келесі бір нұсқасы Айасофия кітапханасында 2820 нөмірімен тіркелген. Трактаттың атауы *«әл-Алфаз әл-Афлатунийа фи тақуим әс-сийасат әл-Мулукийа уа әл-Ахлақ әл-Ихтийарийа»* (الألفاظ الأفلاطونية في تقويم السياسة الملوكية والأخلاق الإختيارية) деп аталады.

Трактаттың бұл нұсқасы хижри жыл санауы бойынша 680 – (милади 1281) жылы Бағдат қаласында Йақут әл-Мустасими тарапынан көшірілгендігі жазылған. Айасофия кітапханасында 3990 нөмірімен де тағы бір нұсқасы тіркелген. Мұнан бөлек, Топкапы Сарайы III-інші Ахмед кітапханасында 2598 және 3249 тіркеу нөмірлерімен тіркеліп, сақталған нұсқалары да бар. Трактаттың тағы бір нұсқасы Нуруосманийа кітапханасында 2598 нөмірімен тіркелген.

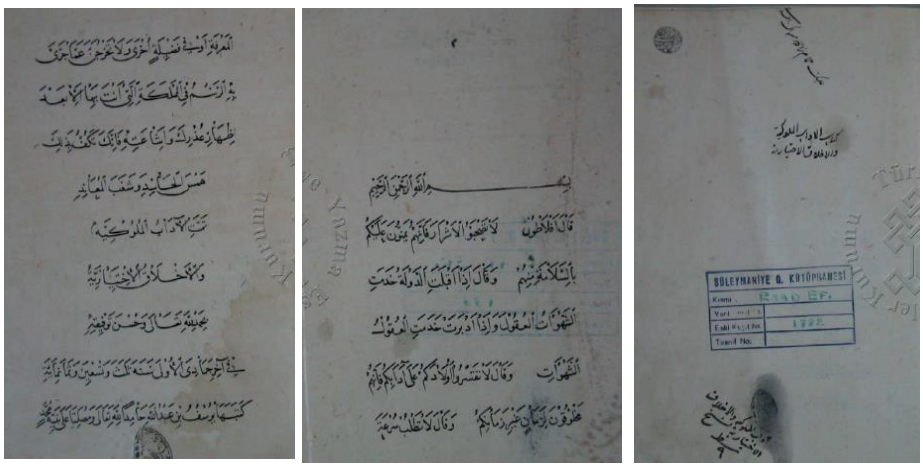

2-сурет – Esad Efendi koleksiyonu 1882 нөмірлі нұсқаның алғашқы және соңғы беттері

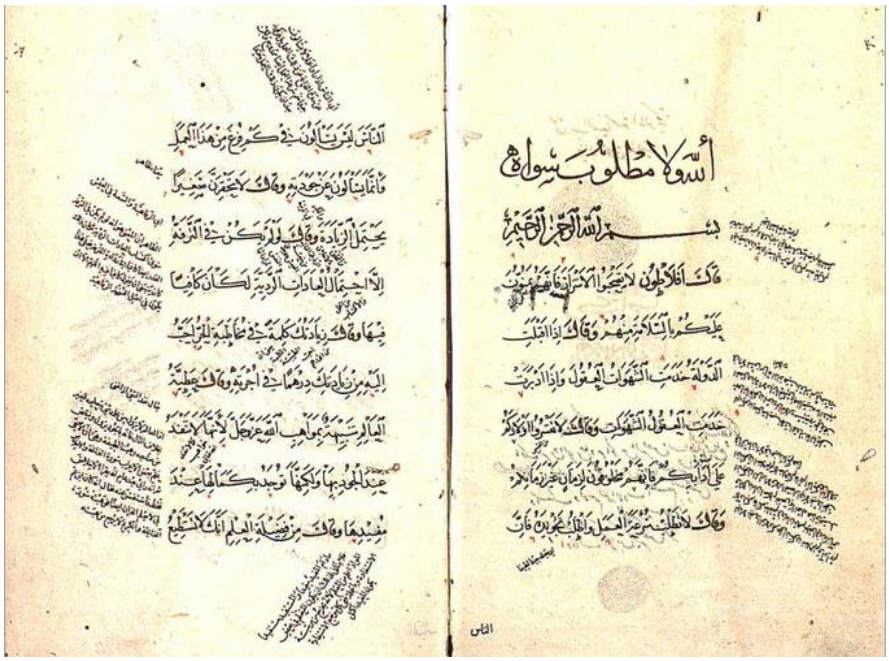

3-сурет – Ayasofiya koleksiyonu 3990 нөмірлі нұсқаның алғашқы беті

Мысырдағы Дарул Кутуб кітапханасында 183 Ахлақ Теймур 4785/М нөмірімен тіркелген нұсқасының көшірмесі қолымызда бар.

Осы айтылғандардан бөлек қазірше біздің қолымызда жоқ Иранның Машхадтағы Астана Кудс кітапханасында 3535 нөмірімен, Асфаханда 2813 (10) нөмірімен, ал Бейруттегі Америка университетінің кітапханасында Міс-А-316 тіркелген нұсқасы да бар екендігі зерттеу барысында белгілі болды.

Әбу Насыр әл-Фарабидің «*Китаб әл-Әәдаб әл-Мулукия уа әл-Ахлақ әл-ихтийарийа*» (كتاب الآداب

(الملوكية والأخلاق الإختيارية) атты трактатының қолжазба нұсқаларының ғылыми айналымға енуі жайында қысқаша тоқталар болсақ, жоғарыда айтылған Иранда сақталған екі нұсқа доктор Абдурахман Бадауидың «*Афлатун фил-Ислам*» (أفلاطون في الإسلام) атты араб тілінде әзірлеген еңбегінің 189-212 беттерінде трактаттың екі нұсқасы салыстырмалы талданып, кейбір сілтемелерімен бірге 1974 жылы жарыққа шыққан. Сондай-ақ біз талқыға салып отырған трактат 1935 жылы Ахмед Мухаммед Шәкир-дың қолжазба нұсқадан баспаға әзірлеуімен жарық көрген әл-Әмир Усәмә ибн Мунқиздың* «*Лубәб әл-Әдәб* – لُبَابُ الآداب»** атты кітабының 447 бетінде «*Әлфаз Афлатун* – ألفاظ أفلاطون» деген атаумен берілген бөлімде де кездеседі. Ал түрік тілінде проф. Абдулла Кызылжык (Abdullah Kızılcık) әзірлеген «Farabi Bibliyografyası»*** атты кітаптың 20-21 беттерінде трактаттың Түркиядағы нұсқалары туралы қысқаша ақпаратпен қоса, бастапқы және соңғы бөлігінің түрік тіліндегі аудармасы ұсынылған. Түрік тіліндегі толық аударманы Кевсер Өзчелик (Kevser Özçelik) «Adabul Mulukiyye Vel Ahlakul İhtiyariyye» деген атаумен 2020 жылы кітап етіп шығарған. Кітаптың кіріспе бетінде трактаттың Түркиядағы нұсқалары туралы қысқаша ақпарат берілген. Бұл аудармада алдымен араб тіліндегі түпнұсқа мәтін бөлек-бөлек сөйлем түрінде беріліп оның әрқайсысының астына түрік тіліндегі аудармасын беру тәсілімен ерекшеленеді. Ал енді сөз етіп отырған трактаттың орыс не ағылшын тілдеріне аударылғандығы жайында біздің қолымызда ешқандай ақпарат жоқ. Ізденіс барысында орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармалары табылмады. Сондықтан біздің пайымдауымызша талқыға түсіп отырған трактат қазақ, орыс, ағылшын тілдеріне аударылмаған деген тұжырым жасаймыз. Осы орайда айта кетуі тиіс бір мәселе ізденіс барысында трактаттағы кейбір сөйлемдер «*Мухтар әл-хикам уа махасин әл-кәлим*» (مختار الحكم ومحاسن الكلم) деген атаумен 1958 жылы Мадрид қаласында жарық көрген кітапта кездеседі. Бұл кітапты қолжазба нұсқадан баспаға әзірлеп басып шығарған доктор Абдурахман Бадауи, ал жинақтаушысы (авторы) Дамаск қаласында туылған, 1019-1097 аралығында өмір сүрген «*Әл-Мубашшир ибн Фәтик Әбу әл-Уафә*» (المبشر بن فاتك أبو الوفاء) деген араб философы. Ол бұл еңбегінде ежелгі данышпандардың айтқан нақыл сөздерін жинақтаған. Ізденіс барысында бұл жинақтың латын, испан, француз, ағылшын тіліне (https://ar.wikipedia.org/wiki) аударылғандығы туралы ақпарат бар екендігі анықталды.

Жоғарыда айтып өткеніміздей әл-Фарабидің «*Китаб әл-Әдәб әл-Мулукуия уа әл-Ахлақ әл-ихтийарийа*» (كتاب الآداب الملوكية والأخلاق الإختيارية) атты трактатының бізге белгілі бірнеше қолжазба нұсқалары сақталған. Олардың кейбірінің ғана көшірме нұсқалары қолымызда бар. Сондықтан қазірше трактаттың мәтініне толықтай текстологиялық талдау жасауға мүмкіндік болмайды. Оның үстіне талқыға түсіп отырған трактаттың көлемі шағын еместігін ескерсек, бір мақала аясына сыймайтындығы да түсінікті. Осы уәждемені алға тарта отырып, мақала барысында біз қазірше трактаттың бастапқы бірекі сөйлеміне ғана талдау жасаумен шектелеміз.

Трактаттағы алғашқы сөйлемде: « قَالَ أَفْلَاطُون: «لَا تَصْحَبُوا الْأَشْرَارَ فَإِنَّهُم يَمُنُّونَ عَلَيْكُمْ بِالسَّلَامَةِ مِنْهُم» (*Қола Афлатун: Лә тасхабу әл-ашрара фә иннаһум йамуннунә ъаләйкум бис-сәләмати минһум* – қазақша айтқанда, «Платон айтты: «Жамандармен дос болмаңдар. Себебі олар сендерге есен-амандықты міндеттейді (сосын олардан еш құтыла алмайсыңдар, себебі өмірлеріңе қауіп төндірумен қорқытады)» деген мағынадағы ой айтылған. Сөйлемдегі алғашқы сөз «дос болу, еріп жүру, бірге жүру, ілесу, серік болу» деген мағыналарды білдіретін араб тіліндегі «*сахибә*»

* Усама бин Мунқиз әш-Шейзари – أسامة بن منقذ الشَّيْزَرِيُّ (1095-1188) Сирияда дүниеге келген ортағасырлық мұсылман ақыны, әскери қолбасшы әрі дипломат. Ол өз заманында Араб елдерін жиі аралап, Мысыр, Палестина және Тигр өзенінің бойында болып, Меккеге қажылыққа барды. Ол өзі қызмет еткен соттардың саясатына жиі араласып, Дамаскіден де, Каирден де жер аударылған. Оның «*Китаб әл-Аса*», «*Лубәб әл-Адаб*», «*әл-Мәнәзил уә әл-Дияр*», «*Китаб әл-И'тибар*» деген еңбектері бар. Қазір ол өзінің «Китаб әл-И'тибар» (алғаш рет Лейденде 1884 жылы басылып шыққан) кітабымен көбірек танымал. Бұл кітап XII ғасырдағы арабтардың өмірі және олардың крестшілермен қарым-қатынасы туралы өмірбаяндық хроника, өнер туындысы және ортағасырлық араб Шығысының өмірі туралы тың ақпарат беретін маңызды тарихи жазбадереккөзі ретінде құнды болып табылады.

** Кітап: «Өсиеттер туралы», «Саясат туралы», «Жомарттық туралы», «Батылдық туралы», «Әдеб пен адамгершілік туралы», «Шешендік және даналық туралы» деген жеті тараудан тұрады. Әр тарауда қасиетті Құраннан, хадис шәрифтен, әдеби жазба ескерткіштердегі проза мен поэзиядан, әдеби кітаптарда айтылған ой-тұжырымдардан кейбір үзінділер кездеседі. Автор бұл еңбегінде кейде өз басынан өткен, өзі көрген, естіген яки куә болған оқиғалар жайында да баян еткен.

*** Prof.Dr. Abdullah Kızılcık tarafından hazırlanan Farabi Bibliyografyası kitabı Demavend Yayınları tarafından E-kitap olarak yayınlandı. Kitap http://demavend.com.tr adresinden ücretsiz olarak çevrimiçi okunabilir veya pdf formatında indirilebilir.

(صَحِبَ (а) صُحْبَةٌ) етістігінің көпше түрдегі болымсыз түрі. Етістіктің болымсыз түрі «*Лаа* – لَا» харфы (көмекші сөзі) арқылы жасалған. Трактаттың қолда бар қолжазба нұсқаларының бәрінде де осы үлгіде басталады. Бір айта кететіні тек Иранда сақталған екі нұсқада жоғарыда берілген сөйлемнің асты сызылған «*минhум* – مِنْهُم» деген соңғы бөлігі кездеспейді.

4-сурет – Nuruosmaniye koleksiyonu 2598 нөмірлі нұсқаның алғашқы және соңғы беті

5-сурет – Дарул Кутуб 183 Ахлақ Теймур 4785/М нұсқасының алғащқы беттері.
Алғашқы бетінде: «كتاب الأداب والأخلاق لأبي نصر الفارابي المتوفي 339 هـ» деген жазба бар

Тарактаттағы келесі сөйлем: « وَقَالَ: إِذَا أَقْبَلَتْ الدَّوْلَةُ خَدَمَتِ الشَّهَوَاتُ العُقُولَ وَإِذَا أَدْبَرَتْ خَدَمَتِ الْعُقُولُ الشَّهَوَاتِ» (*Уа қалә*: *Изәә ақбәлат әл-дәуләту хадумат әш-шәһәуаату әл-ьуқуулә уа изәә әдбәрат хадәмәт әл-ьуқулә әш-шәһәуаат*). Қазақша мағынасы: «Егер мемлекет дамып, ілгерілесе, шаһуат-қалау, құмарлықтар ақылға қызмет етеді. Ал егер (мемлекет) кері кетсе, онда ақыл шаһуат-қалау, құмарлықтарға қызмет етеді». Осы сөйлемдегі «*әқбәләт* – أَقْبَلَتْ» етістігі қазақ тілінде шығу, алға жылжу деген мағынада қолданылады. Жоғарыдағы мәтін ішінде мемлекет алға жылжып дамыса деген мағынамен қатар, егер кімнің қолында билік те, байлық та барлығы болса деген мағынаны да түсінуге болады. Аударма «мемлекет» сөзін түпнұсқа мәтіндегі «*әд-Дәуләту* – الدَّوْلَةُ» сөзінің қазақ тіліндегі баламасы ретінде алып отырмыз. Осы орайда, қолжазбаның кейбір нұсқаларында «*әд-Дәуләту* – الدَّوْلَةُ» сөзінің орнына «*әл-Мәмләкәту* – الـمَمْلَكَةُ» сөзі қолданылғандығын да айта кету орынды болар. Бұл сөздің араб тіліндегі мағынасы патша басқаратын мемлекет мағынасында. Жоғарыда айтылған мәтінде «*әд-Дәуләту* – الدَّوْلَةُ – мемлекет» сөзі сұлтан, патша ел билеуші немесе лауазым, мәртебе мен байлық мағыналарын да өз ішіне қамти алады. Басқаша айтқанда, адам жанының жаратылысы, дүниені иемденіп, дәулет пен байлыққа қол жеткізсе, көп жағдайда жаратқан Иеге шүкіршілігін азайтып, пендешілікке салынады. Құдайын ұмытып, тіпті Оны сырт айналып, Құдай тағаладан алыстап кетеді. Ал жағдайы нашар болып, үй-күйі болмай көшіп-қонып, тұрмысы төмен болып жүрсе, жаратқан Иеден жақсылық үміт етіп, Оны әрдайым есінде сақтайды. Бұл адамзат баласына ортақ қасиет деуге болады.

Өз заманында Платон адам жанының табиғатын сипаттай келе егер адам байлықта және молшылықта өмір сүрсе, ол көп жағдайда бедел мен жоғары қабілеттілік ретінде бейнелейді; Бұл оның қалауларға қарсы тұру қабілеті төмендеп – көп жағдайда ол өз тәуелсіздігінен айырылады. Осыдан кейін оны бағыттайтын да жетелейтін шаһуат-қалау, құмарлықтар болады. Себебі ақшаға деген құмарлық ондай адамды оны көбейтуге итермелейді, ал ақша жинаудың адами жағы теріске шығарылса, ақшаға деген құмарлық адамның өмірін басқарады да ол адам тыйым салынған іс-әрекеттерді еркін орындауға дейін жетеді. Байлығы артқанша қандай әрекет болса да жасауға барады. Байлық үшін жасалған қылмыстық іс-әрекеттердің түрлі сылтаулары табылады. Ал егер адамның тұрмыстық жағдайы төмендеп, кедейленіп, дүниенің сән-салтанаты одан сырт айналатын болса, оның есі жиылып, Жаратқан Иеге бет бұрып тәубесіне келеді. Осы орайда, қасиетті Құран Кәрімдегі: «Расында, адам баласы сабырсыз етіп жаратылған. Қашан, оған жамандық (кедейшілік, қиыншылық) жетсе, ол өте сабырсыздық қылады. Ал қашан оған жақсылық (бақ пен дәулет, бақыи пен билік) жетсе, ол өте қайтарушы-өте сараң»* болады деген мағынадағы аят еске түседі. Түйіндеп айтқанда, Платонның осы бір тұжырымды ойы ислам дінінің ұстанымдарына қайшы келмейді деуге болады.

Трактаттағы келесі сөйлем « وَقَالَ: لَا تَقْسِرُوا أَوْلَادَكُمْ عَلَى آدَابِكُم فَإِنَّهُمْ مَخْلُوقُونَ لِزَمَنٍ غَيْرِ زَمَانِكُمْ.» (*Уа қалә*: *Ләә тақсируу Әуләдәкум ьалә Әдәбикум, фәиннәһум махлуқуунә ли зәманин ғайри зәмәникум*). Қазақша мағынасы: (Платон): «Балаларыңды өз өмір салттарыңа мәжбүрлемеңдер. Себебі олар сендердің замандарыңнан басқа бір заман-кезең үшін жаратылған» деп айтты.

Осы сөйлемдегі «*тақсируу* – تَقْسِرُوا» етістігі қазақша мәжбүрлеу; жек көру; күшпен әрекет етуге мәжбүрлеу деген мағыналарды білдіреді. Жоғарыдағы мәтінде осы етістіктің болымсыз түрі қолданылған.

Мәтіндегі «Әбәәб – الآدَاب – әдеп» сөзі қазақ тілінде де жиі қолданылады. Десек те мәтінде өмір сүру салты, мінез-құлық ұстанымдары меңзеледі. Платонның пікірінше, әр адам өзі өмір сүретін ортаға бейімделуі қажет. Сондықтан ата-ана баласын өз заман аясында емес, келешекте баласы өмір сүретін ортаға бейімдеп дайындау керектігі туралы кеңес беріледі.

Қорытынды

Әл-Фарабидің ой-тұжырымдарында ахлақ пен саясаттың арақатынасы тығыз. Бұл екеуі өмірдің мақсатын айқындау мәселесі аясында тоғысады әрі екеуі де адамның жан-жақты жетіліп, кемелденуіне қызмет етеді. Әл-Фарабидің айтуынша, философия ақиқатқа жету үшін әрбір адам үшін мүмкіндігінше қажетті және міндетті.

* «Мағарыж» сүресі, 19-21 аяттары

Ұлы ойшыл өзіне дейінгі Платон мен Аристотельдің зерттеулері сыртқы көрініс тәр түрлі болғанымен мақсатта – бір деген тұжырым жасайды. Әбу Насыр әл-Фараби өзі өмір сүрген сонау ортағасырларда адам тәрбиесіне ерекше мән беріп, тәрбиелеу дегеніміз – халықтардың бойына білімге негізделген этикалық ізгіліктер мен практикалық өнерлерді дарыту деген сөз дейді. Отандық фарабитанушы зерттеуші ғалымдардың бірі А.Көбесовтің: «Фарабиге дейінгі «ғылым пайғамбарлары» (Аристотельдің өзін қоса) теорияны эксперимент, тәжірибе арқылы тексеру, жөндеу мәселесін шешпек түгіл мардымды түрде айтқан да емес» (Көбесов, 2004: 30) деген тұжырым жасаған. Дегенмен де кейбір батыстық философтар, мысалы Е.Ж. Розенталь: «... «мұсылманның саяси философиясы», оның этика-эстетикалық және басқа да ойлау жүйелері толықтай «Платон мен Аристотельден алынған», ал әл-Фарабидің «ұлы еңбегі» ол тек «екі өркениеттің (эллиндік-грек ойлары мен ислам қағидалары) кемел ойларын бір арнаға тоғыстыратын ортақ негіз жасай алды». Платондық және ислам ойларын бойына сіңірген қайырымды қоғамның басшысын жасап шығару арқылы әл-Фараби исламның саяси философиясына үлкен үлесін қосты» (Розенталь, 1953: 157-159) деген пікір айтқан. Ал басқа батыстық ғалымдар шоғыры: Платонның «Заңдарымен» әл-Фараби жақсы таныс болғандықтан, оның негізгі мазмұнын тек «жеткізуші» (Журнал ближневосточных исследований, 1961) деп баға берген.

Осы мақалада талқыға түскен трактатта әл-Фараби Платонның айтқан сөздерін жинақтаушы, жеткізуші ретінде көрініс табады. Қолда бар қолжазбаларды негізге ала отырып зерттеп қарағанда аталмыш трактатта Платонның 383 даналыққа толы ақыл-кеңестері топтастырылғандығы анықталды. Қолжазбаның кей нұсқасында мұндай ақыл-кеңестер арнайы тақырыптарға бөлініп берілгендігі белгілі болды. Біз бұл туралы алдағы зерттеу мақалаларымызда арнайы айтатын боламыз.

Қаржыландыру

Бұл мақала ҚР БжҒМ-ның AP08857715 «Әл-Фараби трактаттарындағы теолингвистикалық дискурс («Усул ъилм ат-табиъа», «Китабул-Ахлақ» және «Китабул-Хуруф» еңбектері негізінде)» атты жобасы аясында әзірленді.

Әдебиеттер

Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы, 1975.
https://kk.wikipedia.org/wiki
كتاب الآداب الملوكية والأخلاق الإختيارية للفارابي
موزه، أحمد راشد العبار، القيّم الأخلاقية بين الفكرين الاسلامي والغربي في عصر العولمة، ص: 141
ت. ج. دي بور، تاريخ الفلسفة في الاسلام، ص 229
Социальные, этические и эстетические взгляды аль-Фараби / М.С. Бурабаев, Г.К. Курмангалиева, А.В. Сагадеев. – Алма-Ата: Наука, 1984.
Әл-Фараби. https://kk.wikipedia.org/wiki
Prof.Dr. Abdullah Kızılcık Farabi Bibliyografyası. Kitap http://demavend.com.tr
https://ar.wikipedia.org/wiki
سنن أبي داوود عن أبي سعيد الخدري
Қасиетті Құран және қазақ тіліндегі мағыналық аудармасы */ Ауд. С.З. Ибадуллаев.* – Алматы, 2015.
Көбесов А. Әбу Насыр әл-Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.
Розенталь Е.Ж. Место политики в философии аль-Фараби: На англ.яз. // Исламская культура. – 1953. – Т. 29. – №3.
Журнал ближневосточных исследований: на англ.яз. – 1961. – Т. 20. – №1.

References

Al-Farabi (1975) Aleumettik-ethicalyq traktattar [Socio-ethical treatises] treatise. Almaty – 1975
https://kk.wikipedia.org/wiki
The Book of Royal Ethics and Optional Ethics by Al-Farabi
Moza, Ahmed Rashid Al-Abbar, Moral Values between Islamic and Western Thought in the Age of Globalization, p.: 141
NS. NS. De Boer, History of Philosophy in Islam, p. 229
M.S.Burabaev, G.K. Kurmangaliyeva, A.V. Sagadeev (1984) Social, ethical and aesthetic views of al-Farabi / Alma Ata-Nauka
Al-Farabi. https://kk.wikipedia.org/wiki
Prof. Dr. Abdullah Kızılcık Farabi Bibliyografyası. Kitap http://demavend.com.tr

https://ar.wikipedia.org/wiki
Sunan Abi Dawood on the authority of Abu Saeed Al-Khudri
S.Z. Ibadullaev (2015) Kasietti Quran zhane Kazakh tilindegi magynalyq audarmasy[Holy Quran and its translation into Kazakh language] / Almaty
A.Kobesov (2004) Abu Nasyr ul-Farabi, Almaty: Kazakh univ-ti,
E.J. Rosenthal (1953) The place of politics in the philosophy of al-Farabi; In English – Ilam culture, v. 29, No. 3.
Journal of Middle Eastern Studies (1961) English., v. 20, no. 1.

IRSTI 03.91.00 https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.09

N. Khasanov

Academy Sciences of Republic Uzbekistan
Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore, Uzbekistan, Tashkent
e-mail: nadirhanhasan@gmail.com

ABOUT İMAM SIGHNOQIY AND HIS «RISOLA DAR TARJIMA-I AHMAD YASSAWIY»

After the settlement of of Sufism among the Turkic society have occurred many important events in the life of Turks. It was created wonderful examples of the Turkic Sufi culture in social areas as language, literature, art, philosophy, music and many others. So, find to investigate and present to people and scientific community works reflecting the Sufi culture and belonging to eminent persons to occupy an important place in Turkish-Islamic history, is considered an important work in preserving and delivering our national culture and spiritual values to the next generation. In the history of Sufism, many works have been written about the lives and activities of the representatives of the sect. Among them are many works by Khoja Abdulhaliq Gijduvani, such as Maqamat-i Khoja Yusuf-i Hemedani, Khoja Ishaq's «Hadiqat ul-Arifin» and Sultan Ahmad Mahmud Hazini's «Jawahir ul-ebrar min emwaj il-bihar». Didactic works such as this, which express the life and morals of highly spiritual personalities, are important examples of religious and mystical culture. In recent years, done a lot of research on the life and opinions of Khoja Ahmad Yassawiy, was discovered some new sources. Despite this, in many libraries have many more books on Khoja Ahmad Yassawiy and Yassawism schools that are not yet studies. Many legends, stories and narrations about Khoja Ahmad Yassawiy took place in folk literature and written culture and literature examples. Among such works, Imam Husomiddin Sighnoqiy's «Risola dar tarjima-i Ahmad Yassawiy» has a special importance, which is kepted on hand-written storehouse of Institute Oriental studies of name Abu Rayhan Beruniy at the Academy of Sciences of Republic Uzbekistan. In this article, we will try to introduce and analyze this book. Such works have value in terms of the spiritual, social, cultural function of the sects in the society, the relations between the sheikh and the disciple, reflecting the intellectual dimension of Sufism, and following the legacy of the predecessors.

Key words: Sufism, Khoja Ahmad Yassawii, Yassawism, Wisdom, Order, Turkestan.

Н. Хасанов

Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы
Өзбек тілі, әдебиеті және фольклор институты, Өзбекстан, Ташкент қ.
e-mail: nadirhanhasan@gmail.com

Имам Сығнақи және оның «Рисала дар тарджима-и Ахмад Яссауи» еңбегі

Түркі қоғамы арасында сопылық орнағаннан кейін, түркілер өмірінде көптеген маңызды оқиғалар орын алды. Түркі сопылық мәдениетінің тамаша үлгілері тіл, әдебиет, өнер, философия, музыка және басқа да көптеген әлеуметтік салаларда көрініс тапты. Осылайша, сопылық мәдениетті бейнелейтін және түркі-ислам тарихында маңызды орын алатын көрнекті тұлғалардың шығармалары адамзатқа және ғылыми қауымдастыққа ұсыну ұлттық мәдениетіміз бен рухани құндылықтарымызды сақтау мен келесі ұрпаққа жеткізу жолында маңызды жұмыс болып саналады. Сопылық тариқаты өкілдерінің өмірі мен қызметі туралы көптеген еңбектер жазылған. Олардың арасында Абдулхалиқ Ғиждувани қажының көптеген еңбектері бар: Мысалы, Макамат-и Қожа Жүсіп Хамадани, Хадиқат ул-Арифин Қажы Исхақ және Джавахир ул-абрар мин әмуаж ил-бихар Ахмед Махмуд Хазини. Жоғары рухани тұлғалардың өмірі мен адамгершілігін көрсететін мұндай дидактикалық шығармалар діни және мистикалық мәдениеттің маңызды үлгілері болып табылады. Соңғы жылдары Қожа Ахмед Яссауидің өмірі мен шығармашылығы жөнінде көптеген зерттеулер жүргізілді, кейбір жаңа дереккөздер ашылды. Осыған қарамастан, көптеген кітапханаларда Қожа Ахмед Ясауи мен Ясауи мектептері туралы әлі зерттелмеген көптеген кітаптар бар. Қожа Ахмад Яссауи туралы көптеген аңыздар, әңгімелер халық әдебиетінде, жазба мәдениетінде және әдебиет үлгілерінде кездеседі. Мұндай еңбектердің ішінде Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Әбу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институтының қолжазбалар қорында сақталатын имам Хусомиддин Сығнақидің «Рисола дар таржима-и Ахмад

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Яссауидің» ерекше маңызы бар еңбегін көпшілік назарына ұсынуға және талдауға тырысамыз. Мұндай туындылар сопылықтың қоғамдағы рухани, әлеуметтік және мәдени қызметі, шейх пен студенттің қарым-қатынасы тұрғысынан құнды, сопылықтың интеллектуалды өлшемін көрсетеді.

Түйін сөздер: сопылық, Қожа Ахмад Яссауи, Яссауи, Даналық, Тәртіп, Түркістан.

Н. Хасанов

Академия наук Республики Узбекистан,
Институт узбекского языка, литературы и фольклора, Узбекистан, г. Ташкент
e-mail: nadirhanhasan@gmail.com

Об Имаме Сигнокии и его «Рисола дар тарджима-и Ахмад Яссавий»

После расселения суфизма среди тюркского общества произошло много важных событий в жизни тюрков. Были созданы прекрасные образцы тюркской суфийской культуры в таких социальных сферах, как язык, литература, искусство, философия, музыка и многие другие. Таким образом, исследование и представление людям и научному сообществу работ, отражающих суфийскую культуру и принадлежащих выдающимся личностям, которые занимают важное место в турецко-исламской истории, считается важной работой в сохранении и передаче нашей национальной культуры и духовных ценностей следующему поколению. В истории суфизма написано немало трудов о жизни и деятельности представителей секты. Среди них много работ Хаджи Абдулхалика Гиждувани, таких как «Макамат-и Хаджа Юсуф-и Хемедани», «Хадикат уль-Арифин» Хаджи Исхака и «Джавахир уль-эбрар мин эмвадж иль-бихар» Ахмеда Махмуда Хазини. Подобные дидактические произведения, которые отражают жизнь и нравственность высокодуховных личностей, являются важными примерами религиозной и мистической культуры. В последние годы было проведено много исследований о жизни и деятельности Ходжи Ахмада Яссави, были обнаружены некоторые новые источники. Несмотря на это, во многих библиотеках есть еще много книг о школах Ходжа Ахмада Яссави и яссавизма, которые еще не изучены. Множество легенд, рассказов и повествований о Ходже Ахмаде Яссави встречается в народной литературе, письменной культуре и образцах литературы. Среди таких произведений особое значение имеет «Рисола дар тарджима-и Ахмад Яссавий» имама Хусомиддина Сигнаги, хранящийся в рукописном хранилище Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни при Академии наук Республики Узбекистан. В этой статье мы попытаемся представить и проанализировать эту книгу. Такие работы имеют ценность с точки зрения духовной, социальной и культурной функций сект в обществе, отношений между шейхом и учеником, отражают интеллектуальное измерение суфизма и следуют наследию предшественников.

Ключевые слова: суфизм, Ходжа Ахмад Яссави, Яссави, Мудрость, Порядок, Туркестан.

Introduction

As it is known, Khoja Ahmad Yassawiy made important services in the spread and settlement of Islam and Sufism among the Turks. Khoja Ahmad Yassawiy wisdoms, which is considered one of the shah works of our religious-mystical literature, has shed light on the spiritual life of the Turks for centuries. In many works written by the followers of Khoja Ahmad Yassawiy's teaching in the past, Khoja Ahmad Yassawiy's life, works, thoughts and the principles of the Yassawiy order he founded were mentioned. As a matter of fact, the tradition of writing «terceme-i hal» and «manqıba» about Ahmad Yassawiy, which started with Sufi Muhammed Danishmend, Mevlana Qoylaqiy and Imam Sıghnoqiy, developed over time and in the following centuries, Khoja İshak Ata, Ahmad b. Hazini continued in the works of authors such as Alim Sheikh Azizan, Zinde Ali Mirek, Muhammed Sharif Buhari, Sayyid Ahmad Merghinani and Ahmad Yassawiy and his ideas were given wide coverage in these works.

The purpose of the study

Because the life, ideas, opinions and teachings of Khoja Ahmad Yassawiy have affected the spiritual, religious, political, social and literary life of the Turks for centuries. The interest and interest in Khoja Ahmad Yassawiy's life, works, and views began in his lifetime and close to him.

Many legends, stories and narrations about Khoja Ahmad Yassawiy took place in folk literature and written culture and literature examples. Among such works, Imam Husomiddin Sighnoqiy's «Risola dar tarjima-i Ahmad Yassawiy» has a special importance, which is kepted on hand-written storehouse of Institute Oriental studies of name Abu Rayhan Beruniy at the Academy of Sciences of

Republic Uzbekistan (Sighnoqi H.). The purpose of the research is to introduce this book and its author.

Scientific research methodology

Imam Husomiddin Husayin bin Ali Sıghnoqiy XIV. He died at the turn of the century. His year of birth is unknown. He was born in Sighnoq, in the Sirdarya region, in Northern Turkestan. In 1277, Hafizuddin Muhammed b. Muhammed b. Nasr, Abdulaziz al-Bukhariy, and after him his uncle Fahreddin Muhammed b. Muhammed b. As a result of taking lessons from ulema-i kiram such as İlyas el-Maymergi and Jalaleddin el-Ma'shar, he became familiar with religion and world sciences. Because the fact that he is referred to as "Allama-i Sighnoqiy" in his work confirms that he is a serious scientist.

Sighnoqiy also benefited from his peers such as Husameddin en-Niyazevi al-Ahvezi, Ebu'l-Berekat en-Nesefi, Shemseddin el-Adud el-Kindi, Rukneddin el-Efshenji, with whom he joined the lecture circle. Another scholar who received his ijazah from him was Tajeddin Ahmad b. Mahmud al-Jendi. It is recorded that Sighnoqiy, who gave lectures in Mashhad-i Abu Hanifah in Baghdad, also gave lectures in Damascus, Aleppo, Cairo, Bukhara, Nishapur and went on pilgrimage (Rahmi Yaran).

He has copyrighted and annotated works on fiqh, kalam and nahw sciences. As a matter of fact, in 1290, he wrote an annotation on Husameddin Ahsikati's work al-Muntehab fi usuli'l-mezheb. In 1300, he annotated the famous Burhaneddin Merghinani's Hidaye and wrote the book Nihaye. In 1304, he annotated Pezdavi's Usûl book and wrote al-Kafi in Aleppo. He commented on Omer Nesefi's Tamhid on theology and wrote the books called Tesdid, Imam Zamakhshari's Mufessel on the science of nahw and wrote the books Muvessel. Apart from Risale der terceme-i Ahmad Yassawiy, which is the legend of Ahmad Yassawiy, he is also the author of the book en Nejah fi't-tasrif. Kıvamuddin el-Kaki, Emir Katib el-İtkani, Jalaleddin Ahmad b. Yusuf al-Harizmi al-Kurlani, Jalaleddin Ahmad b. Mahmud el-Ghicduvani, Shemseddin Abdullah b. Imam Sighnoqiy, who trained talented students such as Hajjaj al-Kashghari and İbnu'l-Fasih, passed away in the city of Aleppo in 1311.

«Risala dar tarjima-i Ahmad Yassawiy» is an important work like Mevlana Qoylâki's «Nesebname» and Sufi Muhammed Danishmend's «Mir'atu'l-qulûb». Because, like the aforementioned works, they were written close to the period of Khoja Ahmad Yassawiy. Work XIII. end of the century or XIV. It was written at the turn of the century.

Even though the volume of this work, which is in the Biruni Oriental Manuscripts Institute of Academy Sciences of Uzbekistan, is not that large, it has served as a source for some works related to Yassawim written after him (Tosun N., 1998). As a matter of fact, Sultan Ahmad Hazini's «Jamiu'l-Murshidin» (XVI. century), Alim Sheikh Azizan's «Lemehat min Nefahati'l-quds» (XVII. century) and Muhammed Sharif Husayni al-Bukhari's «Hujjatu'z-Zakirin» (XVII. century) in his works, transfers were made from the Sighnoqiy treatise.

Results and discussion

The epistle of Imam Husameddin Sighnoqiy has anecdotal and historical significance as it contains important information about the life and personality of Khoja Ahmad Yassawiy. For example, in the pamphlet, Khoja Ahmad Yassawiy attained perfection in the presence of his teacher Khoja Yusuf Hamadaniy, his friendship with Hızır, İlyas and Khoja Abdulhaliq Ghijduvani's, he raised mature disciples such as Baba Machin Muhammed Hotani, Hakim Ata Suleyman Baqirghan, Sufi Muhammed Danishmend, Khoja Dugi. It is stated that rulers, ulema-yi kirâm, muftis, imams and abdal-u sufis participated in the conversations of Sultanu'l-arifin and Khoja Ahmad lived 126 or 130 years.

It is estimated that the oral news about Khoja Ahmad Yassawiy was first reported in the aforementioned book. However, some events in the work have an epic character. For example, Khoja Ahmad Yassawiy served 170 sheikhs and received guidance from them, traveled with kalenders for forty years and struck a chord, that is, shaved his hair, beard, mustache and eyebrows, and was also the author of the treatise «Miftahu'l-Ulum». Such as mentioning Khoja Yusuf Hamadani are from these sentences. If we refer to historical sources, «Miftahu'l-Ulum»'s Ebu Yakub Yusuf b. It turns out that it belongs to the pen of Ebi Bekr es-Sekkaki (d. 1228-29).

As it is known, high importance is given to the miracles of parents in the Sufi profession. For example, while Nizameddin Ali Sher Navoiy narrates the lives of seven hundred and seventy sheikhs and saints in his work «Nasayimu'l-Mahabba», he mentions the miracles and extraordinary events that are apparent in each of them separately. Imam Husameddin Sighnoqiy also gave a wide place to the subject of Khoja Ahmad Yassawiy's miracles in his treatise. As a matter of fact, Khoja Ahmad's dancing with a few Turkic sheikhs in the assembly in the garden called «Bağ-i Evliya», speaking to a place called 'Ferket' etc. are among them.

In the treatise, not only Khoja Ahmad Yassawiy, his close friend and colleague Khoja Abdulhaliq Ghijduvani, and his caliph Khoja Arif Mah-i Taban er-Rivgeri's miracles are also narrated about Khoja Ahmad Yassawiy. According to rumors, Khoja Ahmad went on a pilgrimage with his followers. Khoja Abdulhaliq Ghijduvani brought Kabetullah to Ghijduvan by showing miracles, with the intention of avoiding the hardships of the passengers who stopped by the city of Ghijduvan in Bukhara on the way. Again, according to what is reported in the work, Khoja Ahmad asked Abdulhaliq Ghijduvani to show a miracle by asking his student Khoja Arif to become aware of his spiritual-spiritual state. Khoja Arif Mah-i Taban has made it clear that he has a strong spirituality with the sign of his teacher, Khoja Abdulhaliq Ghijduvani.

There are some similarities as well as some differences between the other Khoja Ahmad Yassawiy legends and Imam Husameddin Sighnoqiy's treatise. For example, in the pamphlet, the personality of Arslan Bab, the first teacher of Khoja Ahmad Yassawiy, the ordeal of Khoja Ahmad (in the solitude) and the «hum-i ishq» are not mentioned. Khoja Ahmad Yassawiy's meeting with Khoja Arif Rivgeri is the new information in the pamphlet. As it is reported in him, one day, while Khoja Ahmad was cooking, he sent his disciple Hodja Dugi to Ghijduvan and told him to bring yogurt from Khoja Abdulhaliq. As soon as Khoja Dugi goes to Ghijduvan, he brings yogurt to Khoja Arif Ahmad Yassawiy. Khoja Dugi, who found out about this, envied Khoja Arif's spiritual disposition, saying: «Arif's condition is superior to me.»

As it is known, various metaphors and exemplars are widely used in mystical works. For example, it is possible to frequently come across examples such as dates, wine, hum, bird of life, soil in the wisdom of Khoja Ahmad Yassawiy. In the aforementioned narration, the example of yogurt was used. It is possible to accept this anecdotal case as a new information on the relations of Khoja Ahmad and Khoja Arif in examining the life of Khoja Ahmad Yassawiy.

Importance of research

In Imam Husameddin Sighnoqiy's pamphlet, Khoja Ahmad Yassawiy's statement of the miracles of discovery has been given wide coverage. It is also noteworthy that the huqqa (box) incident, which is frequently mentioned in the Yassawiy literature, is first reported in the epistle of Imam Husameddin Sighnoqiy. According to what is reported, a rumor spread all over the place that men and women participated in the zikr assemblies held in Khoja Ahmad Yassawiy convent. Disturbed by this, the ulema of Khorasan (in one rumor, Egypt) sent a group of inspection committees to Turkestan. Khoja Ahmad Yassawiy, who learned this through discovery, sent a box containing fire and cotton to the inspectors by the hand of his disciple Jalal Ata. When they open the box, they see that the fire did not go out and the cotton did not burn. With this miracle, sultanu'l-arifin declares that «If men and women come together and make dhikr in our conversation, if Allah saves their hearts with His divine love and attraction, He will surely spare them from all kinds of sins». After that, the ulema committee confessed to Khoja Ahmad Yassawiy's greatness and became his followers (Hazini).

Sultan Ahmad Hazinî's recounting of this narration shows that she was aware of the Sighnoqiy treatise.

In «Risala dar tarjima-i Ahmad Yassavi» Sighnoqiy was brought the story connected about small box which often meets in many sources of Yassawism. «Risala» Sighnoqiy has advantage, because that this story for the first time is told in the given work. In work of Sighnoqiy has data, that Hodja Ahmad thirty years lived and studied in Kaaba (Mecca), taught pupils in 73 knowledge, held at itself huntings falcons and dogs, whom it is possible to tell as new data about Ahmad Yassawiy. In the collection of a sufistic verses Ahmad Yassawiy «Devoni Hikmat» there are some verses which confirm these data. For example:

Ayo do'stlar, shunqor qushum uchurdum man,
Qanot qoqib qaysi taraf ravon buldi.
Gahi-gahi orqasidin unday qoldim,
Davr olibon ko'zlarimdin nihon buldi.

Qaro lochin qayrilibon qanot qoqar,
Oshiq uldur tan-jonini o'tqa yoqar.
Piri mughon nazar qilib anga boqar,
Shunqor yangligh qanot qoqib uchar do'stlar.

Davlat yangligh shunqor qushi kimga qo'nar,
Lochin yangligh halqa ichra o'zin urar,
Jonni qushi parvoz qilib hozir turar,
Hozir bo'lub tavba qilib yurung do'stlar.

Translation:

Hey, friends, I have released a falcon,
Waving wings has flied to some side.
Sometimes I called him about backs,

Turning, he has far flown by from my eyes.
The black falcon, turning, waves wings,
Enamoured the one who lights the body
and to a soul.
Pir-i mughon (the spiritual instructor) has
looked at him,
Like a falcon he, waving wings, flies about,
friends.

Similarly to riches my falcon to whom sits down,
Like the falcon he has come in a circle
Bird of showers flied up and was ready,
Be ready, repent, hey friends.

The second caliph of Khoja Ahmad Yassawiy, Suleyman Hakim Ata, also points out in his poems that Khoja Ahmad Yassawiy was a skillful hunter:

Qarçighayni qushlaghan, shunqar lachin
ushlaghan,
Sansız murid bashlaghan shayxim Ahmad
Yassawiy.

Meaning:

Who makes the falcon fly, who catches
the eagle bird,
Ahmad Yassawiy, my sheikh, who trained
countless disciples.

İmam Sighnoqiy in one place writes: «On twelve years has been finished a affair of Ahmad (Ahmad has reached to perfection)». This opinion corresponds to mention below of a couplet in «Devoni Hikmat»:

Hoyu havas moumanlik turmay ko'chti,
O'n ikkimda bu sirlarni ko'rdim mano.

Translation: The passionate desires and temporary affairs have quickly passed, on twelve years I saw all these secrets.

Conclusion

These data demands to pay special attention in studying a life and creativity Khoja Ahmad Yassawiy of this source as «Risala» Sighnoqiy. As quite possible that Sighnoqi was familiar with ancient texts «Devoni hikmat».

This work will undoubtedly enrich our understanding of Khoja Ahmad Yassawiy. Because it contains a lot of valuable information about the great sheikh. It has therefore become a tradition in the past to write works of a similar sufistic nature. When these kinds of pamphlets, which are common in our book treasures, are compared, there are similarities between them.

Hence, it is clear from such comparisons that such pamphlets have a special significance in Yassawiy studies. Because the ideas in them help to reveal the essence of the wisdoms-poems in the Khoja Ahmad Yassawiy's «Devoni hikmat». Indeed, it is difficult to fully comprehend the world of meaning of Ahmad Yassawiy's wisdom without a thorough knowledge of the sources of Yassawism.

In short, although this type of works are short in volume, it is important in Sufism studies in terms of giving information about the people and Sufism in the work and giving place to the ideas and views of mystics. Such works have value in terms of the spiritual, social, cultural function of the sects in the society, the relations between the sheikh and the disciple, reflecting the intellectual dimension of Sufism, and following the legacy of the predecessors.

References

Imam Husameddin Sighnoqiy. Risola dar tarjima-i Ahmad Yassawiy. Institute of Oriental Studies of name Abu Rayhan Beruniy at the Academy of Sciences of Republic Uzbekistan, nr 11084.

Rahmi Yaran, «Siğnâkî», TDV İslâm Ansiklopedisi, https: // islamansiklopedisi.org.tr/signaki (26.07.2021).

Necdet Tosun, Ahmad Yesevi'nin Menakıbı, İLAM Araştırma Dergisi, III, sy. 1, 1998, s. 74-81.

Hazini, Cevahirü'l-Ebrar min emvacil bihar, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe yazmalar bölümü, no: 3893, vr. 42a-b.

4-бөлім

ШЫҒЫС ЕЛДЕРІНІҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТІ

Section 4

HISTORY AND LITERATURE OF THE COUNTRIES OF THE EAST

Раздел 4

ИСТОРИЯ И ЛИТЕРАТУРА СТРАН ВОСТОКА

ҒТАМР 13.91.00 https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.10

А. Ташгын

Қажы Байрам Уәли Университетінің
түркі мәдениеті тұрғысынан Қажы Бекташ Уәли
зерттеулерін қолдау және зерттеу орталығы, Түркия, Анкара қ.
e-mail: ahmetyolcu65@gmail.com

ИРФАН МАҒЫНАСЫНЫҢ ЖОЙЫЛУЫ – ЯСАУИТАНУДАҒЫ ДАСТАРҚАН ЖАЮ ДӘСТҮРІ

Мақалада Яссауи дәстүрлі ілімінің кең географиялық аймақты қамтығанына қарамастан мағынасын жоғалтуы немесе мағынасыздыққа ұшырау мәселесі қарастырылады. Осы тұрғыдан келгенде мақала аталмыш ілімді ұстанатын топтардың тәжірибелері және осы тәжірибелердің жүзеге асқан мекендердің жоғалып кетуі нәтижесінде мағынасыздыққа ұшырағандығын дәлелдейді. Бастапқы мағынасын қайтаруда иек артқан әдістің тәжірибеге негізделуі және әр зерттеуші-практиктің қол жеткізген мәліметтері дәл сол күйінде алушысына (тұтынушысына) тікелей жеткізген орта немесе мекен арқылы жүзеге асыру мүмкін болып отыр. Әдетте, алушының ақыл-ойы мен рухани әлемі өзіне бағытталған ілім мен даналыққа негізделген деректер арқылы жазба бетке айналып кетуде. Осылайша, мекен мен хаттың бірге үстеген мағынасы жаратылыстың визуалды алаңы ретінде алушыны негізгі тұлғаға айналдыруда. Сондай-ақ, аталмыш қызметтің жүзеге асырған өзге бір алаңы – жиналу немесе кездесу орны ретінде тұжырымдалатын мекен, ол – «әлем». Мақалада «мекен, ғалам, әлем, кітап, бет, том» секілді негізгі ұғымдар арқылы Яссауи ілімінің незгі ұстанымдарының бірі – дастархан жаю, дастархан ұстау (софра тутмак) туралы сөз болады. «Дастархан ұстау» – пірдің өзі тәрбиелеп өсірген мұрагерін қызметке тағайындауы деген мағынаға келеді. Яғни ғылым-білім, тәрбие алып, толықсыған білім алушы артынша өзі тағайындалған жерге қызметке жіберілгенде бұл қызметті «дастархан ұста» деген әмір арқылы алады. Дастархан сондай-ақ кемелденудің белгісі ретінде білім алушыға берілген алты аманаттың бірі деп есептеледі. Дастархан, яғни «софра» сапар сөзімен төркіндес. Сондықтан ол «сапар шегу» және «жапқыш» мағынасында да қолданылады. Сапардың басталған жері ретінде қызметтің берілуі немесе адамды қоршап тұрған белгілі бір жабынның болуы мағынасында «Адам» сүресі арқылы белгілі бір пішін табуда. «Дастархан ұстау» – міскін, жетім-жесір мен тұтқын үшін өте-мөте қажетті. «Дастархан жаю» – міскін, жетім-жесір және тұтқынды тұмшалап тұрған жабындыны ашу деген мағынаға саяды. Қорыта айтсақ, Яссауи ілімінің жоғалып кеткен мағына әлемінің маңызды мәселелерінің бірі – «Дастархан ұстау» түсінігі болып табылады. Мақалада «дастархан ұстау» ұғымының мағынасы мен мотивациясы қарастырылып, іскер жастың бірінші міндеті ретінде Алланың құлдарына кері жолға түскен сапарын есіне салу және ақиқатын тұмшалаған жабындысын үстінен шешіп, алып тастау деген мағынаға саяды. Аталмыш мәселе «Адам» сүресінде де, «Майда» сүресінде де ашық түрде қарастырылады.

Кілт сөздер: Яссауи ілімі, дәстүр, дастархан жаю, Адам сүресі, Майда сүресі.

A. Taşğın

Ankara Haci Bayram Veli University
Hacı Bektaş Veli Studies in Terms of Turkish Culture
Application and Research Center Directorate
e-mail: ahmetyolcu65@gmail.com

The loss of meaning and uncertainity in wisdom – holding the meal in Yesevism

This presentation focuses on the lost and uncertainty of meaning in Yesevi wisdom tradition despite its enlargement in a wide geography and representatives belong to it. Within this frame, the presentation asserts that after the loss of the place and appliers of the tradition, the meaning is lost consequently. Because the methods applied on obtaining the meaning is based on the practice, it is being possible to transfer the data to receiver by implementer by means of the place. In fact, the mind of the receiver and spiritual world transmit into the paper, on which knowledge and aphorism is written. Thus, the meaning, which the place and message get at the same time, makes visible the receiver which is the appearance place of "being". Besides, the other area in which this activity is happened is "meeting place", i.e. universe (alem).

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

This study will mention on of the basic principles of Yesevi wisdom, Meal (Sofra) via some conceptualizations such as place, kevn, universe, book, page, volume, etc. Holding the meal (sofra tutmak) is Yesevi wisdom means the assignment of the caliph, who was grown up by his own sage (pir). So, the receiver finished his growing up process get his task, in which he was assigned, is given this task by the following order: "Hold the Meal". As an assign of maturity, meal is among the six deposits given to receiver. Meal (sofra) is coming from the same root of the word voyage (sefer). Accordingly, it keeps the meaning of cover and journey. Giving the task as the beginning of the journey or the obtained meaning of the covering the human's being are shaped around Surah Insan in Qur'an. Holding the meal is necessary for atonic people, orphans, and slaves. Opening the meal means opening the cover on atonic people, orphans, and slaves.

Consequently, one of the important subjects for loss Yesevi wisdom is holding the meal. Presentation proposes to remind people of their journey, which is the first task for Turkish-Islamic Guild (Fütüvvet) for Allah, which they fall behind, on the other hand, it proposes to remove the cover that hide the reality on the people. This point is clearly explained both in the Surah Insan and Maide.

Key words: Yesevi wisdom, traditions, Holding the meal, Surah Insan, Surah Maide.

А. Ташгын

Университет Хаджи Байрам Уали
Хаджи Бекташ Уали в контексте тюркской культуры,
Центр поддержки исследований, Турция, г. Анкара
e-mail: ahmetyolcu65@gmail.com

Учение Яссави ирфан, традиция трапезничать за дастарханом (софра тутмак) в Яссавизме, случаи искажения учения и утеря значимости традиции

В статье рассматривается учение ирфан, традиция трапезничать за дастарханом (софра тутмак) в яссавизме, случаи искажения учения и утеря значимости традиции. Известно, что учение ирфан благодаря особой проникновенности в умы и сердца мыслящих людей имело широкое географическое распространение. Однако, зачастую, негативно настроенное окружение, в целом враждебно воспринимающее исламское учение, чинило всяческие препоны распространению учения Яссави Ирфан. В силу такого отрицательного влияния порой искажалось истинное учение Яссави. Автор статьи с целью выявить негативное влияние на истинное учение Яссави изучает опыт определенных групп людей, овладевших учением Ирфан. Искажение истинного учения или исчезновение основ учения порой было связано с полным истреблением людей, овладевших учением Ирфан, вплоть до уничтожения тех населенных пунктов. Однако автор подходит к проблеме философски. Он считает, что возврат к искомому положению и опыту учения Яссави зависит от исследователя-практика, который может довести учение до пользователя через среду или местоположение. Обычно пользователь умом и сердцем воспринимает направленные ему учение и мудрость мысли и перевоплощает в текст. Таким образом, местоположение и текст воплощают идею создателя в визуальное поле личности пользователя.

В исследовании рассматриваются понятия: местоположение, мир, учение, книга, страница, том, и через эти понятия раскрывается учение Яссави. Особого внимания заслуживает понятие «дастархан» (софра тутмак), которое представляет собой одно из важных шести наставлений пира своему ученику. В учении Яссави учитель, т.е. пир, в это понятие воплощает идею предназначения ученика в широком значении этого слова. Каждый ученик, получивший знания, имеет свое предназначение. Это предназначение передается через ритуал «дастархан». Ритуал свидетельствует о совершенстве ученика. Софра подразумевает и значение «путь», т.е. уже самостоятельный путь к совершенству.

Путь к совершенству отразился в суре «Адам». Кроме того, понятие «дастархан» (софра тутмак) предполагает и гуманность по отношению к человеку. Таким образом, понятие «дастархан» (софра тутмак) относится к одному из утерянных понятий учения Яссави. В статье раскрывается значение и мотивация традиционного ритуала «дастархан» (софра тутмак). Данный традиционный ритуал учения может уберечь от ошибочных шагов подрастающее поколение. А тем, кто оступился, станет уроком прощения на пути истинно верующего человека. Этот вопрос подробно обсуждается как в Сурах аль-Адам, так и в Сурах аль-Майда.

Ключевые слова: мудрость Яссави, традиции, Проведение трапезы, Сура Инсан, Сура Маида.

Кіріспе

Мақалада әдеби шығармадағы метафоралар сөздің мәнін ашуы және Ясауитанудағы маңызды тақырып болып табылатын «софра тұту» немесе «дастарқан жаю» терминдерін түсіндіруді мақсат етеді. Метафоралардың сөз өнеріндегі орны мен әдебиеттанудағы және әлеуметтік ғылымдарда қай деңгейде қолданыста болатынын зерттейді. Осылайша, классикалық мәтін мен сөздің мәнін әлеуметтік ғылымдардың зерттеу әдістерін пайдалану арқылы түсіндіруге бағытталады. Классикалық әдебиеттегі шығармалардың саны мен мазмұны жағынан түрік ислам әлемінде өте көп екені белгілі. Сондай-ақ, бұл шығармаларды қазіргі кезеңдегі ортаға және қазіргі заманғы ғылым негізіне ауыстыруда кейбір қиындықтар кездесетіні де академиялық ортада мойындалған. Бұл мәселелер арасында басқа да шығармалардың жариялануы, баспаға дайындау принциптері, латын әріптеріне аудару әдісі қолданылады деген ұсыныс бар. Шындығында, мұнда классикалық шығармалар туралы айтылатын мәселе, сопылықта «ирфан» деп аталатын даналық көздерін батыстық зерттеудің нәтижесі ретінде жариялауда кездесетін транскрипт немесе пунктуация мәселесі жоқ. Оның үстіне, бұл шығыс адамы өз үйінің бөлмесін «шығыс бұрышы» деп атайды дегендей көрінеді. Басқаша айтқанда, классикалық мәтіндерде бекітілген әлем өзінің мағынасы мен тұжырымдамалық жазықты қалдырып, барлық жағынан «қысылып» тоналды. Соған қарамай, бұл мәтіндер қазіргі қоғамдық ғылымдардың бөлігі немесе зерттеу объектісі бола алмады. Әйтсе де, классикалық мәтінмен оның мағынасы, тілі және оның қалыптасқан әлемі қазіргі ғылым мен философияның ең өршіл тақырыптарының бірі болып табылады.

Зерттеу мақсаты

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты классикалық мәтіндерді бағалау кезінде туындайтын мәселеге назар аудару. Осы жағынан алғанда классикалық мәтіндер кең аумаққа таралатын ғылымдарды тұтастай қарастыру арқылы бағдарлама құру қажет. Бұл еңбектердің маңызды бөлігі діни ғылымдар шеңберінде, ал ішінара әдебиетшілер мен тарихшылар арасында бағаланды немесе бағаланып жатыр. Бір қадам алға жылжитын болсақ, көркем мәтіндердің семантикалық әлемінің көркем әдебиетте қолданылған түсініктемелер де назар аударуды қажет ететін мәселе.

Зерттеудің әдіснамасы

Классикалық шығармалар арасында сопылық тариқатын насихаттайтын шығармалардың орны бір бөлек. Түркістаннан Рұм мен Балқанға дейінгі алып территорияда тараған сопылық тариқаттарының алғашқы насихатшысы Ахмет Яссауи екені белгілі. Түркістан пірінің тасауф пен тариқатқа қатысты көзқарастарын бір арнаға топтастыру қажет. Осылайша, оның жеткізбек ойын да, хикметтерінің мәнін де үлкен бір аймақта тараған тарихпен өзара байланыста қарау арқылы ғана тұтас түсінуге болады. Бұл аймақтардың барлығы түрлі бөлшектерге бөлініп кеткен және оны біріктіру әрекеттері нәтижесіз, тек үмітсіздік тудырады деп айтуға болады. Осы тұрғыдан алғанда, классикалық жазбаша суреттелген не ауызша сақталған мәтіндер ретінде естеліктерді айтуға болады. Бұл мәтіндерде есімдері аталған, Рұм мен Балқан аймақтарында өмір сүрген мұсылмандар мен түрлі тектес қауымдастықтардың ағартушылық таным-түсініктерінің қалыптасуына негізгі септігін тигізген негізгі тұлға Қожа Ахмет Ясауи екені сөзсіз (H. Kâmil Yılmaz, 1996).

Негізгі нәтижелер, ойталқы

Ясауидің Түркістаннан басталған қызметі Қытай, Үндістан, Хорасан, Рұм мен Балқанға дейін жеткені белгілі. Өзінен кейін жүйеге түсірілген «мағрифат» түсінігі оның мектебінен жетіліп шыққан халифалар мен мұсылман түркілердің көмегімен аса ауқымды аймаққа тарады. Әсіресе, Рұм жерінде өмір сүрген түркілердің «мағрифат» жайлы түсініктері Түркістан пірі Қожа Ахмет Яссауидің тағайындаған халифалары арқылы сіңдірілген болатын. Ұзақ бір көштен аса ауқымды аймаққа тараған түрік қауымдастықтары мен олардың артынан келген Ясауи дәруіштері «иршад»-ын жалғастырып, оның басқа бір қауымдастықтар арасында таралуын қамтамасыз етті. Тіпті, бұл мәселе Түркістан, Хорасан, Рұм және Балқан ерендері мен әулиелері арасында да көрініс берді.

Түркістандағы қайнаркөздер Шыңғыс хан басқыншылығы әсерінен әлсіреді және Әмір Темір кезеңінде Түркістан мен Хорасанда түгел жойылды. Ахмет Яссауидің иршадымен жолын жалғастырған қауымдастықтардың бұл мәселеге деген көзқарасы, және оған өз заманында қалай баға бергендігі де маңызды. Осыған қарамай, Ахмет Ясауи тарапынан әзірленген немесе жаңғыртылған тізбектің

ұсынған бағдарламасы о баста-ақ әлсіреген-тін. Бір жағынан мәжбүрлі көштер арқылы тараған, яғни Рұм мен Балқан жерлеріне тараған бұл бағдарламалар жаңа түрлерге енген күйі жалғасын тапқан еді. Біраз заман өткен соң бұл уақыт пен кеңістік арасындағы байланыстар да үзілді. Әрине, негізгі қайнарлар үзілген соң бұл дәстүр жаңадан пайда болған ортада жаңаша түрге еніп Ясауи дәстүрінің ақыл мен жүректегі орналасқан жерінен өшіп кетуі немесе ұмытылып кетуінің нәтижесінде оның негізгі тұжырымдамалық өрісі мен осы өрісті іске асыру жолы түсініксіз жағдайға жетті. Түсінгеннің өзінде де, іс жүзінде жойылып кетуі оның қолданыстан шығып қалуына себеп болды.

Ахмет Ясауи хикметтері немесе оның қасиетін дәріптеген жазбаларда ақын туралы қысқаша мәліметтермен бірге оның халифалары жайлы деректердің кездесетінін атап өту керек. Хикметтері мен оның атынан әрекет еткен ізбасарлары бұл жолды жүзеге асыруда қолданған әдістері сол кезеңдегі осы салада танылған топтардың назарына ілінбей қалды. Тіпті, бұл жазбаларда Ахмет Ясауимен қарымқатынаста болған шайықтар мен халифалар және мүридтер байланысы оның жолын жүзеге асырушы ретінде көрсетілмеді. Өйткені, Ясауи есімі Әмір Темір билігі аяқталған кезеңде ресми айқындала түскен сопылық пен тариқат алаңының бір бөлігіне айналған еді. Ахмет Ясауидің халифалары және олардың ұстанған жолы теріс бір бағытқа ауысып кеткендей еді. Осылайша, бір алаңды ортадан екіге бөліп, екеуін де өзінің заңдылығы үшін пайдалану және мәселеге қайта оралу немесе қалпына келтіру мүмкіндігі жойылды немесе күн тәртібінен алынып тасталды.

Қандай жағдай болғанда да, Рұм мен Балқан аймағында өмір сүрген қауымдастықтар Ясауи халифалары көмегімен Ясауи тапқырлық тұжырымдамалары мен тәжірибелерін сақтап қалуға қол жеткізді. Ал, Ясауи ізін жалғаған қауымдастықтар негізгі ұғымдар мен тәжірибелерді сақтағанымен, олардың мәнін жоғалтып алды. Басқаша айтқанда, кем дегенде мұнда талқыланатын мәселелер төңірегінде қарастырылатын ұғымдардың мағынасы жойыла бастаған (Ahmet Taşğın, 2013).

Кеңкөлемді аймаққа тараған Ясауилік дәстүрі негізінде қалыптасқан қауымдастықтар да бұл дәстүрді өзіндік тұрғыдан түсіндіргендіктен өздері тұрып жатқан мекен не аймақтың мағынасын жоғалтып алды. Нәтижесінде, ілімнің мәнін жоғалтумен бірге мекеннің де мәні жоғалды. Осылай, өз өмір сүрген кеңістігін жоғалтқан соң хабарды да жоғалтты. Мұның бәрі Ясауилік мағрифатқа байланысты ұғымдар мен мағыналар әлемін қайтадан шақыруға болатын орындардың екі түрін де жоғалтады (Hacı Bektaş Veli, 2011). Мүмкін, одан әрі бұл мекеннің жойылуы үшін соңғы қамалды да бұзуға тырысуда. Бұл мекеннің алғашқысы – адамның өзі. Адам бір мекен ретінде Ясауилік дәстүрдің мәнін сөзбен әрі жазбаша түрде таратуда. Сөздегісі – ақыл және жүрекке жазылады. Сонымен бірге сөздік мәтіндер тері, т.б. заттарға жазылады. Бұл екі дәстүр мекен ретінде адам тарапынан қамтамасыз етілген. Осылайша, Ясауи ирфан дәстүрі сөз бен жазудың көмегімен бүгінге жетіп отыр. Бұл тұрғыдан алғанда, «талеб» (Rağıb el-İsfahani, 2012), зерттеп қолға алғанын ақылы мен жүрегіне жазулы жазбамен бүгінге жеткізді. Ал, екінші мекен болса, Ясауидің халифалары мен дәруіштердің, яғни Түркістан мен Хорасандағы пірлердің кесенелері. Бұл екі мекен де Рұм және Балқан аймағында өмір сүрген Ясауилік мағрифаттың өнері (Yılmaz Kurt, 1993). Осыған байланысты кездесетін тағы бір мәселе – ұғымдар мен мағыналар әлемін қалай тәжірибеге келтіру мәселесі. Бұл мәселені шешу және түсіндіруде Рұм мен Балқан рөлі ерекше. Рұм мен Балқан аймағында өздерін Түркістан мен Хорасанға байланысты қараған ерендер мен әулиелерге қосылған қауымдастықтар орналасқан. Олай болса, бұл жазбаларды басынан аяғына дейін қолға алып ұғым мен мағынасын ашу қажет (Ahmet Taşğın, 2014). Өйткені, Ясауи есімі мен ол таратқан ағартушылық дәстүр бұл қауымдастықтар ішінде жазба және сөздік мәтіндер арқылы қорғалған.

Ясауитанудағы зерттеулер ұзақ замандардан бері жалғасын тауып келеді. Жүргізілген зерттеулердің кемшін тұстары, анықталмаған мәселелер әлі де болса жалғасын табуда. Әсіресе, «Ислам ғылымдарының» қалыптасуы мен белгілі бір заңдылыққа қол жеткізуде орталықта қалыптасқан ғылымдар айналасында құрылған. Бұл ғылымдардың процесте алған мәні мен олар енгізген әдіс барлық салаларды қамтыды. Осы себепті Ясауитану айналасында қалыптасқан ағартушылық ғылымдардың түсінігі, әдісі мен мағынасынан тыс қалды. Сопылық тариқаттары жайлы қалыптасқан ғылым бұл мәселенің ең жарқын мысалы іспетті.

Әрине, Ясауитанудағы жоғарыда айтылған мәселелерге назар аударылған зерттеулерде билік құралына айналған осы саланың деректерімен

кемшіліктер немесе олар бағытталған мәселелер түсіндіріледі. Басқаша айтқанда, бұл зерттеулерде үкімет құрған және заңдылығы біраз уақыт бойы талқыланбайтын және абсолютті ақиқат ретінде қабылданған ғылымның сыйы мен әдісі, оның шеткі және қоршаған ортаға назар аудара отырып, субъектінің өзіндік мүмкіндігіне назар аударды. Осылайша, осы уақытқа дейін иесевиизмді зерттеген топтар Есевилик пен оның ізбасарларын «суннизмнен» тыс немесе гетеродокс, синкреттік деп атағанымен, бұл зерттеуде бұл әдісті ұстану қиын болды және олар табиғи түрде қарсылық білдірді. Өйткені, тақырып бойынша материалға жасалған күш әдіс бойынша жасалмайды. Бұл жағдай тиісті топтардың қысқа уақыттан кейін күш пен құралға айналғанын көрсетеді.

Ясауилік өзі пайда болып қалыптасқан кеңістік шекарасынан тысқа шығып, нәтижесінде іштей пайда болған түрлі бағыттар кеңейе түсті. Біраздан соң ясауилік орындаушылар тарапынан басқа бір тілмен жаңа мекенге аударылды. Дегенмен, Ахмет Ясауи немесе сопылық пен тариқат тарихи ғылым ордасына қай тақырыпта қандай жаңалықтар алып келді, қандай тұжырым мен мағынаны ортаға шығарды? Бұлардың бәріне қандай әдісті ұстанды деген сияқты негізгі принциптер нақтылану керек болатын.

Ясауи мен ізбасарлары қалдырған бағдарлама және оның әдісі өз алдына арнайы тақырып болғандықтан осы тәжірибелерге сүйене отырып, жаңа сопылық пен тариқат тарихы жазылуы қажет. Немесе Ясауи және ізбасарлары дайындап ұсынған негізгі ұстанымдар төңірегінде жаңа бір тұжырымдамалық кеңістік немесе әдістер құру қажет (Hayati Bice, 1996).

Бұл сұрақтармен көрсетілген жерден тақырыпты шешудің орнына, тарихқа немесе әлеуметтік тарихқа және әлеуметтік тарих алынған тұжырымдамалық өріске әсер ету арқылы қорытынды шығарылады. Бұл жағдайда оны сопылық пен тариқаттың қалыптасқан тұжырымдамалық өрістері мен атауларына жуықтауға немесе ұқсастыруға мәжбүр. Әрине, Ясауи туралы зерттеулер олар басталған жерге қарай созылады және бір қадам алға жылжымайды. Өйткені оның баратын жері оның бастапқы нүктесімен бірдей. Барған сайын, олар ұсынғанның орнына, олар қандай кадрлармен әрекет еткені және қайда және қалай қоныстанғаны туралы ақпарат беріледі және тақырыптың мазмұнын түсіндіруден аулақ болады.

Нәтижесінде Ясауи өмірінің тұжырымдамасы мен семантикалық әлемі мен оның даналығында жеткізілген тапқырлығы мен әсері бүгінгі күнге дейін сақталған рұмдар мен балқандардың танымына баса назар аударылмады. Өйткені бұл құрылтайшының конструктивизмі мен олардың жазбаша және ауызша мәтіндері тақырыпты баяндаушылармен есепке алынбайды, тіпті бұл саладан әдейі аулақ болғандай әсер береді (Umay Günay, 1992).

Ясауилік жайлы зерттеулердегі негізгі тақырыптар тарихи және әлеуметтік мәселелермен қатар тұлғаны сипаттауға арналған. Бұл жағдайда Ясауи даналығының өзіндік бір саласы бар деген қорытынды шығарылады және оның қайнаркөзіне қатысты әртүрлі нәтижеге қол жеткізіледі. Ясауиліктің тұтастай тұжырымдамалық өрісі осы өрісті құрайтын бөліктердің бірінен екіншісіне ауысқан мағыналық әлемнің арасында орнатылмаған. Табиғи жолмен орнатуға болмайтын бұл қатынас басқа салалардан көмекке үміттеніп, интегративті көзқарастан алыстау нәтижесінде алынған біліммен әр түрлі салаларға жатады. Одан алынған үзік-үзік ақпараттар басқа аймаққа жеткізіледі. Осылайша, аймақ кеңейгендіктен оны қадағалау және қарым-қатынас орнату қиындай түседі (Irene Melikoff, 1992).

Қорыта келе, Ясауилік жайлы зерттеулердегі негізгі мәселе, Ясауи даналығының қалыптасқан түсінігі мен мағынасын аша алмау, ұғым мен мағыналық әлем арасындағы байланысты орната алмау, сонымен қатар мағынаның жоғалуы, белгісіздікті қадағалау болып табылады. Бұл негізгі мәселе жалпы түрік не мұсылман әлеміндегі классикалық жазбалардағы ұғымдар мен мағыналар әлемін түсіну және аударылуы әлеуметтік ғылымдар үшін өрнек ұсынатын мүмкіндікті де бағалау қажет. Осылайша, бұл көптеген мәтіндердің әлеуметтік ғылымдардың пәніне айналуына және осылайша көптеген зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді (Ali Yıldırım, 2013).

Софра тутмак немесе Дастарқан жаю

Ясауи хикметтері арасында «жетім», «міскін», «ғаріп» сөздері кездеседі. Тіпті, бұл кейбір хикметтерде ерекше көрініс береді. Әзірет Мұхаммед (с.а.у.) Миғражға көтерілуінде де жетім мен міскіннің жағдайын сұрағаны себеп болған. «Софра тутмак» немесе «дастарқан жаю» мәселесін осы арқылы терең түсінуге болады.

Ғаріп, пақыр, жетімдерді Расул сұрады,
Ол түн Миғражға шығып Хақ дидарын көрді.
Қайта келіп түскенде пақырдың халін сұрады,
Ғаріптердің ізін іздеп түстім мен де.

……
Ғаріп, пақыр, міскіндерді қуантып,
Бөліп ғазиз жанды құрбандыққа шал.
Жемек тапсаң жаныңменен мүсәпір,
Хақтан есітіп бұл сөздерді айттым мен де.

Ғаріп, пақыр, жетімдерді кім сұраса,
Разы болар ол құлынан Алла да.
Әй, хабарсыз сен бір себеп, өзі сақтар,
Хақ Мұстафа насихатын естіп айттым мен де.
(Hayati Bice, 2014)

Ясауиге қатысты деректер арасындағы насапнамада (шежіреде) «Софра тутмак немесе дастарқан жаю» тақырыбы сөз болады. Бұл дерек Ахмет Ясауи және оның ата-бабалары жайлы берілген мәліметтер арасынан орын алған. Бұл термин, қандайда бір жерде иршад әрекетін бастаған пір немесе тәлімгердің осы міндетті орындайтын жерге бекітілгенін білдіреді (Aşirbek Müminov, 1994).

«Қожа Ахмет Ясауидің әкесі Ибраһим шайықтың Әбу Мұса атты сахабасы бар-тын. Әбу Мұса қажы он бес жыл Ибраһим шайықтың қызметінде болды. Ибраһим шайық Әбу Мұса қажыға Қызырдың (ғ.с.) ишаратымен «Ясы елінде дастарқан жай!» деп рұқсат берді. Қырық үш жыл Ясы елінде софра тұтты. Қырық жыл Қызырмен (ғ.с.) сұқбаттас болды. Ол уақта Ясауи Ахмет жиырма жаста болатын.

.....

Сопы Мұхаммед Данышменд Зарнұқи келді. Ахмет қажы атаның қызметінде қырық рет қалды. Содан соң шайық Ахмет Ясауи, Сопы Мұхаммед Данышмендке рұқсат беріп: «Бар, Отырарда дастарқан жай!» деді. Сопы Мұхаммед Данышменд Отырарда қырық жыл софра тұтты. Жетпіс жыл Қызырмен (ғ.с.) жетпіс жыл сұқбаттас болды» (Mevlana Safiyyüd-din, 1996).

Насапнаманы баспаға дайындаған профессор, доктор Кемал Ераслан дастарқан (софра) жаю жайлы мынадай пікір айтады:

«Софра тұт» – құзырына келгендерге дастарқан жайып, жегізіп, ішіру деген терминнің мәні, негізі мен тізбегі жайлы жеткілікті мәлімет жинай алмадық. Мehмет Зеки Пакалдың мәліметіне сүйенсек, сомат (<A simat) сира, дизи, софра кесенелерде әсіресе Мәуләуилер мен Бекташилерде матадан дайындалатын. Софра үш түрлі: 1. Былғарыдан жасалып, айналасына сақиналар тігілетін. Сақиналардан шынжырлар өткізіліп, қолданылмаған кезде сөмке құсап жинап қойылатын. 2. Кония Мәуләуиханасында қолданылған былғары софра. 3. Бір аршын көлемінде ұзын бір былғарыдан жасалған софра. Мұны «elifi somat» дейді. Жеп-ішкеннен соң «somat günbângi» оқылатын» (Neseb-nâme Tercümesi).

Гөлпинарлы да бұл тақырыпқа сопылық өрнектері жайлы шығармасында «somat» түрінде орын берген. Әйтсе де, софра тұту, дастарқан жаю жайлы арнайы анықтамалар берілмеген (Abdülbâki Gölpınarlı, 2004). Соған қарамастан Ахмет Ясауи және Қажы Бекташ Уәли арасындағы байланыстарды зерттеген Қажы Бекташ журналы жарыққа шығуымен түсіндірме беріліп отыр. Гөлпинарлы журналдағы өрнектер жайлы мынадай түсініктемелерін ұсынады:

«Sofra, Bektaşîlerde, meşinden, çeşitli yiyecek şeyler konmak için gözleri bulunan ince uzun bir sofra vardır ki bunu bellerine sararlar ve Arab alfabesinde ‘elif’, yani ‘a’ harfine benzediğinden ‘elifi sofra’ adı verilir. Şeyh, halifelik verdiği dervişe bir de ‘elifi sofra’ sunar» (Abdülbaki Gölpınarlı, 2014).

Дастарқан жаю тақырыбының Түркістан және Хорасан өлкелеріндегі мағыналары жоғарыда берілді. Тақырыптың Рұм өлкесіндегі анықтамасын Қажы Бекташ Уәлидің Ахмет Ясауимен байланыстары арқылы түсіндіруге болады. Қажы Бекташ Уәли Рұм өлкесіне шықпай тұрып Хорасаннан Түркістанға, Ахмет Ясауидің қасына барады және сол жерде оған Рұмға иршад етуге рұқсат беріледі. Қажы Бекташ Уәлидің бұл жауапкершілікті алуына алты рет белгі беріледі. Бұл белгілердің бірі – осы софра еді.

«Ахмет Ясауидің басында ұзындығы бір зира келетін элиф тәжі болатын. Бұл тәж шамшырақ, дастарқан, жайнамазбен Тәңірден Мұхаммед пайғамбарға (с.а.у) берілген болатын. Ол да мұны Әлиге (р.а.) берген еді. Имам Әли имам Хасанға ұсыныпты. Одан имам Хусейнге тиіпті. Имам Хусейн оларды имам Зейнелабидинге ұсыныпты. Ол да ұлы имам Мұхаммедке беріпті. Ол ұлы Имам Жағыфар Садыққа тапсырыпты. Ол ұлы Мұса Қазымға, ол ұлы Имам Әли Ризаға қалдырыпты. Имам Риза аманатты Түркістан пірлерінің пірі Қожа Ахмет Ясауиге ұсыныпты. Бәрі де шайықтың кесенесінде тұратын. Оларды халифаларынан ешкімге бермеген еді. Сұралған кезде өзінің иесі бар, келеді дейтін. Біреу келіп шайықтан киім сұраса не болса соны кидіретін. Тіпті, бір шәкірті құрбандығын алып келетін болса, оның терісінен киім тігіп, оны беретін.

Бірде халифалар бір жерге жиналып, шайықтан сұрайық оларды бірімізге берсін десті. Таңсәріде тоқсан тоғыз мың халифа таң намазын оқыды. Қожаның ауласы өте кең бола-

тын.... бұл аманаттар ол адамның ақысы, элиф тәжі өздігінен ұшар, басына қонар, киім үстіне киіледі, шамшырақ жанады, дастарқан келеді, ғалам басының үстіне келер, жайнамаз астына төселеді. Өзіңізді қинамаңыз олардың өз иесі бар. Шығады, келеді.

Халифалар бұл сөзді ести сала, ұялғаннан бастарын төмен салды. Бір кезде қараса көпке сәлем беріп бір ер кіріп келді. Отырғандарды аралап өтіп, бір жерге отырды. Бұл – ер Хункар Қажы Бекташ Уәли болатын....

Намазын оқып болған соң орнына барып отырды. Элиф тәж орнынан қалқып, ұшып Бекташтың басына орналасты. Мұның бәрін мұқият бақылап отырған халифалар бірінен соң бірі салауат айтты. Киім де ауаға көтеріліп сыртына қонды. Шамшырақ орнынан қалқып алдына келді. Пайғамбардың (с.а.у.) sancağı da тұрған жерінен қозғалып Хункардың басының ұшына тігілді. Жайнамаз алдына келіп төселді.

Қажы Бекташ бұл аманаттарды Ахмет Ясауиге ұсынды. Қожа дәстүрге сай Хункарға аманаттарды тапсырды, рұқсатын беріп: «Әй, Бекташ, міне толығымен несібеңді алдың. Мұғжиза болсын, құтб-ул ақтаб болу саған нәсіп болды. Біз бұл жоқтық әлемінде уақытшамыз, бәрібір ақыретке кетеміз. Бар, сені Рұмның жолына салдық. Сулужакараhөйүк (ауылдың атауы) жұртын саған тапсырдық. Рұм абдалларына сені басшы тағайындадық. Рұмда шыншылдармен қатар ақымақтар, маскүнемдер көп. Ешбір жерді артық қызық көрме, тек алға қарай жүр...» (Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş).

Қажы Бекташ Уәлидің ұрпақтарынан саналатын Челебилер өздеріне тән халифа тағайындауда жақын замандарға дейін «софра»ны негізгі шарттардың қатарында санаған. Бекташилікте софра, иршад мақамына жеткен кісіге беріледі. Бүгінге дейін түрлі Бекташия қауымдастықтары софра дәстүрін орындап келеді. (Bedri Noyan, 2005) Бұдан басқа жалпы тариқаттарда софра немесе тамақтану әдебі өзіндік артықшылықтары бар дәстүр болып есептеледі (Necdet Tosun, 2012).

Қажы Бекташ Уәлиге қатысты, тіпті оның ұрпақтарынан болып келетін Челебилер арасында софра тақырыбы жақын кезеңдерде жазылған бір рұқсатнамада да сақталыпты.

«Бұл құжат Алланың көмегімен аяқталды. Құжаттың жазылу себебі арифтердің сұлтаны, нұрлардың жарқыны Сұлтан Қажы Бекташ Уәли – Аллаh оның құпия әрі ашық толық сырларын ұлғайтсын. Әзіреттерінің ұлы тариқатына қатысты Синекли ауылындағы Сеййид Әли Сұлтан ұрпағы Сеййид Уәлийиддин ұлы Мұстафа халифа әулиенің жолын қабылдап, софра, шамшырақ, қылышпен рұқсат беріліп халифа болуға лайық деп табылсын.

Мүриттері бағынып, одан пайдалансын. Ешбір тариқат ерені бұл қызметіне қарсы шықпай, бұл рұқсатнама қажет жеріне жаратылсын. Аллаға тәуелді болғандарға Оның сәлемі болсын. Бұл құжат Әлемдердің жаратушысы Ұлы Алланың көмегімен сейсенбі күні Раббиул ahир айының жиырмасыншы жұлдызында жазылды (1855 жылғы 10 қаңтарға сәйкес келеді) (H. Dursun Gümüşoğlu, 2011).

Дастарқан, сапар және міскін, жетім мен тұтқынға тамақ жегізу үшін барын салу

Жоғарыда «Дастарқан»ның қолданылуы және ол жайлы деректер қарастырылды. Ал, бұл бөлімде әдебиеттердің кілт сөзі ретінде қолданылған «софра» мен оған байланысты терминдерге, сондай-ақ қолданылған ұғымдардың мағыналары мен олардың орында-лу талаптарына орын берілді. Түсіндірмелердің сілтемелері толық өңделіп, тақырыпты өз деңгейінде көруге мүмкіндік берілді. Осылай-ша, бөлшектерден бүтін тұтастық құруға және сол тұтастықты ішкі мағыналарымен түсінуге мүмкіндік берілді.

Сонымен бұл бөлімдегі мәселелерді зерттеудегі алғашқы екі қайнаркөз, Құран Кәрімнің «Инсан» және «Маида» сүрелері. Сондай-ақ, соған қатысты аяттармен бұл аяттардың түсін-дірмесінде қолданылатын сөздер мен түсін-дір ме сөздік беріледі және осы екі дереккөз арқылы Ясауидің ағартушылық мақсаттары қарастырылады.

Құран Кәрімдегі сөздердің мағыналарын түсіндіретін дереккөздерден саналатын «Муфредат» кітабында «Софра» (Дастарқан), «Сапар» сөздерінің түсіндірмесі берілген. Сапардың екі мағынасы бар.

А – сапар, мата және жол жүру мағыналарын білдіреді. Мысалы: «Бір затты жабу, жабылған мата немесе пердені ашу не түсіру.

[سفر] сөзінен жолға арналған тамақ және (бұл тамақты жеу уақыты) оны салатын ыдыстың атауы «سفرة» сөзінен алынған (Rağıb el-sfahani, 2012).

Муфредатта «Секен» (Seken) сөзінің анықтамасында «Міскін» сөзіне берілген түсіндірме:

В – (ألسكون): Бір заттың әрекет етуін және артынша бір орынға тұрақтауы. «Бір жерге тоқтау», «бір жерде отыру» мағыналарында қолданылады. «Mesken» (мекен) сөзі де осы түбірден тарайды.

Араб тілінде «Es-Sikkin, (пышақ): Бауыздалған жануардың әрекетіне байланысты осылай аталады» (Müfredât).

«Sefer» және «seken» екі сөз арасындағы байланыс оңай түсіндіріледі. Сапар, мата, жол бойында бір жерге тоқтау да «sükûn bulmak» мағынасына сәйкес келеді. Яғни, жол бойынан бір жерге аялдау, орналасқан жерге берілген атау. Демек, міскін деп – саяхатында бір жерге аялдаған кісіге айтылады. Маңыздысы сапарда болуы. Осыған сәйкес, адам қаншалықты салмақты болса да, сапарынан артта қалады немесе үстін перде қаптайды. Пайғамбарлар, нәбилер, шыншылдар мен шынайы ықыласты құлдар, яғни Алланың достары, әйгілі тіршілік иелері мен ахсани тақвим болғандар саяхатын үнемі жүзеге асыру үшін Алланың әмірлерін орындайды.

Жоғарыда қарастырылған екі тақырып Футууаттың шығыс нүктесін белгілейді. Бұл жайлы Инсан және Маида сүрелерінде мәліметтер берілген. Екі сүреде де футууаттың негізгі принциптері қарастырылған. Футууат – риясыз немесе сауабын тек Алладан үміт ете отырып міскін мен жетімге және құлдыққа түскен адамға тамақ ұсыну немесе тойдыру. Бұл сүрелердегі тақырыпқа қатысты аяттар төменде беріледі.

Дастарқан мағынасын білдіретін «Маида» сүресін (اَلْمَائِدَة) – кеңірек мағынада қарасақ, ішінде жейтін тамағы бар ыдыс немесе дастарқан не леген мағыналарын да білдіреді. Ішінде тамағы болмаған кезде خوان (Хауан / Хиуан) делінеді (Müfredat).

«Инсан» сүресінде адам баласының қалай жаратылуы, адам ретінде жер бетіндегі артықшылықтары баяндалады. «Инсан» сүресі жер бетіндегі адамдардың жағдайын 3 негізгі түрге бөліп қарастырады және адам ретіндегі қорғанысын үш сатыда қарастырады. Соған сәйкес, үш түрлі ішімдік жайлы сөз етіле келе ғылым мен хикметтің ассимиляциялануына назар аударады. Бұл үш ішімдік арқылы қарастырылған ассимиляция процесінің алғаш қы сатысында жұмаққа лайықты құлдар «кафур» қосылған кеседен шарап ішеді. Бұл дәрежеге қол жеткізгендердің сипаты Инсан сүресінің 6-10-аяттарында баяндалған. Екінші сатыда «Зәнжәбил» қосылған ішімдік арнайы кесемен ұсынылады. Ол бейіштегі сәлсәбил атты бастаудан алынады. Үшіншісі, Раббысы оларға тап-таза ішімдік ішкізеді. Бұл үш жағдай үш ауыр жағдайға жауап ретінде қарастырылған. Яғни, міскін, жетім және құлдыққа түскендер үшін өздерінің жақсы көрген тамағынан жегізуге тырысады. Бұл жағдай адамдардың жеке және әлеуметтік өмірдегі үш түрлі уақыт кезеңінде үш түрлі қауымдастыққа айналғанын және осылай болуының себептерін көрсетеді. Осылайша, бұл үш жағдай не үш кезең үш түрлі адамды қалыптастырғанын, сондықтан үш түрлі сақтану қажет болған жағдайларға ишарат ете отырып үш ішімдік ұсынылады. Бұл үш ішімдік ғылым мен хикмет мағынасын береді.

5 – «Сөзсіз, ізгілер де кафур қосылған толы кеседен ішеді.

6 – Бір бастау бар, одан Алланың құлдары ішеді, Bir kaynak ki ondan Allah'ın kulları içerler, олар оны әдемі жолдар салу арқылы ағызады.

7 – Ол құлдар уәделерін толық орындайды және ақырет күнінен қорқады.

8 – Міскіндерді, жетімдерді және құлдыққа түскендерді шынайы ықыласпен тамақтандырады.

9 – «Сізге Алланың ризалығы үшін жеп-ішкізіп отырмыз. Сізден не бір қайтарым не бір рахмет күтіп отырған жоқпыз».

10 –Расында, біз уәделер орындалатын азабы ауыр күнде Раббымыздан қорқамыз» дейді.

11 – Аллаh та оларды ол күннің жамандығынан сақтайды, жүздеріне жарқындық, көңілдеріне қуаныш ұялатады.

Маида сүресінің атауы да мұнда талқыланып отырған тақырыпқа сәйкес берілген. Мариям ұлы Исаның заманындағы хауариждердің өздеріне бір дастарқан түсіруін қалаған оқиғаны баяндайтын аяттар да орын алған.

109 – Аллаh, Елшілерін жинаған күнде: «Сізге қандай жауап берілді? – дейді. «Біздің бұл туралы біліміміз жоқ, Құпияларды білетін жалғыз Өзіңсің! – дейді.

110 – Allah былай дейді: «Әй, Мәриям ұлы Иса! Саған әрі анаңа берген нығметімді есіңе ал! Сол уақытта сені Жәбірейіл арқылы қуаттаған едім. Бесікте және ержеткенде адамдармен сөйлесуші едің. Саған жазуды, даналықты, тәурат пен інжілді үйреттім. Сол уақытта менің бұйрығыммен балшықтан құстың бейнесін жасап, оның ішіне үрлегеніңде ол менің бұйрығыммен құсқа айналатын. Анадан тума соқыр болғандар мен аламестерді де менің бұйрығыммен жазатын едің. Өлілерді рұқсатыммен өмірге қайтаратын едің. Және сол уақытта Исраил ұлдарына ашық дәлелдермен келгеніңде, олардың қарсы шыққандары: «Бұл ашық сиқырдан басқа нәрсе емес» дегенде, сені олардан қорғаған едім».

111 – Сол уақытта хауарилерге: «Маған және елшіме иман келтіріңдер» деп білдірген едім. Олар: «Біз сендік, біздің шынайы мұсылман болғанымызға куә бол» деген еді.

112 – Хауарилер: «Әй, Мәриям ұлы Иса! Раббың бізге көктен бір дастарқан түсіре ала ма? – деді. Иса да: «Егер сенсеңдер одан қорқыңдар» – деді.

113 – Хауарилер: «Біздің одан жегіміз келеді. Жүректеріміз орнықсын әрі сенің бізге шын айтқаныңды білейік. Сондай-ақ оған куә болушылардан болайық» десті.

114 – Мәриям ұлы Иса да: «Аллаһым, Раббымыз! Бізге аспаннан дастарқан түсір! Бұрынғы, соңғымызға мереке әрі Сенен бір белгі болсын. Бізді ризықтандыр! Сен ризықтандырушылардың ең жақсысың» деді.

115 – Алла: «Күдіксіз Мен, ол дастарқанды түсіремін. Сонда, егер одан кейін сендерден кім қарсы келсе, шынайы түрде Мен оны дүниеде ешкімді азаптамаған азаппен азаптаймын» деді.

«Инсан» және «Маида» сүрелері ғылым және даналықпен адамның жаратылысына сәйкес болуын, үнемі сапарда жүргендей сезінуін, оны қамтамасыз ету үшін үнемі міскін, жетім және құлдыққа түскендерге ең жақсы көрген нәрселерінен дастарқан жайып, араларындағы пердені ашып, сапарын ары қарай жалғастыруын бұйырады.

Қорытынды

Мақалада, Ясауи даналығында маңызды рөл атқаратын «софра тутмак немесе дастарқан жаю» дәстүрі жайында деректер ұсынылды. Софра немесе дастарқанның мәні, қандай негіздерге қарай қалыптасқандығы жайлы қысқа бір зерттеу жүргізілді. Бұған сәйкес, дастарқан жаю – пір немесе тәлімгер тарапынан Қызырмен сұқбаттасу мәртебесіне қол жеткізген халифаларды дербес қызметін бастауы үшін берілетін міндет мағынасын білдіреді. Бұл дәстүрді осы міндеттің себебі ретінде өздеріне берілген немесе түсірілген дастарқан, тамақ, ілім, жүректің тыныш болуы, өзі де сөзі де бір жерден шығатын шыншылдық қасиетті меңгеруге мүмкіндік беретін ғылым мен даналық мәжілісі деуге болады. Пір мен мұршидтің дастарқанына отырған немесе өздеріне дастарқан берілген адамдар – білім мен даналықты қатар меңгерген немесе өзіне екеуі де қатар беріліп «мутмаин» дәрежесіне қол жеткізген және кедейлерді, жетімдерді және тұтқындарды олардың жағдайынан шығару міндетін өзіне алғандар болып табылады.

Дарстарқан – сапарынан қалып, қайта сапарға дайындала бастаған міскін үшін ашылады. Осылайша, міскін, өзіне саяхатын жіберіп алуына себеп болған ақиқаттардың жойылуына байланысты дастарқанға шақырылады немесе өзінің атына дастарқан жайылады. Міскін үшін оған ашылған ғылым мен даналық дастарқаны жеп ішетіндерінің болуы, сый-құрметпен сапарына қайта оралуы үстіндегі дастарқанның ашылуына көмекші болады.

Дастарқан иесі, орындағандарын өзіне бір міндет ретінде орындайды немесе оған арнайы тапсырма ретінде жүктеледі. Орындаған міндеті себепті міскін, жетім және тұтқыннан мүлде ақы талап етпейді. Олардан емес, қайта Алладан үміттенеді. Яғни, жалғыз Алла ризалығы үшін орындайды. Осыған сәйкес, бұл міндетті орындаған адам, Қызырмен сұқбаттасу дәрежесіне қол жеткізген кісі болуы ерекше көрсетілген.

Әдеби шығармалар арасында да «Симматия» (Simatiyye) және «дастарқан жаю дәстүрі» көптеп кездеседі. Өз алдына әдеби шығармалар арасында дастарқан тізбегі де бар. Әсіресе, Түркістан және Хорасан ағартушылығын жалғастырған қауымдастықтарда дастарқан тізбегі егжей-тегжейлі берілген. Әйтсе де, жоғарыдағы негізгі шығыс нүктесі замандар өте келе мағынасы жойылған және дастарқан жаю тақырыбы белгісіз жағдайға келген.

Қорыта келе, классикалық мәтіндерді әлеуметтік ғылымдардың басқа салаларында, сондай-ақ әдебиет пен тарихтағы ауызша және жазбаша шығармаларға арналған зерттеулерде бағалау керек екені белгілі болды. Тиісінше, әлеуметтік ғылымдардың басқа салаларына таралатын зерттеулер нәтижесінде осы мәтіндерде қолданылатын метафоралардың мағынасын ашып, оларды негізін қалаушы мәтін ретінде қарастыру тарихты, географияны, мағынаны және концептуалды жадты қайта құруға мүмкіндік береді және ол жадтың бөлшектенуіне жол бермейді, кем дегенде оларды бірге көруге мүмкіндік береді. Әйтпесе, классикалық мәтіндер, география мен мәтіндер жасалған орта әртүрлі себептерге байланысты өзгерді, қалыптасқан жерден көшірілді немесе көптеген өзгерістерге ұшырады. Бұл ұғымдар мен мағыналық әлем өзгеруге, тасымалдануға және интерференция әсеріне байланысты түсінік пен мағына өрісін әлсіретеді немесе жоғалтады. Осы себепті Түркістан мен Хорасанның географиясы мен әлеуметтік-мәдениеті төңірегінде жасалған мәтіндердің мағынасы мен екіұштылығын жоғалтуды оларды анықтау және біріктіру арқылы жандандыруға болады. Бұл ұғымдар рұм мен балқандықтарға берілгендіктен жоғалған, ұмытылған және белгісіз көптеген мәселелерді қайта қарауға немесе түсіндіруге

көмектеседі деп айтуға болады. Бұл рұм және балқан қауымдастықтарына олардың өмір сүру себептерін түсінуге және жоғалған немесе белгісіз заңдылығын өмірге әкелуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Bice Hayati (2010) Hoca Ahmed Yesevi Divan-ı Hikmet, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bice Hayati (2011) Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî, İstanbul: İnsan Yayınları.

Engin Refik (2013) – Ali Çakır, «Amuca Bektaşilerinde Sofra ve Sofra Erkânı», Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı 65, ss. 299-312.

Gölpınarlı Abdülbaki, (2014) Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli Vilâyet-Nâme, İstanbul: İnkılap Yayınevi.

Gölpınarlı Abdülbâki, (2004) Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İstanbul: İnkılap Yayınevi.

Gümüşoğlu H. Dursun, (2011) «Bir Çelebi İcazetnamesi», Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı 59, ss. 423-442.

Günay Umay (1992) «Ahmed Yesevî'den Hareketle Yazılı Kültürün Sözlü Kültüre Etkisi Konusunda Tespitler», Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, ss. 25-31.

Hacı Bektaş (2011) Veli, Makâlât, Hazırlayan Ali Yılmaz vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

el-İsfahani Rağıb, (2012) Müfredât Kuran Kavramları Sözlüğü, Çeviren ve Notlandıran Yusuf Türker, 3. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları.

Kara Mustaf (1996) «Yeseviyye'nin Temel Kitabı Cevâhiru'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr», Ahmed-i Yesevî Hayatı Eserleri Tesirleri, Hazırlayan Mehmet Şeker-Necdet Yılmaz, İstanbul: Seha Neşriyat, ss. 241-269.

Kurt Yılmaz (1993) «Hoca Ahmed Yesevî'nin Rum Eyâletindeki Zaviye Kurucuları Üzerindeki Etkileri», Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyum Bildirileri, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları ss. 255-270.

Melikoff Irene (1992) «Ahmed Yesevî ve Türkler'de İslâmiyet», Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, ss. 61-67.

Melikoff Irene (1993) Uyur İdik Uyardılar, İstanbul: Cem Yayınevi.

Mevlana Safiyyüd-din, (1996) Neseb-Nâme Tercümesi, Hazırlayan Prof. Dr. Kemal Eraslan, İstanbul: Yesevi Yayıncılık.

Müminov Aşirbek Kurbanoğlu, (1994) «Mübeyyidiyye – Yaseviyye Alakası Hakkında», Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Sayı 1, ss. 115-123.

Noyan Bedri (1993) «Alevilik ve Bektaşilikte Sofra Adabı», Cem Dergisi, Sayı 26, ss. 7-10.

Noyan Bedri, (2011) Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik Cilt 9, Ankara: Ardıç Yayınları.

Ocak Ahmet Yaşar (1992) «Anadolu Türk Halk Sûfîliğinde Ahmed-i Yesevî Geleneğinin Teşekkülü», Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, ss. 75-84.

Soileau Mark (2005) «Lokma Almak, Dem Görmek: Bektaşi Sofrasında Sindirim», Süleyman Demirel Üniversitesi Uluslar arası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu I., Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ss. 153-160.

Taşğın Ahmet (2013) Dediği Sultan ve Menakıbı: Konya ve Çevresinde Ahmet Yesevi Halifeleri, Konya: Çizgi Yayınları.

Taşğın, Ahmet (2014) «Menkıbelerin Kurduğu Zaman ve Mekân: Ahmed Yesevi ve Hacı Bektaş Örneği», Uluslararası İpek Yolunda Türk Dünyası Ortak Kültür Mirası Bilgi Şöleni, Editör Fahri Atasoy, Ankara: Türk Yurdu Yayınları, ss. 267-272.

Tosun Necdet, (2012) «Tasavvuf Kültüründe Tekke Yemekleri», Derviş Keşkülü Tasavvuf ve Dergâh Kültürü, İstanbul: Erkam Yayınları ss. 128-146.

Yıldırım Ali (2013) – Hasan Şimşek, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, 9. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yılmaz H. Kâmil (1996) «Anadolu ve Balkanlar'da Yesevî İzleri», Ahmed-i Yesevî Hayatı Eserleri Tesirleri, Hazırlayan Mehmed Şeker – Necdet Yılmaz, İstanbul: Seha Neşriyat, ss. 567-580.

Zeybek Namık Kemal, (2014) Aşk Yolu Hoca Ahmet Yesevi ve Hikmetleri, İstanbul: Ötüken Yayınları.

References

Bice Hayati (2010) Hoca Ahmed Yesevi Divan-ı Hikmet, Ankara: Turkish Religious Foundation Publications.

Bice Hayati (2011) Pir-i Turkistan Hoca Ahmed Yesevi, Istanbul: Insan Publications.

Engin Refik (2013) – Ali Çakır, «Table and Tableware in Amuca Bektashis», Turkish Culture and Hacı Bektaş Veli Research Journal, Issue 65, pp. 299-312;

Gölpınarlı Abdülbaki, (2014) Manâkıb-ı Hünkar Hacı Bektaş-ı Veli Vilayet-Nâme, İstanbul: İnkılap Publishing House.

Gölpınarlı Abdülbâki, (2004) Idioms and Proverbs from Sufism, Istanbul: İnkılap Publishing House.

Gümüşoğlu H. Dursun, (2011) «A Çelebi Diploma», Turkish Culture and Hacı Bektaş Veli Research Journal, Issue 59, pp. 423-442.

Günay Umay (1992) "Determinations on the Effect of Written Culture on Oral Culture Based on Ahmed Yesevi", International Ahmed Yesevi Symposium Proceedings, Ankara: Ministry of Culture Publications, pp. 25-31.

Hacı Bektaş (2011) Veli, Article, Prepared by Ali Yılmaz et al. Ankara: Turkish Diyanet Foundation Publications.

al-Isfahani Raghib, (2012) Curriculum Dictionary of Quran Concepts, Translated and Annotated by Yusuf Turker, 3rd Edition, Istanbul: Pınar Publications.

Kara Mustaf (1996) "The Basic Book of Yeseviyya Cevahiru'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr", The Effects of the Life of Ahmed-i Yesevi, Prepared by Mehmet Şeker-Necdet Yılmaz, Istanbul: Seha Neşriyat, pp. 241-269.

Kurt Yılmaz (1993). 255-270.

Melikoff Irene (1992) “Ahmed Yesevî and Islam in Turks”, Proceedings of the International Ahmed Yesevi Symposium, Ankara: Ministry of Culture Publications, pp. 61-67.

Melikoff Irene (1993) Sleeping Idik Warned, Istanbul: Cem Publishing House.

Mevlana Safiyyüd-din, (1996) Neseb-Nâme Translation, Prepared by Prof. Dr. Kemal Eraslan, Istanbul: Yesevi Publishing.

Müminov Aşirbek Kurbanoğlu, (1994) «About the Relevance of Mübeyyidiyye – Yaseviyye», A Journal of Turkish World Studies, Issue 1, pp. 115-123.

Noyan Bedri (1993) «Table Manners in Alevism and Bektashism», Cem Magazine, Issue 26, pp. 7-10.

Noyan Bedri, (2011) Bektashism and Alevism in All Its Aspects, Volume 9, Ankara: Ardıç Publications.

Ocak Ahmet Yaşar (1992) «The Establishment of the Ahmad-i Yesevi Tradition in Anatolian Turkish Folk Sufism», Proceedings of the International Ahmed Yesevi Symposium, Ankara: Ministry of Culture Publications, pp. 75-84.

Soileau Mark (2005). 153-160.

Taşğın Ahmet (2013) The Sultan and His Legend: Ahmet Yesevi Caliphs in Konya and Its Surroundings, Konya: Cartoon Publications.

Taşğın, Ahmet (2014) «Time and Place Established by Legends: The Example of Ahmed Yesevi and Hacı Bektaş», Turkish World Common Cultural Heritage Information Festival on the International Silk Road, Editor Fahri Atasoy, Ankara: Türk Yurdu Yayınları, p. 267-272.

Tosun Necdet, (2012) “Tekke Dishes in Sufi Culture”, Dervish Keşkülü Sufi and Dervish Culture, Istanbul: Erkam Publications pp. 128-146.

Yıldırım Ali (2013) – Hasan Şimşek, Qualitative Research Methods in Social Sciences, 9th Edition, Ankara: Seçkin Publishing.

Yılmaz H. Kamil (1996) “Traces of Yesevi in Anatolia and the Balkans”, The Effects of the Works of Ahmed-i Yesevi, Prepared by Mehmed Şeker – Necdet Yılmaz, İstanbul: Seha Neşriyat, pp. 567-580.

Zeybek Namık Kemal, (2014) Aşk Yolu Hoca Ahmet Yesevi and His Wisdom, İstanbul: Ötüken Publications.

ҒТАМР 03.61.91 https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.11

Ш. Керім[1]*, Т. Абылов[2]

[1]Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Анкара университеті, Түркия, Анкара қ.
*e-mail: kerim-1962@mail.ru

ӘБУ НАСЫР МҮБАШШИР АТ-ТАРАЗИ ӨМІРІНІҢ АУҒАНЫСТАНДАҒЫ КЕЗЕҢІ

Мақалада Кеңестік дәуірде Коммунистік жүйенің тәртібіне қарсы тұрғаны үшін эмиграцияға кеткен Тараз қаласының тумасы, дін ғұламасы – Әбу Насыр Мүбашшир ат-Таразидің (1896-1977) Ауғаныстандағы 1930-1949 жылдар аралығындағы қоғамдық-саяси қызметі сараланады. Оқымыстының шаһ кеңсесіндегі аудармашылық-редакциялық, басшылық-әкімшілік, баспасөз және әдеби-шығармашылық саласындағы жұмыстары, қоғамдық белсенді күрескерлігі жайында мәліметтер беріледі. Оның Кеңестер Одағына қарсы немістермен бірлескен түркістандық эмиграттарды қарулы операцияға дайындыққа басшылық етуі, осы үшін тұтқындалып, Кабул түрмесінде 5 жыл 1 ай 3 күн қамауда отыруы сөз болады. Түрмеден босанғаннан кейінгі Мысырға қоныс аудару себебі көрсетіледі. Мақаладағы келтірілген деректерді Шығыс елдері тарихын, ұлт азаттық қозғалысы, ислами тарихын оқытуда пайдалануға болады.

Мақалада араб тіліндегі бұрын оқымыстының ҚР Орталық мемлекеттік архивіндегі жеке қорындағы айналымға енбеген тың материалдар мен ұлы Насрулла ат-Таразидің (1922-2002) жазбалары пайдаланылды. Араб тіліндегі қайнаркөздер түрік тіліндегі Абдулхамид Кочардың естелігімен, Ахад Андижан мен Әмин Йаримоғлу зерттеулерімен, сондай-ақ орыс тіліндегі барлау қызметі мәліметіне негізделген кітаптардағы деректермен салыстырылып, толықтырылды. Зерттеуде сипаттамалық, жүйелеу қағидаттары басшылыққа алынып, тарихи танымдық тәсілдері, жинақтау әдістері қолданылды.

Мүбашшир Ат-Тарази Ауғаныстанда қоғамдық орны бар қайраткер, беделді, тәуелсіздік пен азаттық жолындағы қозғалыс тарихында орны бар тұлға ретінде көрінді. Сол себепті оның өмірбаянын, тұлғалық-шығармашылық жолын кеңінен зерделеп, оқырманға жетпей жатқан деректерді ұсыну маңызды.

Түйін сөздер: Ат-Тарази, ислам, ғалым, Түркістан, Ауғаныстан.

Sh. Kerim[1*], T. Abylov[2]
[1]Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty
[2]Ankara University, Turkey, Ankara
*e-mail: kerim-1962@mail.ru

Life and work of Abu Nasir Mubashir at-Tarazi in Afghanistan

The article analyzes the social and political activities of a native of Taraz and theologian Abu Nasir Mubashir at-Tarazi (1896-1977) during 1930-1949, who emigrated to Afghanistan during the Soviet era because he struggled against the communist regime. Authors provide information about the scientist's activities in translation and editing, management, administration, printing, and literary and creative work in the Shah's office, about his active social struggle. The article reports that he led the preparation of a joint German armed operation by Turkestan emigrants against the Soviet Union, which is why he was arrested and imprisoned in Kabul for five years, one month, and three days. There also explained the reason for his emigration to Egypt after his release from prison. The article provides data that can be applied to study the history of the East, the national liberation movement, and the history of Islam.

The article uses new materials in Arabic that were not previously included in the scientist's fund in the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, as well as the works of his son Nasrullah at-Tarazi (1922-2002). Arab sources were collated and supplemented by the memoirs of Abdulhamid Kochar in Turkish, research by Ahad Andijan and Amin Yarimoglu, data from books based on intelligence materials in Russian. In the study, the authors used the principles of characterization, systematization, historical and cognitive methods, and method of generalization.

Mubashir at-Tarazi is considered a public figure in Afghanistan, an influential figure in the movement for independence and liberation. Therefore, it is significant to study his biography, personal and creative path and provide the reader with the missing information.

Key words: At-Tarazi, Islam, scholar, Turkestan, Afghanistan.

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Ш. Керім*[1], Т. Абылов[2]
[1]Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы
[2]Университет Анкара, Турция, г. Анкара
*e-mail: kerim-1962@mail.ru

Период жизни и деятельности Абу Насыра Мубашшира ат-Тарази в Афганистане

В статье анализируется общественно-политическая деятельность уроженца Тараза и теолога Абу Насыра Мубашира ат-Тарази (1896-1977) в период с 1930 по 1949 год, эмигрировавшего в Афганистан в советское время из-за борьбы с коммунистическим режимом. Приведена информация об активной общественной борьбе и деятельности ученого в сфере управления, администрирования, перевода и редактирования, прессы и литературно-творческой работе в шахской канцелярии. В статье излагается о возглавлении им подготовки совместной немецкой вооруженной операции туркестанских эмигрантов против Советского Союза, впоследствии об его аресте и заключении в тюрьму в Кабуле на пять лет один месяц и три дня. В статье также излагается причина его эмиграции в Египет после выхода из тюрьмы. Данные, представленные в статье, могут быть использованы для изучения истории Востока, национально-освободительного движения, истории ислама.

В статье использованы новые материалы на арабском языке, хранившиеся в личном фонде ученого в Центральном государственном архиве Республики Казахстан, а также труды его сына Насруллы ат-Тарази (1922-2002). Арабские источники были сопоставлены и дополнены мемуарами Абдулхамида Кочара на турецком языке, исследованиями Ахада Андижана и Амина Яримоглу, а также книгами, основанными на данных российской разведки. В исследовании руководствовались принципами характеризации, систематизации, историко-познавательными методами, методами обобщения.

Мубашир Ат-Тарази считался в Афганистане общественным деятелем, авторитетной фигурой в истории движения за независимость и за национально-освободительное движение. Поэтому важно изучить его биографию, личный и творческий путь и представить читателю недостающую информацию.

Ключевые слова: Ат-Тарази, ислам, ученый, Туркестан, Афганистан.

Кіріспе

Кеңестік дәуірде Коммунистік жүйенің тәртібіне төзбей бас көтеріп, ақтық демі таусылғанша алған бағытынан таймай өткен қайсар мінезді кесек тұлғалардың бірі, Тараз қаласының тумасы, дін ғұламасы – Әбу Насыр Мүбашшир ат-Тарази әл-Хүсейни (1896-1977). Әбу Насыр ғұмырының 34 жылын ата жұртында, қалған 47 жылын туған елден жырақта өткізді. Саналы ғұмырын жанқиярлық күреске, дін ілімін насихаттап, танытуға, қорғауға арнаған. Оның еркіндік жолындағы күресі Ташкент пен Әулиеатада басталып, кейін шет елдерде Ауғаныстанда, Мысырда жалғастық тапты. Ол тәпіріш көріп, талай-талай оқиғаларды бастан кешірді. Қанша қысымға ұшыраса да мұқалмады, сағы сынбады, Исламға адал қызмет етудің өнегесін көрсетті. Табанды күрескер, қажырлы қаламгер, қаламы жүйрік көсемсөзші-публицист, дін оқымыстысы, жалынды ақын болды. Артына мол шығармашылық мұра қалдырды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаттары мен міндеттері

Үлкен оқымысты ретінде танылған жерлесіміздің есімі мен қызметі кіндік қаны тамған Қазақстанда ұзақ уақыт беймәлім күйінде қағыс қалып келді. Осы бір аса көрнекті дін қайраткерінің тағдыр талайы, еңбектері жайында елімізде кейінгі кезде ғана айтылуға мүмкіндік туды.

Жұмыста Мүбашшир ат-Таразидің өмірінің Ауғаныстандағы эмиграциядағы кезеңі тұңғыш рет арнайы түрде жеке қарастырылып отыр. Оның Ауғаныстан шаһының 1930-1948 жылдары кеңесінде атқарған қызметтері, қоғамдық жұмыстары, саяси белсендігі сараланады. Оның үстіне дәл қазіргі уақытта көрші Ауғаныстан тақырыбы өзектілікке айналып отыр. Мақаладағы келтірілген деректерді Шығыс елдері тарихын, ұлт азаттық қозғалысы, ислами тарихын оқытуда пайдалануға болады.

Кеңес өкіметінің сыңаржақ идеологиясы зардабынан қаншама уақыт жабық болып келген бұл тақырып – еліміздегі діни қозғалыстар, Қазақстан егемен мемлекет санатын тәуелсіздік жолындағы күрестегі дін қайраткерлерінің орнын бұрынғы орныққан пікірлерді қайта зерделеніп қарастырудың қажеттігі туындауда.

Бәріне уақыт төреші дегендей ғұламаның өмір жолын, тұлғалық келбетін, саяси-діни көзқарасын бүгінгі күнгі тәуелсіз ұстаным тұрғысынан жаңаша бағаланды.

Ғылыми зерттеу методологиясы

Мақала араб тіліндегі нақты дерек-фактілерге сүйеніп жазылып отыр әрі бұрын оқымыстының ҚР Орталық мемлекеттік архивіндегі жеке қорындағы айналымға енбеген тың материалдар мен ұлы Насрулла ат-Таразидің (1922-2002) жазбаларына сүйендік. Бұған қосымша Әбу Насыр Мүбашшир ат-Таразидің «Йадгар Зиндан» («Түрме естелігі немесе әлем айнасы») поэзиялық шығармасы да дереккөз ретінде пайдаланылды. Араб тіліндегі қайнаркөздер түрік тіліндегі Абдулхамид Кочардың естелігімен, Ахад Андижан мен Әмин Йаримоғлу зерттеулерімен, сондай-ақ орыс тіліндегі барлау қызметі мәліметіне негізделген кітаптардағы деректермен салыстырылып, толықтырылды. Зерттеуде сипаттамалық, жүйелеу қағидаттары басшылыққа алынып, тарихи танымдық тәсілдері, жинақтау әдістері қолданылды.

Нәтижелері мен талқылама

1930 жылдың сәуір айында Кеңестік үкіметтің репрессиясынан бой тасалаған ат-Тарази 7 жасар ұлы Насрулланы жетектеп Ташкентке табан тірейді. Бұл шаһарда ұзақ тұрақтап қалу қатерлі болғандықтан эмиграцияға кетуді ойластырады. Сөйтіп Ауғаныстан шекарасына бет алады.

Ата жұртынан амалсыз безіп сырттан сая іздеген діндарға шекарадан кесіп өткенде Андхой қаласында барынша сый көрсетіліп, Мазар шәриф қаласында қырық күн қонақ еткен. Соған қарағанда Мүбашширдің аты, күрескерлігі Ауғаныстанның ресми билігіне мәлім болған. Андхойда өзінің араб тіліндегі «Дуррат ут-тижан фи мадхис-султан» деп аталатын қасидасын Ауғаныстан билеушісі Мұхаммед Надир шахқа жолдайды.

Шах оған ресми түрде алғыс жауабын білдіріп, егер қаласа, астанаға келуге шақырады. Кабул әкімі Мұхаммед Яғқуб ханға жолығуға ниетін білдіргенде 1349/1931 жылы сапар айының 10-да арнайы хатпен Премьер министр (әс-Садр ул-ағзам) сардар Мұхаммед Хашим шахтың қабылдайтынын жеткізді. Премьер-министрдің қабылдауынан кейін шах Далкошадағы сарай дастарханында дәм татқызып, еркін сұхбаттасады.

Ат-Таразидің өз жазбаларында көрсетілгендей Ауғаныстан арқылы киелі жерлерді зиярат етіп, одан ары Мысырға өтіп, сол жақта өз елінің азаттығы жолында күресін қалам арқылы жалғастыру ойы болған. Бірақ Ауғаныстан шаһы әңгімелесе келіп оны ұнатып: «Орайы келген сәтте Түркістанға ораларсың, ал оған дейін осы еліңе шекаралас жерден күресінді жалғастыр» дейді. Қорғаныш болатынына уәде береді. Ат-Тарази әмірдің бұл ұсынысын үлкен алғыс айтып, ризашылықпен қабыл алады. Осылайша ол жергілікті Орта Амания мектебіне араб тілі және дін ғылымдары пәндерінен оқытушы болып тағайындалады (қазір ол Тәуелсіздік орта мектебі деп аталады).

Кабулге орналасқан Мүбашшир бөтен елдегі тосын жағдайды жатсынбай тез биімделіп, қоғамдық белсенділігін танытады, ұшқыр ойларымен өте маңызды әрі қауіпті күреске ғылыми, пікірталасты жолымен араласты.

Аз уақытта Мүбашширге Ауғаныстан азаматтығын беру қарастырылып, кезектен тыс арнайы қарармен бекітіледі. Ауғаныстан атынан Саудияға баратын үкіметтік делегацияға төраға орынбасарлығына тағайындалып, 1931 қажылық сапар барысында Саудия үкіметімен екі ел арасындағы қатынастарында ынтымақтастық, сондай-ақ Мекке қаласынан Ауған такиясын (қонақ үйін) салу үшін жер телімін сатып алу жөнінде келіссөздер жүргізеді.

Келесі 1932 жылы қажылық маусымындағы Ауған үкіметінің үлкен делегациясын Шах сарайы министрі Сардар Ахмет шах хан бастап барады, төраға орынбасарлығы тағы да ат-Таразиге жүктеледі. Үкіметтік топ сапар кезінде өткен жылғы мәселелерді пысықтайды. Қажылық уақытында Сауд Арабиясы мен Ауғаныстан арасындағы ынтымақтастық меморандумына қол қойылады.

Ат-Тарази көп ұзамай Шах диуанының (кеңсесінің) Редакция және аудармашы үйінің жалпы меңгерушісі болып тағайындалады. Мұндай қызмет ат-Таразидің мұсылман әлемімен қатар араб елдерімен тығыз байланыс жасауына мүмкіндік туғызды. Ислами ұйымдармен, араб қауымымен байланыс жасап, журналистермен етене араласады. Оларға Ауғаныстандағы ахуал мен шаһ сарайы атынан хат жолдап отырады. Оның Шах кеңсесінде жұмыс істеген ұзақ жылдарында бірнеше мақалалары Мысыр, Саудия, Ирақ, Сирия, Ливан басылымдарында жарық көреді. Осы қарым-қатынастары арқылы ат-Тарази Ауғанстан мен бүкіл Ислам әлемі арасында өз саласы бойынша және БАҚ арқылы байланыстар орнатуға септесті. Ауғаныстан істері, әсіресе, шаһ сарайы туралы үздіксіз хабарлар беріп тұрды.

Ауғаныстан падишахы Мұхаммед Надир-хан (1883-1933) 1933 жылдың 8 қарашасында «Неджет» лицейіндегі салтанат үстінде қастандықтан

қаза тапқаннан кейін оның орнына шетелдегі оқуын амалсыз үзіп 19 жасында таққа отырған ұлы Мұхаммед Заһир-шах (1914-2007) келеді. Францияда әскери білім алған, өте білімді адам. Ол елді ұзақ, 40 жыл бойы басқарып, тұрақтылық пен тыныштықты сақтаған, экономикалық және саяси өзгерістер жасаған, жаңашыл-реформатор, шебер дипломат ретінде тарихта қалған. Ол елде аз да болса алға басу байқалды. Әйелдерге паранжа киюді міндеттемеген, білім алуға, сайлауға хұқық берген. Еркін баспасөз болды, сайланатын парламент жұмыс істеді (Ralph, 1976: 77- 80).

Ұзамай ат-Тарази Ауғаныстан Ағарту министрлігінің мектептердің оқу жоспары мен жүйесін қадағалайтын комиссия мүшелігіне, талапкерлерден емтихан қабылдау комиссиясына және құқық факультетін бітірушілердің диплом қорғау комиссиясына енеді. Сондай-ақ ол Мұхаммед Надир шахпен кездесуінде Ауғаныстан білім жүйесін реформалау және елдің басқа да мәселелері жайында өз ой-пікірлерін жеткізіп отырған.

Ат-Тарази Ауған королінің диуанында (кеңсесінде) қызмет атқарып жүрген кездерінде бұрынғы тақ иесі Мұхаммед Надир шахпен көп сұхбаттасқан. Шах түрлі мемлекеттік маңызы бар мәселелерде, әсіресе бастауыш мектептерден жоғары оқу орындарына дейін діни пәндер мен оларды оқыту әдістемесі жөнінде ат-Таразимен кеңесіп отырған. Ауғанстанда Мұхаммед Надыр шах пен оның орнын басқан Мұхаммед Заһир шахқа бастауыш сынып пен университетке дейінгі аралықта діни пәндерді оқытуға көңіл бөлу қажеттігін ұсынған. 1933 жылы Ауғанстандағы мұсылмандардың артта және Кабулдың алынуы тақырыбында жазылған зиялылар мен қаламгерлердің еңбектерін талдау және бағалау комиссиясына мүше болды. Бұл алқалы комиссия құрамында Ағарту министрі, Сыртқы істер министрі және Шаһ кеңсесінің басшысы және Ауғанстан әдебиетшілер қоғамының басшысы кірген. Осылайша ат-Таразидің Ауғанстандағы діндар ғұламалар мен мәдениет қайраткерлерін жақындата түсуге үлес қосты. Ат-Тарази Кабулда орналаса салысымен өзінің белсенді де ұшқыр ойларымен өз еліндегі өте маңызды әрі қауіпті күреске ғылыми жолдармен, пікірталас жолымен көмегін жолдап отырды.

1931 жылы Ауған әдебиетшілері Одағының құрметті мүшелігіне қабылданады. 1932 жылы Қорғаныс министрлігіне қарасты урду-ауған тіліндегі «әл-Жәйш ул-Афғани (Ауған әскері)» журналының редакторлық алқасына құрметті мүше тағайындалды, аталған басылымдарда әскер мен ислам тақырыптарында қалам тартты. Парсы тілінде «Таалим ул-ислам би алам аскари (Әскерге қатысты исламдық тағылым)» (1934), «Әскариат дар ислам (Исламдағы әскер)» (1936) деген кітаптары дүниеге келді.

Ат-Тарази Ауған шах диуанында (кеңсесінде) қызметте жүрген кезінде сонда сапармен сырттан келген ғұламалар мен көсемдер, араб журналистері және Ислам әлемінен келген өзге де танымал адамдар мен патша сарайы арасында көпір болып, оларды ауған шаһының алдына кіргізген. 1935 жылы Ауғаныстан үкіметінің арнайы шақыруымен зияратқа келген Пакистандық ұлы фәлсапашы Мұхаммед Иқбалмен танысқан.

1936 жылдың 15 ақпанымен 25 сәуір аралығында Делиде атақты дәрігер Мұхтар Әнсариден көзін емдетеді. Сол кезде Үндістанның атақты мұсылман ғалымдары ат-Таразидің көңілін сұрап келеді. Мешіттерде, оқу орындарында кездесулер ұйымдастырады, мұсылмандардың пробламасын талқылаған пікірталастар өткізіп, пікірін тыңдайды, газет-журнал өкілдерін де шақырады. Кездесуде атақты ғалымдар, діни көсемдерімен жолығып, пікірлесуге мүмкіндік алды. Олардың арасында жалпы мұсылмандармен, әсіресе, Үндістан мұсылмандарының ахуалы жайында әңгімелер өрбіді. Сонда «Ижтима (Қоғам)» атты журнал тілшісінің «Ислам әлемін шарпыған ауыр дерттің емі неде?» деген сауалына «Бауырластық пен бірлік» деп жауап қайтара келіп, күллі мұсылмандарды империализмге қарсы біріге тұтаса қимылдаудың қажеттігіне тоқталады. 1354/1936 жылдың зу-хижа айының 4-інде Бұхара мен Түркістан эмигранттары қауымдастығы салтанат ұйымдастырған. Сондай-ақ Ғұламалар қоғамының төрағасы Ахмед Саид Субхан құрметтеп дастарқан жайып, оған Үндістанның Бас мүфтиі Кифаятулла бастаған елдің дін басылары мен көрнекті оқымыстылары қатысады. Нуғмания және Фатехпури университеттеріндегі сый қонақасында мүмкіндікті пайдаланып ойларын айтады. Фатехпури университетіндегі кездесу жиынын Үндістанның Бас мүфтиі жүргізеді. «Исламдық тұрғыдағы ғылым мен өнер» деген тақырыпта лекция оқып, сұрақтарға жауап берді.

Әйгілі ойшыл, ақын Мұхаммед Иқбал да Делиге арнайы келіп Лаһор қаласына шақырады. 12 сәуірде Мұхаммед Иқбал төрағалық ететін «Исламды қорғау қоғамының» жылдық конференциясында «Ислами биліктің болмысы» деген тақырыпта жазған баяндама жасайды, оның мәтіні урду және араб тіліне аударылып таратылады. Кездесудегі пікірталасқа дін ғалымдары қатысады (Тарази, 1987: 167-168).

Кейін Мүбашшир өзінің «Иәдігер зиндан иә айна жиһан» (Зындандағы естеліктерім немесе әлемнің айнасы)» поэзиялық туындысында өзінің әйгілі пакистандық ойшыл Мұхаммед Иқбалмен болған жүздесуін жырға қосқан. 24 шумаққа жуық өлең жолдарында ат-Тарази мен Мұхаммед Иқбал арасындағы мына сұрақ-жауапқа қанығамыз. Оқымыстының: «Салафтар (алдыңғылар) өлімнен қорықпаған, ал қазір мұсылмандар өлімнен қорқады, оның себебі неде?» дегенде Тарази «мұның себебі иманның қуаттылығы мен әлсіздігіне тікелей қатысты» екендігін айтады. Өйткені алдындағылардың (салафтар) Аллаға және Пайғамбарына, Ислам шариғатына деген сенімдері нық еді. Ал қазіргі әлсіреп кетуінің себебі Ислам білім мен түсініктен алшақтауы және әрбір ісі мен пікірінде батысқа еліктеуінде» деп жауап берген (Тарази, 1986: 156-157).

Мұхаммед Иқбалдың өз өлеңдеріне қарайтын болсақ та, осы тақырыптың және өмір мен өлім фәлсафасы төңірегінде қалам тартқан көптеген мысалдарын көреміз. Одан әрі барша мұсылмандарды қандай түрдегі болса да отаршылдықтарға бас қосып, бірге күресуге үндейді.

Оның Ислам мәселелері төңірегінде мақалалары араб басылымдарында жарыққа шығып отырған. Ат-Таразидің «Бүгінгі ғасырдағы Ислам ғұламаларының маңыздылығы» атты мәселеге көзқарастары 1353/1935 жылы Мысырдағы әл-Әзһар ұстаздарына арналып жазылған.

Оқымыстының мақалалары Бағдаттағы «Һидаят» (20 ражаб, 1352/1933 жыл) журналында, Мысырдағы «Минбәр уш-шарқ» (Шығыс мінбері, 26 шағбан, 1352/1934 жыл), «Саут әл-Хижаз» (Хижаз үні, 1352/1933 жылдың ражаб айындағы 19-санында), Дамаскідегі «әл-Шура» (1354/1936 жылдың сафар айындағы 22-санында) газеттерінде жарияланған. Оның бір мақаласында «Исламдағы баспасөздің орны қандай?» деген мәселе қозғалса, ал «Һидаят» (1352/1933 жылдың сафар айындағы 26-саны) журналындағы «Ислах» (Реформа) атты мақаласында аталмыш басылым мен «Рабитат ул-исламия» журналдарында жалғасып келе жатқан Дамаск пен Бағдат ғалымдары арасындағы дауды тоқтатты.

1931-1943 жылдары ат-Таразидің қолынан үнемі қалам түспейтін; радио, кітап, журнал, газет арқылы танылған. Мысалға Ауғаныстанның «Бидар би базар шәриф», «Ислах», «Әнис» газетіне, Ауған әдебиетшілері ұйымы шығаратын «Кабил» журналына алуан түрлі тақырыптарда мақалалар жазатын. Тіпті Мұхаммед Надир шах кезінде төрт жылдық аралықта оның жазған еңбектері саны жағынан Ауғаныстанға еңбегі сіңген белгілі қаламгерлердің еңбектерінен де асып түсті. Бұл мәлімет Ауғаныстан Әдебиетшілер қауымдастығы жария еткен статистикада көрсетіліп, «Ауғаныстан мерзімді баспасөз жүлдесі» тарту етілген. Ал «Арияна» энциклопедиясының редакция алқасына мүше болып, «Ислам» тарауын жазып шыққан.

Ол Ауғаныстанға табан тірегеннен кейін жұбайы, басқа да туыстарының қайта қауышуы оңайға түспеген сынды. Кеңестік барлаушылардың деректеріне қарағанда Ташкенттегі Ауғаныстан консульдігінің рұқсатымен ресми жолмен өтуге әрекеті ұзақ сергелдеңге соқтырғасын Мүбашшир хан әйелін амалсыз шекарадан заңсыз түрде қиып өтуін ұйымдастырады.

Мүбашшир жұбайы Болатханмен шет елге кетердің алдында екі жыл бұрын, яғни 1928 жылы некелескен. Болатханның әкесі Ишанхан төре Хусейни – Шаһмұхаммед ибн Әбдуазиз әл-Әлуидің немересі, бабалары ескі Таразда исламның алғашқы таратушылары. Мүбашширдің әкесі Мухаммад ғази әл-Хусейни мен Ишан хан төре Хусейни – екеуі де Нақышпандия тариқаты ұстаған сопылар. Ишан хан төре әл-Хусейнидің екі қызы, Әбдуәзизхан атты ұлы болған. Әбдуәзизхан жездесі Мүбашшир ат-Таразимен бірге кеңес үкіметіне қарсы тұрғаны үшін тұтқындалған, кейінгі тағдыры белгісіз. Әл-Хусейни 1932 жылы күйеу баласы мен қызының артынан Ауғаныстанға жол тартады. Қартты Кабулдан 130 шақырым жердегі Бамиан қаласында Мүбашшир ұлы Насрулла екеуі қарсы алады. Ол осында бірге тұрып, отбасын әкелуге қайта оралғанда ұсталып, қамалады. Түрмені аралап жүрген дәрігер жетпіс жастан кейін түрмедегі заң қағидасына сай сексендегі қартты босаттырады. Бостандық алысымен ол кемпірі Мәстанханмен Ауғаныстанға қайта өтеді (ҚР Мемлекеттік архив).

Мүбашширдің Кабулдегі үйі Шор базар ауданындағы Диуан Бәки көшесіндегі үйінен ертелі-кеш адам үзілмейтін, пікір таластыратын, әсіресе оның дұрыс пәтуаларына жүгінетін, діни сұрақтардан жауап іздейтін. Мүбашширдің үлкен ұлы Насрулла Кабулдағы Тәуелсіздік Француз мектебінде дайындық, бастауыш, орта білім алады.

1929 жылы Пешаварда дүниеге келген «Анджуман саадати Бухара уа Туркестан» (Бұхара және Түркістан бақыты) ұйымы, тез қанат жаяды, оның бөлімшелері Түркияда, Сирияда, Гер-

манияда, Францияда т.б. елдерде құрылады. Ұйымның бағдарламасында 2-бабында Бұхара және Түркістанды большевиктердің өкіметінен азат ету, 18-бабында айтылғандай КСРО-ға қарсы қарулы соққы жасайтын қуатты әскер қалыптастыруды көздеген. Коммунистер билік жүргізіп отырған туған жерінде мұсылмандық салттарды сақтауға кедергі жасалатыны, азан айтуға, ораза ұстауға, қажылыққа тыйым салғандығы, әйел-қыздардың ашық-шашық көшеде жүре беретіндігі сынды діни себептер ұйымда үгіт-уағыздарына сәтті қолданылды. Саяси-насихатпен қатар ислами сипаты басым қоғам 1933 жылдың мамырында Ауған падишахы Надирге, Түркия президенті Кемал пашаға, Иран шахы Реза Пехлевиден көрші Кеңестік Ресейге, кәпірлермен күреске мырзалықпен көмектесуін сұрайды. Кеңес Одағына қарсы бұл ұйымды Ауғаныстан билігі тіркеуге қаймығып созбақтағанда абыройлы Мүбашшир өзі ресми хатқа қол қойып, бағдарламасындағы басты мақсаты фарсы тілін білмегендіктен мемлекеттік мекемелерде кедергілерге ұшырап отырған пана іздеп келген эмигранттарға жәрдемдесу деп көрсетеді. Сонда ғана Ауған үкіметі қарсылық ұйымның бөлімшесін құруға рұқсат етеді. Бұл ұйымды алғашқыда басқару кеңесінде Мүбашшир-хан, Қазы Расул Жан, Абдурашид бай болған, оның жұмысына басмашылар қозғалысының көрнекті өкілдері ағайынды Шер Мұхаммед пен Нұрмухамме, Фузаил мақсум, Хашим Шейх қатысуға келісімін берген. Уақыт өте келе Кабулдегі ұйым бөлімшесін басқаруды Мүбашшир хан, Фузаил максум, Кур-Шермет, Хамранкул-бек жүргізген (Соцков, 2003: 105-106).

Бұрынғы Бұхара әмірі барлық түркістандықтарды өзбек, тәжік, түрікмен, қазақ, қырғыз т.б. тұтастай топтастыратын тұлға ретінде де қарастырылған. Алайда бұл ұйымның қатарындағылар түркістандық эмигранттары «әміршілер» мен «түркстаншылар» болып бөлінген. Осы мәселеге байланысты Мұстафа Шоқай «Жас Түркстан» газетіндегі мақаласында түркістандықтардың Бұхара, Хиуа сынды т.б. жіктелмей біртұтас болуының қажеттігін көтерген (Andican, 2013: 433).

Діндар ат-Тарази бастаған топ Мұстафа Шоқай жетекшілік жасайтын «Түркістан Ұлттық бірлестігі», «Жас Түркістан» газетінің басқы сөзін «биссимила» деп бастамайтын тым либерал деп есептеген (Andican 2013: 423).

Отан тарихын зерттеушілер назарынан елеусіз қалып келген ақтаңдық оқиға – Ауғаныстанда 1942-1943 жылдары кескілескен соғыс жүріп жатқан кезде Кеңес Одағына қарсы түркістандық эмигранттардың дайындаған қарулы операциясы. Бұл оқиғаға қатысты кеңестік орыс тілінде жазылған мәліметтер негізінен барлау қызметтерінің жетістігі жұмыстарына баға беру жағынан бір жақты екені көрінеді. Ал түрік профессоры Ахад Андижан «Жәдидшілдіктен тәуелсіздікке. Шетелдегі Түркістан күресі» атты көлемді зерттеу кітабында осы операцияға оны түркішіл ұлттық-азаттық жолындағы күрестің көрінісі ретінде кеңірек саралайды.

Кеңестер Одағы сыртпен, соның ішінде Ауғаныстанмен шекараны күшейтіп, толықтай бақылауында ұстады (Louis Dupree 1980, p. 481). Немістердің Кеңестер Одағына қарсы соғыс ашып, күйрете соққы беруі Ауғаныстандағы түркістандықтарға жаңа үміт отын жақты, Ауғаныстанда тұрып жатқан мұhажирлердің арасында көрнекілері Бұхараның соңғы әмірі тағынан айырған Сейд Мир Мұхаммед Әлімхан (1880-1944), басмашылар қозғалысының аңызға айналған жетекшілері Шермұхаммед (Куршир-мат) Ғази (1895-1970), Ишан халифа, Қызыл аяқ, Махмуд бек, Қамчи бек т.б. еді. Осы кезде Бұхараның соңғы әмірі Әлімхан маңызды тұлға деп қарастырылған. Әмір Әлімхан бастаған күшті де тарту үшін Бұхараны бөліп алып, онда бұрынғыдай хандықты қалпына келтіруге де уәде етілген. Алайда жетекші ретінде Мүбашшир хан таңдалған. Алдағы бірінші міндет – топ серкелерінің біріктіре, ортақ мақсат жолында келісімге келіп, жұмылдыру, күрес майданына топтастырып, тізе қосып қимылдау міндеті тұрды. Олар немістермен де келісім жасауға, тіпті олардың қаржылай қолдауына сүйенді (Motadel, 2014: 298).

Ат-Таразидің жазбаларына қарағанда, немістермен Түркістан үкіметінің тәуелсіздігін мойындауға келісімін берген соң ғана екі жақты келіссөздер басталған (Араб қолжазбалары, 2017: 372). Немістер Ауғаныстанда астыртын байланыс құрған бұл құпия ұйымды «Фаал» деп аталған, немістер ұйымды кодтық түрде «Унион», оның басқару орталығын «Лига», Мүбашшир-хан Таразиді – «Ханза», Әлім ханды – «Ауди», Қызыл аяқты «Мерседес» т.б. псевдоним есімдер қойылған (Соцков, 2003:115).

Бұл ұйым «Ла Марказиат и хукумат-и Түркістан» («Түркістан орталығы және үкіметі») деп аталған. Олардың ұраны «Аллаhу мағәнә (Алла бізбен)» деген діни сипатта болған (Tarazi, 1987: 25). Түркістан күрес комитеті құрылғандығы туралы шешімге Бұхара әмірі, Шер-Мұхаммед бек, Мүбашшир хан үшеуі қатар

қол қояды. Бұл шешімге сай комитет төрағасы болып Мүбашшир хан, Шер-Мұхаммед бек әскери бөлім бастығы, Нұр-Мұхаммед Әскери бөлім бастығының орынбасары Памирдегі Қымшыбек қырғыздардың өкілі болып бекітілді (Koçar, 2010: 119-120). Бұл ұйымның құрылуы түркістандықтарды серпілтіп, жігерлендірді. Олардың арасында дүрдараздық жойылды.

Министрі болып Мүбашширдің ұлы Насрулла, Екрем Қари Қаржы министрі, Хабибуллаh хан Төре білім саласына жауапты болып тайындалған. Басшылық құрамға Таға Хан, Құдруттулла Хан сынды белгілі адамдар, атақты басмашы Ибраhим Лакайдың көмекшісі Шамшәдин Уәкил кірді (Andican, 2013: 622).

Бірінші қадам қырғыздардың құрбашы 1941 жылы Кеңестер Одағының шекарасын бұзып, батыл шабуыл жасаған Қамшыбекпен бірлесе қимылдауға, ол жасақтарымен Амудария тарапынан соққы беруге келіседі. Кейін Қызылаяқпен де жолығып, оның түрікмендер үлкен тобын бастап әскери қимылға қатысатындығы турасындағы уәдесін алады. Ең саны жағынан көбі де жақсы қаруланған әрі жауынгерлік рухы басымы түрікмен басмашылары еді. Осылайша құрамында 20 мыңмен 30 мыңның аралығында басмашылар жасағын соғысқа дайындап үлгерген. Шабуылға Бұхарына азат мақсаты қойылған. Солтүстік Ауғаныстанның таулы аймақтарынан бастау көзделген. Осылайша түркістандықтардың арасындағы дүлараздық жойылып, бір мақсат-мүдде жолында топтасып, жұмылған қимылға көшті.

Түркістандық күрескерлер қару-жарақ пен ат сатып алу үшін араларынан көп мөлшерде қаражат жинаған. Ең көп көлемдегі жәрдемді Самарқандтық бай Абдрашид хан бағыштаған. Азаттық жолында күреске бағышталған қаражатты Мүбашшир қабылдап отырған. Бұхараның бұрынғы әмірі Әлімхан мен Шер-Мұхаммед бек екеуі осы қаражатты жұмсауды бірлесіп шешкен. Пешаурден әкелінген түрлі қару-жарақтар Мазари-Шариф, Памир жазығы Кундуздағы түркістандықтарға құпия таратыла бастады. Егер ауған полициясының қолына түскен жағдайда қару-жарақты қайдан алғанын айтпауға ант ішкендер ғана алған. Оларға соғысқа дайындығын білдіргенге қару-жарақпен қатар 10.000 ауған (ақшасы) берілген. Жиналған ақшаның бір бөлігі қару-жарақ алу үшін Шер Мұхаммедке берілді, сондай-ақ Памирдегі Қамшыбекке жіберілді (Koçar, 2010: 122; Yarımoğlu, 2010: 156-157). Кеңестік шпиондар жинаған мәліметтерінде бұрынғы Бұхара әмір Әлім ханның да қажетті шығындар үшін бағалы тастарын да саттырғаны көрсетілген (Дауди: 41).

Немістер түркістандықтардың шама-шарқын бағамдап көзі жеткен қаржы бөлдірген: қол радионы сұраған. Ақша болса, Ауғаныстанда қару табу қиындық келтірмейтін (Adamec, 1974: 69). Немістер жаттығудан өтіп жатқан Түркістан легионы жасақтарымен қимылдарын үйлестіріп, екінші тараптан Ауғаныстандағы қоныс аударушыларды қаруландырып, тылынан шабуылдатуды ойластырған. Шабуылға люфтваффе, яғни әуе күштерінің ұшақтарымен қолдау жасау ойластырылған.

Операция хақында КСРО Мемлекеттік қауіпсіздік халық комиссары Меркуловтың атынан өте құпия түрде 1943 жылдың 27 сәуіріндегі КСРО Қорғаныс комитетінің комитетіне, Сталинге, Молотовқа, Берияға дайындалып, бірақ Мемлекеттік Қорғаныс комитетіне жіберілмеген. Сыртқы барлаудың Фининнің нұсқауымен Берияға, Меркуловке, Кобуловке жолданған мәлімдемеден қанығамыз (ҚР Мемлекеттік архив).

Бір таңқаларлығы орыс тіліндегі осы құпия мәлімдеме Мүбашшир ат-Таразидің қолына түскен. Қазір бұл құжат ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатында ат-Таразидің жеке қорында сақтаулы. Ал бұл құжаттың күрескердің қолына қашан, қалай түскені біз үшін беймәлім. Десек те кейін бұл мәлімдеме Кеңестік барлаушылардың Ауғаныстандағы жұмыстарының жемісі ретінде жарияланған (Соцков, 2003: 152-153).

Аталмыш Түркістанды азат ету операциясы сәтсіз аяқталуына ойламаған жерден Германия әскерінің Сталинград қаласында, Курскі доғасы түбінде қиян-кескіде ойсырай жеңіліс табуы да әсерін тигізді. Ауғаныстан үкіметі эмигранттардың қимылдарын бақылауда ұстаған. Немістердің қанды шайқастарда қатты соққыға ұшырап, шегінуі таразының қай жаққа ауыуын сақтықпен бақылап отырған солқылдақ Ауғаныстан монархиясы Кеңестер Одағының нота тапсырып, ат-Тарази және өзге де бір топ белсенді адамдардың тұтқындалуы жөніндегі талаптарын амалсыз орындаған (Saikal, 2004:109). Тұтқындау екі рет жүргізілген, алғашқысы 1943 жылдың сәуірінде, екіншісі мамыр-маусым айларында.

Кочардың берген мәліметіне қарағанда Ханабад тарапынан 620-дай, Кабулде 100-ге жақын адам тұтқындалған. Темір тордың ар жағына тоғытылғандар ішінде саяси басшы Мүбашшир хан, әскери бөлім бастығы Шер-Мұхаммед, оның орынбасары әрі інісі Нұр-Мұхаммед, Памир бөлімінің командирі Қамшыбек, Марғилани Бин-

басы Имамеддин, Ибраһим Лакайдың командирлерінен Шамшәддин Уәкил, Шығыс Түркстан бөлімінің командирі Әулие Қожа Ешам, Мырза Парпи, Мухитдин Хан Төре және басқалар бар. Кочардың өзі де тұтқындалған (Koçar, 2010:127). Аймақтарда ұсталғандар қатарында Кудратулла-хан Тура, Хамраскул-бек болған.

Осы қозғалыста белсенді араласқандар ішінде Саид Әлім ханның ұлы әкесінен соң тақ мұрагері иеленген Саид Умар-ханға тиіспеді. Сондай-ақ діни беделі жоғары Халифа Қызыл Аяқты тұтқындауға діндардың наразылығының өршуінен секемденді. Кабулдан тысқарыда тұтқындалғандар шынжырланып жүк көлігімен әкелінді. Тұтқынға алынғандар Кабулдың сыртындағы атақты Демазанг түрмесінде қамауда отырды.

Кеңестік жансыздардың жинаған мәліметіне қарағанда, Әбу-н-Насыр абақтыда томарылып қамалуы ұзаққа созылған соң еркіндікке шығудың жалғыз жолы Кеңестер Одағының ауанынан аса алмай өздерін тұтқындап, қараңғы қапаста ұстап отырған Ауғаныстанның Премьер-министрі Мұхаммед Хашим ханның көзін жоюға, осылайша билікте ауыс-түйіс жасатуға бекінеді. Түрмедегі Мүбашшир мен Шермұхамметтің көңілін сұрауға келген әмірдің туысы Яхия хан арқылы осы жоспарын орындатуға тапсырма береді.

Марқұм Әлімханның ұлы Саид Омар-ханның туысы Саид Акрам Тохтасын-хан түрмедегі Мүбашшир-хан, Муким-бек, Шер Мухаммед-бекке зияратқа барады. Мүбашшир Тохтасын-ханға кетер алдында Құранды Саид Омар-ханға тапсыр деген өтінішпен береді. Тоқтасын-ханға ауызша Саид Омар-хан Құранды қабын ашып, арасына салынған хат сәйкес әрекет етуін жеткізуін сұрайды. Тоқтасын-хан Құранды Саид Омар-ханға беріп, Мүбашшир-ханның ауызша тапсырмасын жеткізеді. Саид Омар-хан сәлемдеменің қабын ашқан 12 Ферғана байына жазылған хатты көреді. Хаттың мазмұны: «Соғыс аяқталмай не қазіргі шаһ әулетін, әсіресе, қазіргі премьердің көзін жоймай түрмеден бостандыққа шығуға үміт жоқ. Сол себепті қандай жол мен тәсілмен болсын Мухаммеда Хашим-ханды құртудың шарасын қолдану қажет».

Саид Омар-хан хатты оқып шыққан соң жыртып тастайды. Онда аталған адамдарды қонақ ету сылтауымен шақырып, Мүбашшир көтерген мәселені ақылдасуды ойластырады. Олар: Хаджи Исхак жан-бай, Абдул Жамил-бай, Абдулла жан-бай, Абдул Халим-бай, Хазми Мухаммед Пулат-бай (басқаларын есте сақтамаған), сондай-ақ Сардар Абдул Рахимджан.

Сардар Абдул Рахимджан – Абдурахман Хан әмірлігі кезінде тақты тартып алу үшін көтіріліс жасаған Сардар Иса-ханның немересі. Сәтсіздікке ұшыраған Сардар Иса-хан Самарқандқа қашқан. Кейін оның немересі Аманулла билікке келген кезде Ауғаныстанға қайта оралып, түрлі мансаптарға отырған. Надир-хан билікті тартып алғаннан соң мемлекеттік қызметтен аластатылған. Ол Мүбашшир-хан мен Шир Мухаммедпен достық қарым-қатынаста болған. Сол себепті де Мүбашшир-хан хатында Саид Омар-хан мен басқаларынан Сардар Абдул Рахимджанмен ақылдасуын сұраған еді.

Сардар Абдул Рахимджанның Хазрен Аббаса мешіті артындағы Муранхандағы үйіне ақылдасуға келеді. Абдул Рахимджан бұл тапсырманы орындайтын адамды іздеу үшін ең алдымен 50 мың ауған ақшасын беруі керектігін айтады. Бұл сөз түрмедегі Мүбашшир ханға жеткен соң, ол әйеліне айттырып, төрт бриллиантын бергіздіреді. Оның әрқайсының құны 20-30 мың ауғани. Сардар Абдул Рахимжан керекті адамды тапқанын, оның Мир Сахиб лақапты бұрынғы танымал басмасшы хазарилік Гулям Хайдар-хан екендігін атайды. Саид Умар-хан екі бриллиантты беріп, өзіне қалғанын сақтап қояды. Гулям Хайдар-хан тапсырманы үш-төрт айда орындауға уәде етеді.

Премьер-министрді Жалалабад-Кабул жолында автомобильмен жүрген кезде жаруға бомбалар сатып алынады. Бұл қастандық хақындағы жансыздар ақпаратын кеңестік тарап дипломатиялық жолмен Ауғаныстан үкіметіне тез ескертіп үлгереді. Бұдан әрі ат-Таразидің түрмеден ертерек шығару туралы өтінішін қарау кейінге шегеріліп, жеке камераларға ауыстырылып, тәртіп қатаңдатылды (Соцков, 2003:117-120). Ат-Тарази және оның ұлы мен серіктері 5 жыл 1 ай 3 күн абақтыда отырды.

Ат-Тарази өз сезімін поэзия тілінде өрнектеген ақын еді. Ол Кабулда қамауда жатып, іштегі шер, ойларын өлең тіліне айналдырды. Бұл көлемді туындысын мәснауи жанрында «Йадгар Зандан» («Түрме естелігі немесе әлем айнасы») парсы тілінде түрмеде 1947 жылдың алтыншы қыркүйегінде бастап жиырма бірінші қарашасында аяқтаған. Оның толық атауы – Йадгар Зандан иа айнейе жаһан» («Түрме естелігі немесе әлем айнасы») деп аталады (Тарази, 1986).

1948 жылы Ауған парламентінің қарарымен түрмеден шыққан. Бостандықтағы ат-Таразиге кеңестік жағынан өлтіруге бірнеше рет әрекет жасалады. Сол себепті ат-Тарази әуелі Пакістанға өтіп, 1949 жылдың 24 қыркүйегінде Пешавар

қаласында отбасын қалдырып, ары қарай Мысырға жол жүрді. Күрескерді Мысыр үкімет саяси босқын ретінде қабылдап, әрі үлкен құрмет көрсетеді, айлық жалақы тағайындайды. 1950 жылдың 16 қаңтарында отбасын көшіртіп алдыртады.

Қорытынды

Сонымен Ат-Тарази Ауғаныстандағы өмірі мемлекеттік қызмет, саяси күрес, шығармашылық белсенділікте өтті деп түйіндеуге болады. Ол қоғамдық орны бар қайраткер, беделді күрескер тұлға ретінде көрінді. Десек те бүгінгі күні Ауғаныстанда қалыптасқан саяси жағдайлар сол елдің архивтік құжаттарына қол жеткізіп, ондағы қайраткерге қатысты мәліметтерді жинауға, пайдалануға, жоспарымызды жүзеге асыруға мүмкіндік бермей отырғанын айта кету артықтық етпейді. Аса көрнекті дін және қоғам қайраткері, энциклопедист-ғалым, сан салалы қаламгер Мүбашшир ат-Таразидің ғылыми өмірбаянын, тұлғалық-шығармашылық жолын кеңінен көрсетуді, сондай-ақ тәуелсіздік пен азаттық жолындағы қозғалыс тарихында қайталанбас тұлға мұрасын барынша толығырақ анықтап, айналымға енгізуді, оқырманға жетпей жатқан деректерді ұсыну маңызды. Осы тұста Мүбашшир ат-Таразидің саяси-діни көзқарастарын саралап лайықты баға берілмей келгенін де айта кету артықтық етпейді.

Әдебиеттер

Араб қолжазбалары бойынша Түркістан: өткені мен бүгіні. Орта Азия мен Қазақстан тарихы туралы / Аударған: Ы. Палтөре. – Алматы, 2017. – 464 б.

Дауди, Ильяс. Большая игра в Афганистан, 41. http://kunduz.ru/f/bigra_v_afg.pdf)

ҚР Мемлекеттік архиві, 2300-қ, 1 тізбе, 348 іс.

Соцков, Лев. Неизвестный сепаратизм на службе СД и Абвера. – М., 2003. – 236 б.

يزارطلا رشبم رصنلا ىبأ 1986 ةرهاقلا - نهاج منيي آ اي نادنز راگداي يونثم ,249

يزارطلا تاساردلا نودل ىرالذتلا باتكلا ةرهاقلا ةيمالسالا ةيقرشلا 382,1987

يزارطلا رشبم للارصن كرابم 126– 2016 ةرهاقلا رصم يف ةيزارطلا

Тараздық тұлға Насулла ат-Тарази (1922-2002): фотоальбом /Құрастырған: Ы. Палтөре. – Алматы, 2016. – 68 б.

Шоқай, Мұстафа. Шығармаларының толық жинағы. Он екі том. Бірінші том. – Алматы, 2012. – 541 б.

Adamec, Ludwig W., Afghanistan's Foreign Affairs to the Mid-Twentieth Century: Relations with the USSR, Germany and Britain, Tucson: University of Arizona Press, 1974, - 324.

Andican, Ahat, Cedidizm'den Hariçte Türkıstan Mücadelesı, Istanbul, 2013, - 943.

Dupree, Louis, Afghanistan, Princeton: Princeton University Press, 1980, - 778.

Koçar, Abdülamıt, Esaretten hürrıyete Bır Türkıstanlının Hatıraları, Istanbul, 2010, - 200.

Magnus, Ralph H., Muḥammad Ẓahīr Khān, Former King of Afghanistan, Middle East Journal, Winter, 1976, Vol. 30, No. 1 (Winter, 1976), pp. 77-80.

Motadel, David, Islam and Nazi Germany`s war. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2014, - 459.

Saikal, Amin, Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival, London-New York: I. B. Tauris & Co Ltd, 2004, - 342.

Yarımoğlu, Emın. Korbaşı Türkıstan Milli istiklal Hareketi Liderlerinden Şir Muhammed Bek. Kadıkoy-Istanbul, 2010, - 254.

References

Adamec, Ludwig W., Afghanistan's Foreign Affairs to the Mid-Twentieth Century: Relations with the USSR, Germany and Britain, Tucson: University of Arizona Press, 1974, - 324.

Andican, Ahat, Cedidizm'den Hariçte Türkıstan Mücadelesı, Istanbul, 2013, - 943.

Arab kolzahazbalar boiynsha Turskystan: otkeni men bugingi. Orta Asia men Kazakhstan tarixi turaly. Trans: Y. Paltore. Almaty, 2017-464.

At-Tarazi, Abu An-Nasr Mubashshir, Al-kitab at-tazkiri li-nadat, Ad-Dırasaat ash-sharqıa al-islamia. Cairo, 1987, 382 p.

At-Tarazi, Abu An-Nasr Mubashshir, Masnayi iadgar zandan ayyneh jihan. Cairo, 1986, 249.

At-Tarazi, Mubarak Nasrulla Mubashshir, Al-Usratu at-Tarazia fi-Misr. Cairo, 2016, 126 p.

Daudi, Ilyas, Bolshaya igra v Afghanıstan, 41. http://kunduz.ru/f/bigra_v_afg.pdf)

Dupree, Louis, Afghanistan, Princeton: Princeton University Press, 1980, - 778.

Koçar, Abdülamıt, Esaretten hürrıyete Bır Türkıstanlının Hatıraları, Istanbul, 2010, - 200.

KR National Archive, 2300-k., 1-, 348.

Magnus, Ralph H., Muḥammad Ẓahīr Khān, Former King of Afghanistan, Middle East Journal, Winter, 1976, Vol. 30, No. 1 (Winter, 1976), pp. 77-80.

Motadel, David, Islam and Nazi Germany`s war. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2014, -459.

Saikal, Amin, Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival, London- New York: I. B. Tauris & Co Ltd, 2004,- 342.

Shokai, Mustafa. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. On eki tom. Byrinshi tom. Almaty, 2012 541.
Sotskov, Lev, Neizvestniy separatizm na scluzhbe SD i Abvera. Moscow, 2003, p. 236
Tarazdyk tulga Nasulla at-Tarazi (1922-2002): photoalbum/Y.Paltore. Almaty: 2016-68.
Yarımoğlu, Emın. Korbaşı Türkıstan Milli istiklal Hareketi Liderlerinden Şir Muhammed Bek. Kadıkoy-Istanbul, 2010, - 254.

ҒТАМР 17.09.91 https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.12

Ж.Ә. Әбелдаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: Zheka75akim@gmail.com

ТҮРІК ҚАЛАМГЕРІ Х.Н. АТСЫЗДЫҢ «КӨКБӨРІЛЕРДІҢ ӨЛІМІ» РОМАНЫНДАҒЫ ТҮРКІ БІРЕГЕЙЛІГІ

Белгілі түрік қаламгері Хүсейін Нихаль Атсыз тарихи романдарды ХХ ғасырдың орта шенінде жаза бастады. Оның «Көкбөрілер» тарихи дилогиясы тарихтың терең қатпарларын нұрландырып, түрік социумының сана-сезіміне айтарлықтай ықпал етті. Түркілер құрған ұлы мемлекеттердің тұрақтылыққа ұмтылысы мен оның құдірет-күші тарихи деректер арқылы дәлелденіп, жоғары көркем стильмен беріледі. Х.Н. Атсыздың «Көкбөрілер» тарихи дилогиясының бірінші кітабы – «Көкбөрілердің өлімі» деп аталады. Романда суреттелген тарихи шындықтың сюжеттік желісі – Түркі қағанатының құрылуы, оның іштей жіктеліп екіге бөлінуі және осы мемлекеттің қытай династияларына қарсы кескілескен шайқас жүргізуі болып табылады. Қытай әскеріне қарсы айқастар шынайы және боямасыз суреттеледі. Аяусыз қырғында сәттілік біресе түркілер жағында болса, енді бірде олардың жауы қытайларға ауысып отырады. Автор күші жағынан басым қарсыласының табандылығы мен зұлымдығына қарамастан көне түркілердің ерлігін көркем түрде бейнелеп, олардың тек жер үшін ғана емес, сонымен қатар өздерінің түркілік бірегейлігін сақтап қалу жолындағы ұмтылысын да суреттейді.

Мақалада Хүсейін Нихаль Атсыздың «Көкбөрілердің өлімі» тарихи романындағы түркі бірегейлігі танымы мәселесінің нақты мәні қарастырылады.

Түйін сөздер: Хүсейін Нихаль Атсыз, тарихи роман, түркілік бірегейлік, түрік әдебиеті, ультрапантүркизм, «Көкбөрілердің өлімі» романы.

Zh.A. Abeldaev

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: Zheka75akim@gmail.com

The turkic identity in the novel «Death of the grey fierce» by the turkish writer Kh. N. Atsyz

Turkish writer Hussein Nihal Atsyz began writing historical novels in the middle of the 20th century. His historical dilogy «Fierce Gray» had a significant impact on the self-consciousness of the Turkish society, illuminating the deep layers of history. The power and desire for stability of the great states founded by theTurks is proved through historical facts and interpreted by a high artistic style.

The first book of the historical dilogy «Fierce Gray» by Kh.N. Atsyz is called «Death of the Fierce Gray». The storyline of the story described in the novel is the foundation of the Turkic Khaganate, its division into two parts, and the fierce struggle that this state waged against the Chinese dynasties. The struggle against the Chinese armies, in which success was on the side of the Turks, then on the side of their enemiesin a fierce battle, is described reliably and without embellishment. The author describes in an artistic form the heroism of the ancient Turks, who, despite the stubbornness and cunning of a strong enemy, not only fought for the land, but also tried to preserve their Turkic identity.

The article deals with the question of the specific content of the concept of Turkic identity in the historical novel «Death of the Fierce Gray» by Hussein Nihal Atsyz.

Key words: Huseyn Nihal Atsyz, historical novel, Turkic identity, Turkish literature, ultra-pan-Turkism, novel «Death of the Grey Fierce».

Ж.А. Абелдаев

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: Zheka75akim@gmail.com

Тюркская идентичность в романе «Смерть серых лютых» турецкого писателя Х.Н. Атсыза

Турецкий писатель Хусейн Нихаль Атсыз начал писать исторические романы в середине ХХ века. Его историческая дилогия «Серые лютые» оказала значительное влияние на самосознание турецкого социума, осветив глубокие пласты истории. Мощь и стремление к стабильности великих

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

государств, основанных тюрками, доказывается через исторические факты и интерпретируется высоким художественным стилем.

Первая книга исторической дилогии «Серые лютые» Х.Н. Атсыза называется «Смерть серых лютых». Сюжетная линия истории, проводимая в романе, – это основание Тюркского каганата, разделение его на две части и жестокая борьба, которую это государство вело против китайских династий. Достоверно и без прикрас описывается борьба против китайских армий, в которой успех был то на стороне тюрков, то на стороне их врагов в жестокой схватке. Автор в художественной форме описывает героизм древних тюрок, которые, несмотря на упорство и коварство сильного противника, не просто сражались за землю, но и пытались сохранить свою тюркскую идентичность.

В статье рассматривается вопрос конкретного содержания понятия тюркской идентичности в историческом романе «Смерть серых лютых» Хусейна Нихаля Атсыза.

Ключевые слова: Хусейн Нихаль Атсыз, исторический роман, тюркская идентичность, турецкая литература, ультрапантюркизм, роман «Смерть серых лютых».

Кіріспе

Түрік әдебиеті тарихында «ұлттық көзқарас» айрықша Түркияда 1918-1923 жылдар арасындағы ұлт-азаттық күрес кезеңінде пантүркистік және панисламистік бағыт алып, жалпы қоғамдық сипатқа ие болды және ол түрік әдебиетінде негізгі тірек ағым болып орнығa бастады. Бұл жерде пантүркистік (түрікшілдік) және панисламистік (исламшылдық) саяси-идеологиялық доктриналардың саяси сахнаға шығуы – Осман империясының халифат ретінде жойылуы және Батыстық интервенттердің түрік жерін басып алу әрекеттерінен туындаған қажетті бастама болатын. Пантүркизм, яки түрікшілдік ағымы – түркі халықтарының XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегінде елдік бірегейлікті сақтау жолында үстем идеология ретінде қабылданып, сол жолда күрес жүргізуі негізінде пайда болды. Ол тек Анадолы жерінде ғана емес, Ресей құрамындағы түркі халықтарына да өз ықпалын тигізді. Исмаил Гаспыралы, Жүсіп Ақшора, Зәки Уәләди Тоған, Баймырза Хайт, Мұстафа Шоқай сынды түркі халықтарынан шыққан мемлекет қайраткерлері түрікшілдік идеологиясын қолдағандардың қатарынан орын алды.

Түрікшілдік идеясы әсіресе қырым татарларынан шыққан ойшыл Исмаил Гаспыралының (Исмаил Гаспринский) есімімен тікелей байланысты қарастырылады. И. Гаспринскийдің «тілде, пікірде, істе бірілік» деген ұраны түрікшілдіктің темірқазығына айналды. 1883 жылы Бақшасарайда (Қырым) Исмаил бей Гаспыралы шығарған «Тержуман» газеті – түрікшілдік идеясының негізгі басылымына айналды. Жалпы, пантүркизм ағымы панславянизм мен пангерманизм ағымдарына балама ретінде пайда болған (https://ru.wikipedia.org/wiki). Ал «Британника» энциклопедиясында пантүркизмді былайша түсіндіреді: «Осман империясы, Ресей, Қытай, Иран және Ауғанстандағы түркі тектес халықтардың саяси тұрғыдан бірігуін мақсат еткен XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы жылдарында пайда болған саяси қозғалыс. Қырым мен Волга бойындағы түркі тектес халықтар арасында басталған қозғалыс бастапқыда Осман және Ресей империяларындығы түркілерді Патшалық Ресейдің озбыр билігіне қарсы біріктіруге тырысты (https://www.britannica.com).

Қазақстанда Алашорда үкіметінің құрылуының өзі пантүркистік көзқарастан туындаған акция деп, олардың мүшелері түрікшілдікпен айыпталып қудаланған еді.

Пантүркизм ағымы Осман империясының негізгі доктринасы болған паносманизмді (османшылдық) алмастырды. Аталмыш ағымды жүйелеп, теориялық еңбек жазып, ғылыми айналымға енгізгендердің бірі – түрік идеологы Зия Көкалып еді. XX ғасырдың басындағы түріктің белгілі ойшылы, ақын, жазушы, саясаттанушы, әлеуметтанушы, мәдениеттанушы, қоғам және мемлекет қайраткері Зия Көкалып өзінің «Түркілену, исламдану және модернизациялану» (Gökalp, 1918a) және «Түрікшілдіктің негіздері» (Gökalp, 1923b) атты саяси-философиялық трактаттары арқылы пантүркизм, панисламизм және пантұранизм терминдеріне анықтама беріп, олардың пайда болуы мен қолданылу аясын сипаттап, мән-мағынасын таразылап, жүйелеп берді. Бұл саяси-идеологиялық ағымдардың пайда болуы Осман империясының ыдырауы негізінде пайда болды деп тұжырымдайды Зия Көкалып. Өйткені, сол кезде Осман империясында билік режимі трансформацияланып, жаңа формацияға өту сатысында болатын. Ал болашақта құрылатын жаңа билік жүйесіне, яки

жаңа мемлекетке жаңаша идеология қажеттігі – уақыт талабы болатын. Сондықтан да философ Зия Көкалып Осман империясының ыдырауы үдерісі кезінде жаңа ұлттық бірегейлік ізденістеріне кірісіп кеткен еді. Осы көзқарастың негізінде түрік қоғамының өзіне тән моральдық және мәдени құндылықтарын кейбір Батыстық құндылықтармен синтездеп, белгілі бір нәтижеге жетуді көздеді.

Автор «түркілену, исламдану және модернизациялану» деген тұжырымының төркінінде мәдени элемент – түрікшілдік, ал моральдық элемент – исламшылдық деп түйіндеді. Зия Көкалыптың пікірінше халықаралық мәдениеттің негізін ұлттық мәдениеттер құрайды. Мысалы ол сарай әдебиетіне қарсы халық әдебиетін қойып салыстырмалы талдау жасады. Батыстың технологиясы мен ғылыми дамуына негіз болған позитивистік ғылыми түсінікті қолдады. Ал дінді қоғамдық бірлікті сақтаудың көмекші құралы ретінде бағалады. Зия Көкалып құрған қоғамдық модель Эмиль Дюркгэймнің «ынтымақтастық» теориясына иек артты (Durkheim, 1919). Тұлғаны негіз еткен либерализм мен қоғамдық текетіресті қолдайтын марксизм идеясына қарсы кәсіби ұйымдарды қоғамдық бірлік ретінде мойындайтын «ынтымақтастық» идеясын қолдады.

Зия Көкалып саяси-қоғамдық көзқарастары туралы көптеген мақала жазды. Түрікшілдік идеясын жүйеледі. Түріктің ұлттық әдебиетінің құрылуы мен дамуында ерекше рөл ойнады. Зия Көкалыпты «түрікшілдіктің атасы» деп те атайды.

Түрікшілдік пікірі Батыстық және орыс басқыншылары тарапынан қатты сынға ұшырап, ол әсіре ұлтшылдыққа баланып, «ескіні көксеуші», «ұлтын жақтаушы», «хандық мемлекетті аңсаушы» деген көзқарастармен тұжырымдалды. Сондықтан кез келген түркі халықтарына қарсы айыптаулар түрікшілдік, тұраншылдық идеялары арқылы жазаланып отырды.

Пантұранизм негізінде болашақта күллі түркі халықтарының бір тудың астына бірігіп, ұлы мемлекет құру идеясы жатыр. XX ғасырдың басында түрік жазушысы Халиде Эдип Адывар «Жаңа тұран» (Yeni Turan) (Adıvar, 1912) романы арқылы көне түркі мәдениетін тірілтіп, «көкбөрі» образын жандандырды.

XX ғасырдың басында түрік қоғамында түрікшілдік, исламшылдық және тұраншылдық идеялары көп насихатталды. Ол түрік мәдениеті мен әдебиетіне де әсер етпей қоймады. Түрік әдебиетінде қаламгерлерге «түрікшіл, исламшыл, тұраншыл, батысшыл» деген атаулар таңу үдерісі белең алды. Сондай-ақ, түрік қаламгерлері Зия Көкалып ұсынған рухани және әлеуметтік саладағы бағыттарға байланысты өздігінше жіктеліп, тіл, әдебиет, тарих, діл, дін, саясат, экономикадағы түрікшілдер деп бөлінді.

Түрікші – Зия Көкалып, исламшы – Мехмет Акиф Ерсой, тарихқа ерекше ден қойған ұлтшыл – Яхия Кемал Бейатлы, Батыстық тенденцияны қолдаушы ұлтшылдар – Халиде Эдип Адывар мен Якуб Кадри Қараосманоғлы, түрік тілін жақтаушы – Мехмет Эмин Юрдақұл және т.б. араларындағы аз ғана өзгешеліктер арқылы түрік жазушылары түрлі саладағы түрікшілдік идеяларын қолдап, «Ұлттық армияның» (Kuvai Milliye, Kabaklı, 1994) ой-пікірі мен әдебиетін жасауға атсалысты.

Ұлттық ой-пікір мен көзқарастар мұрасы түрік әдебиетіндегі «Бес буыншы» поэтикалық бағыты мен сол кездегі Пеями Сафа сынды жас романистердің шығармашылығында өз жалғасын тапты. Түрікшілдік ұраны тіпті жас Назым Хикметке де ерекше әсер етіп, ол «буын» өлшемімен ұлттық поэмалар жазуға бетбұрыс жасады.

Алайда, Республика құрылғаннан кейінгі кезеңде Исламға және тарихи көзқарастағы ағымдарға мемлекет оң қабақ танытпады. Мемлекет ақын-жазушылардан «революцияшыл-ұлтшыл және бір партиялық» көзқарас негізінде жазу керектігін талап етті. Мемлекеттің бұл ұстанымы көптеген әдебиет қайраткерлерінің көзқарастарына қайшы келді, тіпті базбіреулері жазудан бас тартты. Мысалы, мұндай талаптан соң түріктің ұлттық гимнінің авторы, түрік әдебиетінде панисламизм ағымының ірі өкілі Мехмет Акиф Ерсой Мысыр ауып кетті, ал Халиде Эдип Адывар бірнеше жыл Европада тұруға мәжбүр болды. Яхия Кемал Бейатлы болса, тек өзіндік шығармашылығымен айналысып, көбінесе дипломатия саласына қарай ауысты. Осылайша, ұлт-азаттық күрес кезеңі әдебиетінің бетке ұстар тұлғалары ақырындап әдебиет майданынан ығыса түсті.

Жаңа құрылған жас Түркия мемлекетінің ақын-жазушыларына өз шығармашылықтарын жалғастырудың осылайша негізгі үш жолы белгілі болды. Бірінші жолға – Бехчет Кемал Чаглар секілді (бұл топтың құрамында әуел баста Фарук Нафиз Чамлыбел, Орхан Сейфи Орхон, Юсуф Зия Ортач, Халит Фахри Озансойда болған) діни және тарихи ұстанымдарды негізге алмаған «Кемалистік-революцияшыл» ресми ұлтшылдарды жатқызамыз. Екінші бағытты – поэзия мен прозада ерекше эстетикалық, сыршыл символикалық және терең философиялық

тенденцияға бет бұрған Нәжіп Фазыл Кысакүрек, Ахмет Хамди Танпынар, Ахмет Мухип Дыранас секілді суреткерлер ұстанды. Ал үшінші бағытқа – Назым Хикмет Ран, Хасан Изеддин Динамо, Садри Эртем, Сабахаддин Әли сынды социалистік доктринаны мойындаушы, солшыл идеологияны жақтаушы қаламгерлер орналасты (Kabaklı, 1994: 640).

Социалистік реализмді жақтаушы түрік қаламгерлері 1925 пен 1940 жылдар арасында батыл, қайтпас ұстанымдары, кез келген дауды шешуге дайын қайсар көзқарастары, шет күштерге арқа сүйегіш бағыттары және түрік ұлтшылдығына қарсы әдеби ұстанымдарды көз ілеспес жылдамдықпен жалғастырып жатқанда оларға қарсы шығып, өздерінің ұлттық ұстанымдарының өзегін Зия Көкалып, Мехмет Эмин Юрдақұл және Яхия Кемал Бейатлы ұлтшылдығынан өрбіткен күрескер жаңа буын әдебиетшілер пайда болды. Олар ұлттық әдебиетті қайта жаңғыртуға сүбелі үлес қосты. Бұл топты жақсы ұйымдасқан, белгілі бір әдеби декларациялармен топтасқан бағыт деуге келмейді. Олардың өз арасында кейбір өзгешеліктер де бар. Олар мынандай топтар деп топшылаймыз:

Алғашқы топтың басында – Хүсейін Нихаль Атсыз тұр. Ол – түрікшіл-ұлтшыл немесе әсіре түрікшіл (aşırı türkçülük, ультрапантүркизм) бағытының негізін салды. Х.Н. Атсыз – көбінесе Исламнан бұрынғы және сол кездері Түркиядан тысқары қалып қойған түрікшілдіктің идеологиясын, әдебиетін, мәдениетін және күрескерлік рухын мәселе етіп көтерді. Яғни, Х.Н. Атсыз мырза түркі халықтарының бір байрақтың астына бірігуі (тұраншылдық) идеясын ту етіп көтеріп, сол жолда күресін бастап кетті. Зия Көкалыптың «тұраншылдық» идеясын ұлттық идеология деңгейіне көтеру мәселесі ХХ ғасырдың басында саяси-әлеуметтік жағдайға байланысты Түркияның қолынан әл-әзір келмейді, бұл мәселені кейінге қалдыра тұру керек деген сөзіне қарамастан Х.Н. Атсыз бұл істі шындап қолға алған еді. Шынтуайтында, ол бұл күресін өмірінің соңына дейін жалғастырып, белгілі бір дәрежеде жеңіске де жеткен-ді.

Түрік ұлтшылдығын үгіттеудің екінші тобын белгілі ақын Орхан Шаик Көкяй бастап тұр. Белгілі түрік ақыны эпикалық стильмен Анадолыдағы лирикалық (Saz Şiiri) поэзия дәстүрін жаңаша жаңғыртуды көздеді. Дастандық поэзияның жандануы соғыстан әбден қажыған Анадолы түріктеріне шын мәнінде ерекше күш-қуат сыйлады. Түрік халқының еңсесін көтеріп, отаншылдық сезімдерін оятты, патриотизмге баулыды.

Бұдан қатты әсерленген түрік ақыны Басри Гожул енді лирикалық поэзияны асып, эпостар дәуіріне бет бұрды. Көне түркі эпостарын жандандыруға ерекше үлес қосты. «Оғыз» эпосын негізге ала отырып, батырлық жырлар жазуға кірісіп кетті.

Ал еркін жанрдағы қара өлең шебері Ариф Нихат Асия ұлттық мәселені де, тарихи-ислами мәселені де, терең эстетикалық поэзияны да жаңаша жырлау арқылы түріктің ұлттық мәселесін өзінше шешуге кірісті. Түріктің алқызыл туын идеялық-тақырыптық ерекшелік ретінде қарастырған А.Н. Асияның тек түріктің туы туралы өлеңдерінің өзі бір кітапты құрады. Ал түрік жұрты атақты шайырды «Байрақ ақын» деп атап кетті.

Осы ұлттық бағыттағы қаламгерлердің ішіндегі жан аямас күрескерлігімен белгілі болғаны – ультрапантүркист Хүсейін Нихаль Атсыз еді. Түркі халықтарының жоқтаушысына айналған күрескер қаламгер өзінің шығармашылығын түркі бірегейлігін әспеттеуге бағыттады. Оның «Көкбөрілер» тарихи дилогиясында түркілердің тарих сахнасына шыққан күннен бастап өздері қорғаған күллі адамзаттық құндылықтар әңгіме өзегіне айналады (Tural, 1976).

Тақырыпты таңдауды дәйектеу, мақаланың мақсаты мен міндеттері

Кез келген халықтың рухани көрсеткішінің бірі – тарихи романдар екендігі белгілі. Тарихи романдар арқылы әр халықтың тарихи санасы жаңғырып, рухани баюға бет бұрады. Өз тарихын түгендеп, оның ақтаңдақ беттерін қалпына келтіру ұлт мәдениетінің көркейгендігін ғана көрсетіп қоймайды, сол халықтың қоғамдық парызы екендігін де еске салады.

Түрік қаламгері Х.Н. Атсыз «Көкбөрілер» тарихи дилогиясы арқылы көне түркілер тарихына барып, Түрік қағанатының құрылуын сөз етуінде бабалар қалыптастырған мемлекетшілдік көзқарастың қазіргі идеологиялармен астасып жатқандығын дәлелдеуінде жатыр. Автор түркілердің халық болып қалыптасуы, мызғымас мемлекет құру жолында жауларына қарсы аянбай күресуі мәселелерін елдік тұрғыдан саралауға тырысады.

Екіншіден, әр халық өзінің тегін іздеу, оны жоғалтпау, рухани һәм материалдық құндылықтарын сақтап қалу үшін қолдан

келгенін істеп бағады. Бұл тенденция барлық халықтың болмысына тән нәрсе. Сол арқылы ұлттық бірегейлігін сақтау жолында қандай қиындыққа болса да төзеді.

Мақалада тарихи романның табиғатына тән тәсілдер арқылы түркілік бірегейлік идеясының көтерілуін таразылау мақсат етіледі. Қазіргі таңда Түркияда да, Қазақстанда да ұлттық бірегейлік мәселесі өткір тұр. Әсіресе, ұлттық бірегейлікті идеялық тұрғыда шешу тәуелсіз Қазақстан үшін өте маңызды. Ұлттық кодымызды жоғалтып алмау мақсатында ұлттық бірегейлікті жан-жақты қарастырып, оны сақтаудың тетіктерін іздеген жөн. Бұл тұрғыда Түркияда оңды істер атқарылып жатыр.

Ұлттық бірегейлік – тарихи сана жаңғыруының негізгі көрсеткіші. Ал тарихи сана жаңғырған жерде ілгерілеушілік, дамушылық көрініс табады. Ататектің қастерін сана жаңғырту арқылы сезінуге болады. Сондықтан алдағы міндеттер – ұлттық код, ұлттық бірегейлік, мәңгілік ел болу мәселелеріне жүйелі түрде үздіксіз қозғау салып, жаңартып, жаңғыртып отырған жөн.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақала жазу барысында қажетті деректерді дайындау үшін тақырыптың көлеміне, өзектілігіне және мәліметтердің әралуандылығына баса назар аударылды. Тақырыптың методологиялық негізін түрік тіліндегі әдебиеттер құрап отыр. Қарастырылатын негізгі тақырыптар – түрік әдебиетінде тарихи романның негізін салушы түрікші-тұраншы қаламгер Хүсейін Нихаль Атсыздың «Көкбөрілер» дилогиясының алғашқы кітабы «Көкбөрілердің өлімі» романындағы түркілік бірегейлік мәселесі. Х.Н. Атсыз – өз заманының қайсар жазушысы, сол кездегі саяси-идеологиялық ұстанымдарға ашық қарсы болып, Түркияның ұлттық жолда дамуын қалады. Алайда оның ұстанған жолы ХХ ғасырдың басындағы әлемдік саяси ахуалға сай келмейтін еді.

Тақырыпқа қатысты әдебиеттерді саралауда түрік ғалымдарының іргелі зерттеулері негізге алынды. Оларды мақала жазу барысында ғылыми талдаудан өткізу – зерттеудің басты міндеттерінің бірі болды. Түрік тіліндегі еңбектердің арасында айрықша түрік зерттеушілері Ахмет Кабаклының 5 томдық «Түрік әдебиеті» (1994), Инжи Енгинүннің «Жумхуриет кезеңіндегі түрік әдебиеті» (2010) және Әлемдар Ялчынның «Саяси-әлеуметтік өзгерістер тұрғысынан Жумхуриет кезеңі. Қазіргі түрік романы. 1946-2000» (2005) атты шығармаларына иек арттық.

Тақырыпқа негіз болған шығарма – түріктің белгілі қаламгері Х.Н. Атсыздың «Көкбөрілер» тарихи дилогиясының (Bozkurtlar, 2018) бірінші кітабы болып табылатын «Көкбөрілердің өлімі» романы талдау нысанына өзек болды. Сондай-ақ, Х.Н. Атсыздың саяси-идеологиялық һәм мәдени-әдеби көзқарасын айқындауға өзінің төл шығармалары – «Түрік әдебиеті тарихы» (2015), «Түрік тарихындағы мәселелер» (2016) және поэтикалық шығармасы – «Жолдардың соңы» (2016) мақала жазуға өз септігін тигізді.

Сонымен қатар зерттеу мақаланы жазуда түрік және отандық ғалымдардың іргелі теориялық пікірлері мен тұжырымдары қолданыс тапты. Ғылыми мақалада тарихи-салыстырмалы, сипаттау, баяндау, саралау, тұжырымдау және жүйелеу әдістері қолданылды. Сонымен бірге интернет материалдары да мақаланың жазылуына өз септігін тигізді. Зерттеу жұмысын ұйымдастыруда тақырыптың өзекті мәселелерін объективті түрде шешуге талпыныс жасалды.

Талқылаулар мен нәтижелер

Түріктің көрнекті жазушысы Хүсейін Нихаль Атсыз түрік әдебиетінде түрікшілдік-тұраншылдық бағыттың негізін салумен қатар, оның әсіре формасы – ультрапантүркизм (түр. Aşırı türkçülük) бағытының да негізін қалады. XIX ғасырда Танзимат әдеби кезеңінде басталған түрікшілдікке бетбұрыс үдерісі әсіресе XIX ғасырдың соңында Мехмет Эмин Юрдақұл поэзиясында кеңінен көрініс тапты. Ал Х.Н. Атсыз түрікшілдік-тұраншылық идеясының саяси-идеологиялық негізін қалады. Х.Н. Атсыз үшін түрік халықтарынан асқан ұлт жоқ, мәңгі ел, мәңгілік мемлекет тек түркілерде ғана болған деген тұжырымға келеді, өзге ұлттарды түркілерден төмен санайды, олар тек қана түркілерге қызмет етуші ұлыстар дегенді мойындайды. Тұраншылдық идеясы (пантуранизм) – түркі халықтарының негізгі тірегі екенін өзінің шығармалары арқылы дәлелдеуге тырысады.

Х.Н. Атсыз – тек жазушы ғана емес, сонымен қатар кәсіби тарихшы, ғалым, журналист, мәдениеттанушы, ақын, публицист, мемлекет және қоғам қайраткері. Ол өзі өмір сүрген қоғамның ішінде болып жатқан барлық саясі-қоғамдық өзгерістерге бей-жәй қарамай бар ынтасымен араласып, өзінің және халқының көзқарастарын білдіріп отырды. Әрине, кейде оның қыңыр табиғаты өзіне кесір болып тиіп те жатты. Алайда күрескер қаламгер Х. Атсыз өз ойларынан еш айнығаны емес. Ол түрік халқының

жарқын келешегін құруға көмектесті. Ұлы идеолог Зия Көкалып өмірден өткен соң «түрікшілдік» идеясының негізгі жақтаушысы рөлін атқара отырып, ежелден жалғасып келе жатқан түрікшілдік пайымдарының диалектикалық сабақтастығын құрды және оны жаңа дәуірде жаңғырта түсті.

Х.Н. Атсыз – өмірлік кредосына айналған түрікшілдік, ұлтшылдық көзқарасына өмірінің соңына дейін берік болды. Ал «тұраншылдық» оның идеалы саналды. Х.Н. Атсыз сол үшін де өмірдің түрлі қиындықтарына төзе білген, ауыртпашылықтарын өзі арқалап, бұл жолда еш қаймықпаған, ұмтылысы мен ынта-жігерін жоғалтпай күресуден жалықпаған қайсар тұлға. Өмірінің соңғы кезеңінде өзі жазған «Соңына таман» деген мына бір ғазалы оның күрескерлік табиғатын толық ашып тұрғандай:

«Bilsin cihan ki ben bu cihanın nesindeyim;
Bir ülkünün mehabetinin zirvesindeyim.
Dünya denen mezellete dalsın her isteyen,
Ben ırkımın şeref taşan efsanesindeyim.
Herkes bir özleyişle yaşar... Ben de öylece
Altaylar'ın ve Tanrı Dağ'ın çevresindeyim.
Merdanelikle şöyle bakıp ayrılıklara,
Son menzilin hüzün dolu kaşanesindeyim.
Artık veda zamanına pek fazla kalmadı;
Yorgun ve kimsesiz ölümün bahçesindeyim»
(Atsız, 2016: 96).

Қазақша аударма:

«Әлем білсін, мен бұл әлемнің қай жеріндемін;
Бір идеалдың ұлылығының биік көгіндемін.
Дүние деген жексұрынға сүңгісін кім көрінген,
Мен нәсілімнің абыройы тасыған
аңыз-әпсанасындамын.
Әркімнің өз сағынышы бар...
Менің жайым да дәл солай
Алтай менен Тәңірі таудың қойнауындамын.
Батылдықпен жөні түзу қарап айырылыстарға
Соңғы нысанның қайғы толы сәнді сарайындамын.
Қоштасу сәтіне де көп уақыт қалған жоқ,
Әбден шаршап торыққан елсіз өлімнің
бақшасындамын» (*аударған – автор*), –

деуінде қаламгердің бітім-болмысы анық байқалады. Осылайша түркілік пен түрікшілдікке деген махаббаты және өзінің идеялық әлеміне деген көзқарасы белгілі болған Атсыздың бұл күрес жолындағы жалғыздығы мен оны жегідей жеген қайғы-мұңы да ғазалда орынды суреттелген.

Шын мәнісінде, Х.Н. Атсыздың өзінің ой-пікірлеріне берік болғандығы, сенім жолындағы қиыншылықтарға ешқандай мүдделерді көздемей тікелей араласқандығы, түркілік идеалын бәрінен жоғары қойғаннан өзге іштен-сырттан араласқандарды, қастық жасағандарды өзінің жеке жаулары деп қана білгендігі оның адамгершілігінің нақты көрінісі дер едік. Оның табиғаты сондай болды.

Кеңес Одағына миллиондаған түркі тектес халықтарды қыспаққа алып отырғандықтан қатты ашулы болғандығы күмәнсыз. Ал коммунизм жолына түскендерді дәл осы ұстанымдары үшін кешірмей өтті. Сондай-ақ, Атсыз фашизмнің сол кездегі мақтаншақ, милитарист көшбасшысы болған Италия басшысы Муссолиниге де, коммунизмге қарсы болғанындай, ауыр да аяусыз соққы берді. Сол кезеңде Италия билігінің түріктерге күш көрсетуіне байланысты Атсыз «Шақыру» атты өлең жазып, Муссолиниді сын тезіне алған еді. Түрік еліне қарсы ешкімнің жаман сөз айтуын көтере алмады, бәріне қорықпастан қасқая қарсы тұрды. Өзінің идеясына берік Атсыз ешқандай билікке жоламады. Өзі берілген ісіне, көтерген шетін мәселесіне қарсы шыққан әділетсіз және қарама-қайшы көзқарасты билікпен арада дау шығаруға дайын тұрды. Идеясына сенімді болған Атсыз сырттан өзіне сүйеу болатын бір ел немесе қандайда бір күш, қорғаушы іздеуден аулақ болды. Оның үстіне, түрік ұлтшылы өзінен және ұлтынан өзге кімге сенуіне болады, қандай шетелдікке арқа сүйейді?! Мысалы үшін, Италия ұлтшылы (фашист) немесе неміс ұлтшылы (нацист) бір түрік ұлтшылына қандай қисынмен көмектесуі керек? Өзге бір елдің ұлтшылдарына көмектесу дегеніміз – қандайда бір халықтың ұлтшылының мүддесі мен қисынына қарама-қайшы деген сөз. Кез келген бір мемлекеттен немесе халықаралық ұйымдардан, яки идеологиялық құрылымдардан көмек алған кісіні ұлтшыл деуге келмейді, ол ешқашан ұлтшыл бола алмайды. Сондықтан Х.Н. Атсыз әркез тек өзіне және өз ұлтына ғана сену керектігін алға тартып, ешкімнен көмек күтпеу керектігін ескертіп жүрді. Өзі де сол жолда қызмет етіп, өзінен кейінгі буынға жол көрсете білді.

Х.Н. Атсыз Исламнан бұрынғы түрік әдебиетіне ерекше қызығушылық танытып, көп тиражбен шыққан романдар жазды. Өзіне кең көлемді оқырман аудиториясын тапқан Х.Н. Атсыз тарихи романдарымен бірге ғылыми зерттеулері және поэзиялық шығармаларымен түркі халықтарының намысты тарих беттері мен маңызды оқиғаларын өзінен кейінгі ұрпаққа жеткізе білген ықпалды қаламгер (Enginün, 2010: 354).

Хүсейін Нихаль Атсыз «Көкбөрілердің өлімі» (1946), «Көкбөрілердің тірілуі» (1949), «Көкжал» (1958) атты тарихи роман, «Z витамині» (1959) атты бюрократизмді сынға алған сатиралық роман, «Рух адам» (1972) деген психологиялық роман және «Жағымпаздар түні» (1941) сынды сатиралық-аллегориялық туындылардың авторы. Романдарының саны алтауға жетеді.

Алғашқы екі тарихи роман кейінірек біріктіріліп, «Көкбөрілер» деген атпен дилогия құрады. Екі роман бір-бірінің заңды жалғасы. «Көкбөрілер» дилогиясы көне түркі кезеңіндегі жалпы түркілердің күрескерлік өмірі мен мемлекет құру принциптерін суреттесе, «Көкжал» романына түрік тарихының сүреңсіз кезеңі деп саналған Йылдырым Баязит пен оның ұлдары билік құрған тұс негіз болған.

«Рух адам» романында Атсыз өзінің ішкі дүниесін ашып, рухани күйін талдау тәжірибесін жасауға тырысқан. Басқаша айтар болсақ, өмірінің соңғы сәттеріндегі жалғыздығы, өзінөзі іздеуі, рухани тереңдеу мен кемелдену күндерінің шығармасы деуге болады.

«Жағымпаздар түні» – жазушының алғашқы көлемді эпикалық шығармасы. Ол сонау 1941 жылы жарық көрген. Сатиралық һәм аллегориялық үлгіде жазылған романның сюжеті Түркиядағы бір партиялы билік кезеңіне арналған. Басшылардың айналасына топтасып, өздерінің мүдделерін көздеген көрсоқыр зиялы қауым өкілдері мен басшы шенеуніктерді жерден алып, жерге салатын бұл шығарма шын мәнісінде автордың ерлікке баланған еңбегі деп бағаланады. Бұл шығарманың қоғамдық ықпалы өте күшті болды. Көптеген адамның Атсызға жөн-жосықсыз шүйлігуі немесе қараптан-қарап дұшпан атануында осы романның үлесі зор болды деп санайды түрік зерттеушілері. Әдебиет сыншыларының пікірінше, аталмыш роман Танзимат әдебиетінің өкілі Зия Пашаның «Жеңіснама» (Zafername) шығармасынан кейінгі өте мықты әлеуметтік сатираға мысал бола алады (Kabaklı, 1994: 646).

Хүсейін Нихаль Атсызды жазушы ретінде белгілі еткен оның тарихи романдары. «Көкбөрілердің өлімі», «Көкбөрілердің тірілуі» тарихи дилогиясы және «Көкжал» романы қаламгердің көне түркілерге де, қазіргі түркі тектес халықтарға да, Анадолы түріктеріне де сүйіспеншілігін арттыра түсті. «Көкбөрілер» дилогиясында көне түркі кезеңі, яғни Түркі қағанаты кезеңіндегі оқиғалар баяндалады. Х. Атсыздың көне тарихқа баруында әрине оның саяси көзқарастары, ұлттық түркілік танымы негіз болды деп пайымдаймыз. Ұлы бабаларымыз Білге Қаған, Күлтегін және Тоныкөк ескерткіштеріндегі жазбалар мен уақиғаларды тартымды қиял-ғажайып романға айналдырғысы келді. Бұл, әрине, түрік тарихи романындағы жаңа сүрлеу, тың бағыт болды. Оқырманның махаббатына бөленіп, кең көлемді қоғамдық резонанс тудырды. Бұл жерде, әрине, Х.Н. Атсыздың мамандығының да септігі тиді дей аламыз.

Аталмыш романдарда автор Орта Азиядағы түркілік көзқарасты аңсауы, батыр бабаларды ұлықтау, халқы мен ұлты үшін өлімді көзге алу, соғыс майданына еш қорықпастан еніп кету, тегіне деген беріктік пен оны шексіз сүюі сынды тақырыптар балалар мен жасөспірімдердің тамырына желі тартып, ерекше шеберлікпен насихатталды. Бұл дилогия түрік әдебиетінен гөрі түрік қоғамына ерекше ықпалды болып, жаңа бағыт ашты деуге болады. Х.Н. Атсыздың үлкен шеберлікпен роман сюжетіне негіз еткен және түркілердің ұлы тарихы мен өнерінің ұлттық құжатына айналған Орхон-Енисей ескерткіштеріне деген өзінің таңқалысын автор былайша жеткізеді: «Саясаттағы достық – барлығы жалған, боз өкпе, шындық сөзді Күлтегін ескерткішінен изде». Осы формула арқылы оның тұраншылдық идеясына бекер бет бұрмағандығын, түркілердің шынайы тарихы осы ежелгі түркі жазба ескерткіштерінде сайрап жатқандығын алға тартып отырғанын аңғару қиын емес.

Х.Н. Атсыздың тарихи танымдық түсінігі мен философиялық көзқарастары айрықша зерттеуді қажет ететін тақырып. Атсыз үшін тұраншылдық бүкіл идеялардың биік шыңы. Бұл түркі тектес халықтарды біріктірудегі негізгі жол. Х. Атсыз өзінің «Түрік тарихындағы мәселелер» атты зерттеуінде былай деп жазды: «Тұраншылдық – Түркияда 60 жылдан бері айтыс-тартысқа түскен ірі мәселе. Уақыт өте, түріктермен қоса өзге түркі халықтарды да бір жүйеде бірігеді деп ойлаймын. Дегенмен, қазіргі кезде «тұраншылдық» дегенде Түркиядағы таным-түсінік мынаған саяды: тарихи мұраларымен қоса бүкіл түркілерді бір мемлекет туының астына біріктіру идеясы және әр идея секілді ұрпақтарға бет бұрған, қан мен жан салығын қажет ететін, көңілдерді толғандыратын наным-сенім. Біздер үшін ең қасиетті мақсат – тұраншылдық идеясы. Бүкіл түркілерді біріктіру біздің құқымыз және міндетіміз. Бізден зорлықпен қинап жұлып алған бөлшекті сондай зорлықпен қайтару арқылы әділеттілікті орнатуымыз керек. Сондықтан, тұраншылдық – ұлылықтың көзқарасы деп

білеміз. Ал ұлылық көзқарасы дегеніміз – қасиетті hәм бекзат көзқарас» (Atsız, 2016: 47).

Х.Н. Атсыз – бәрінен бұрын өзінің идеяларына өте берік терең моральды адам, ол қоғамда болып жатқан өзгерістерге үлкен батырлықпен кірісіп, аяусыз күрескерлігімен белгілі болған ұлттық тұлға. Ол өз өмірін қатерге тікті, ертең қызметімнен айырылып қаламын-ау деп еш қорықпады. Атсыз үшін ұлттық мүддеден жоғары еш нәрсе жоқ. Өзі берік ұстанған көзқарастары үшін аш-жалаңаш та қалды, қызметінен де алшақтатылды, түрмеге де қамалды, жұмыссыз да жүрді, бірақ көзқарастарынан бас тартпады. Түркияның ата-бабалар жолында, ұлттық жолда дамуын қалады. Тек Анадолы түріктерінің ғана емес, өзге де түркі тектес халықтардың бастарын тік көтеріп, өздерінің даңқты тарихымен мақтануын, мызғымас мемлекеттер құрған ата-бабаларының ерліктерін мадақтауын талап етті.

Сондықтан болар Атсыз тегі терең түркілердің даңқты тарихын іздеді, іздеп қана қоймай оны ғылыми айналымға енгізді және оны үлкен шеберлікпен көркем өнерге айналдыра білді. Осындай ізденістер негізінде Х.Н. Атсыз өзінің алғашқы еңбегі – «Көкбөрілердің өлімі» (Atsız, 2018) атты тарихи романын жазады. Аталмыш роман алғаш жарияланған 1946 жылдан соңғы басылымы 2018 жылға дейін 131 рет басылып шыққан. Бұл тарихи шығарма түрік халқының қолынан тастамай оқитын сүйікті романына айналды.

Х.Н. Атсыз «Көкбөрілердің өлімі» мен «Көкбөрілердің тірілуі» атты романдарын соғыс жылдары, түрмеде жатқан кезінде және кейін түрмеден босап, үш жылдай жұмыссыз бос жүрген уақытта жазып бітірген (https://edebiyatvesanatakademisi.com). «Көкбөрілердің өлімі» тарихи романын 1936 жылдың соңында бастап, 1946 жылы аяқтайды. Қысқасы, Атсыз бұл романды жазуға 10 жылдай уақытын жұмсаған, содан соң 5 жылдай басылуын күтті. Кітап ретінде шықпай тұрып аталмыш романның алғашқы бөлімдері Тахсин Демирай деген жазушы шығарған «Алау» (Атеш) журналында иллюстрациялы түрде үзінді боп жарияланған (1937 жылдың 7 қаңтары 29 және 32 сандарын есептемегенде, 7-40 сандары) (Ercilasun, https://www.yenicaggazetesi.com.tr).

Х.Н. Атсыз бұл романдарды жазар алдында өзінің саяси бақталасы Сабахаддин Әлиге былай деп хат жазады: «Балақай Сабахаддин! Мен саған керемет бір сырымды ашайын. Мен Күршадты роман етіп жазбақпын. Мені бұған итермелеген Тахсин Демирай бауырым. Менен «Отты балалар» деген орта мектеп оқушыларына арналған апталыққа ұлттық тақырыптағы әңгімелер мен роман үзінділерін беруімді сұрады. Сөз берген едім. Қинай түскен соң амалсыз қолыма қалам алдым. Роман – «Көкбөрілердің өлімі» деп аталатын болады. Жалпы, проза мен драматургияны жақсы білетін Нихат Сами Банарлы романның бас жақтарын оқып, ұнатты. Болашақта кітап етіп шығарып жатсам, саған міндетті түрде жіберемін» (Ercilasun, https://www.yenicaggazetesi.com.tr).

«Көкбөрілердің өлімі» романы алғашқы шыққан күнінен бастап-ақ, бүкіл түрік қоғамының санасын сілкіген және ең көп оқылған роман болды. Атағы жер жарды. Атсыз бұл тарихи романы арқылы Түркі қағанаты кезіндегі түркілердің өмір салты мен дәстүрлерін, тарихи уақиғаларды жаңғыртты. Қай бөлімінде болмасын ол түркілік бірегейлікті көрсетіп қалуға тырысты. Әсіресе, түркілердің көнеден жалғасып келе жатқан ата-баба салттарын ашық сипаттап, түркілердің дала заңына беріктігін, заң сыйлау қабілеттерін барынша ашып көрсетеді. Қытайға қарсы шабуылдар мен әскери жүйе романның негізін құрады. Аталмыш шығарма түркі мәдениетін зерттеушілер үшін негізгі академиялық әдебиет рөлін де атқарды. Қырғыздың ұлы жазушысы Шыңғыс Айтматовтың өзі «Көкбөрілердің өлімі» романын оқығанда: «Ұлы далада туылған менің өзім дала өмірін, жалпы, ұлы даланы еш көрмеген Х.Н. Атсыз секілді жақсы жаза алмас едім» – деген екен.

Романның уақиға желісі 620 – 630 жылдар аралығында болған Өтікендегі Түрік қағанаты, яки көкбөрілер мен Қытай арасындағы уақиғаларды суреттейді. Атсыз – көшпенділік, саятшылық және жаугершілік өмір салтына негізделген мәдени құрылымға ие түркілер мен егіншілік және саудасаттыққа негізделген қытайлардың мәдениеті арасында пайда болған қайшылықтарға, шетін мәселелерге ерекше ден қояды.

Оқиға Көктүріктердің ұлы қағаны Шұлық қағанның уланып өлтірілгендігі хабарының халыққа жетуімен басталады. Шұлық қағанды улап өлтірген оның қытайлық әйелі – ханшайым Ішінг Қатын екендігі белгілі болса да, дәлелдеу қиынға соғады. Ендігі жерде билікке кім келеді, Шұлық қағанның тағына кім отырады, Көкбөрілерге кім қаған болады деген мәселе халықты қатты толғандырды. Құрылтай Шұлық қағанның екі ұлын – Яшар Шад (Тұлы қаған) пен Шу Тегінді (Күр Шад) жас деп сайламай, есесіне қаған етіп Шұлық қағанның бауыры Бағатұрды «Қара қаған» деген есіммен таққа отырғызады.

Түрік бұтыны алғашқыда Бағатұрдың таққа отыра сала ағасы Шұлық қағанды улап өлтірген Ішінг Қатыннан өшін алады деп ойлаған, алайда Қара қаған керісінше, белгісіз себептермен қытай ханшайымына үйленіп алады. Бұл халықтың ашуызасын туғызды. Қара қаған Ішінг Қатынның сөзіне еріп, елге соншалық көмек бере алмайды. Қара қағанның таққа отыру рәсіміне Ішінг Қатынның бауыры, Қытайдан қыспақ көріп қашып келген ханзада Шен Кинг келеді. Шен Кингтің келуімен уақиға өрши түседі.

Шен Кинг жалпы түркі салт-дәстүрін бұзушы ретінде нақты образын тапқан. Шен Кинг түркілердің мемлекеттік істеріне араласуымен бірге олардың моральдық-этикалық келбетін бұзуға тырысады. Ол романның бас кейіпкерлерінің бірі – мыңбасы Ышпара Алыптың сұлу әрі ержүрек қызы Алмылаға (дұрысы Алмалы) көз тігеді. Алмылаға үйлену арқылы көкбөрілердің билігіне келуді көксейді. Алайда мұны жақсы білетін Ышпара Алып қызы Алмыланы онда ойы бар жауынгері онбасы Барысқа қосып, екеуінің ел үшін қызмет етуіне жол ашады. Ышпара Алып түркі моралінің сақталуына ерекше көңіл бөледі. Түркі бірегейлігін құртуға тырысқан Ішінг Қатын мен оның бауыры Шен Кингтің жымысқы саясатына қарсы шығады. Олардың бұл жымысқы саясатын халық та біледі. Алайда Қара қағанның Ішінг Қатынның сөзінен шыға алмай жатқанына күйінеді.

Түркі қағанатындағы қытай тыңшыларының түркілерге қарсы жұмыс істеп жатқандығы романның өн бойында желі тартып жатыр. Әсіресе, қытай қыздары жас түрік сарбаздарын алдап-арбап, тапқан-таянғандарын қытай саудагерлеріне бергізіп, ол пұлдың барлығы қытайдың дамуына үлес қосуға Қытай асып жатқандығы романда шынайы суреттеледі. Мұрнының астында осындай қастандық істер істеліп жатқандығына Қара қаған онша мән бермейді. Тек, Шұлық қағанның кенже ұлы Күршадтың бұған көз жұма қарамайтындығы, түрік сарбаздарының қытай саудагерлеріне алданып жатқандығы, көптеген байлықтың Қытай асып жатқандығы жанына қатты батады. Ол Қара қағанды көндіріп, Кеңес шақырып, заңды қатайтуын талап етеді. Қытай қыздарының арбауына түскен біраз сарбаз жаза арқалайды.

Қара қаған билігі тұсында әскерге көңіл бөлінбей, олардың тұрмыстары күрт нашарлап кетеді. Енді әркім өз отбасын аң аулап асыраудан басқа шарасы қалмайды. Ал бұл сол кездегі жауынгер түркілердің әскери беріктігін ұстап тұруға өзінің теріс ықпалын тигізеді.

Романда көне түркі мәдениетінің үлгілі көріністері айқын суреттеледі. Түркілердің аң аулау дәстүрі, әскери жаттығулары, қару-жарақ қолдану, жылқы баптау, ұлттық тағамдарды пайдалану, әсіресе қымыз сусынының ерекше табиғатын ашып көрсету арқылы түркілердің бірегейлігінің мызғымас берік екендігін автор жақсы жеткізе білген.

Автор шығармада Шұлық қағанның қазасын өте ауыр қабылдаған сол кездегі атақты жырау Қара Озанның аузымен жеткізеді. Өзінің қобызымен бүкіл Өтікенді күңірентіп, сайсүйекті сырқыратқан Қара Озанның жоқтауы ежелгі Сақтардың баһадүрі Алып Ер Тұңға жоқтауына өте ұқсас келеді. «Шұлық қаған өлді ме, түркілер басшысыз қалды ма, қорқау қытай күлді ме, паршаланды жүректер!» (Atsız, 2018: 26-27) деп жырлаған Қара Озан күллі әскерді бөрідей ұлытты. Көкбөрілердің бұл ұлығаны жақын ормандағы өздерінің сойынан тараған деп сенетін тағы көкжалдардың ұлуына ұласып, түркі даласын, қала берді, жер-жаһанды күңірентті. Шұлық қағанның қапиядағы қазасы осылайша ұлы даладағы көкбөрілердің терең қайғысына ұласты. Бұл көне түркілердің өз басшысына деген ерекше құрметті көрсетеді. Сол кездегі қағандар, яғбулар, мыңбасылар, жүзбасылар, онбасылар, батырлар, жасауылдар, жасауылбасылар – әркім өзінің жолын білетін, өздерінің дәрежелеріне қарай құрмет көрсететін нағыз түрік елінің түпқазықтары еді. Олардың барлығы да дала заңына бас ұрып, оны әспеттейтін, сыйлайтын, Кеңес шешіміне бағынатын мықты тәртіп иесі әскерилер.

Х.Н. Атсыз өзінің «Түрік әдебиеті тарихы» атты еңбегінде түркілердің мемлекеттері туралы өз ойын ортаға салады. Ол былай дейді: «Түркілерде мемлекет өте көне заманнан бері бар. Сақтар дәуірінде түркілердің мемлекет құру дәстүрі қандай дәрежеде болғандығын нақты білмесек те, Ғұндар дәуірінде мемлекет құру нақты бар. Түрік мемлекеттері аристократиялық сипатта болды. Мемлекет басшысы елді толық билеу құқығына ие болды, ал билеушінің жанында бектерден құралған «құрылтай» қызмет етті. Мемлекет басшысын Ғұндар мен Сиянпилар тұсында «яғбу» деп атаған. Апарлар, Көктүріктер және Оғыз-Ұйғырлар дәуірінде қаған деп атай бастады. «Хакан» мен «хан» сөздері «қаған» сөзінің кейініректегі өзгерген тұлғасы. Мемлекет басшысын қаған деп атай бастаған соң яғбу екінші дәрежелі атақ болып қала берді» (Atsız, 2015: 27).

Мемлекет құру және мемлекеттікті сақтап қалу түркілер үшін қай кезеңде де маңызды болды. «Мемлекеттің бір түйір тасы сыртқа әкетілмеуі керек» деген Ғұн патшасы Мөде ханның өсиеті одан кейінгі мемлекеттердің барлығында еш бұзылмай, нақты орындалды. Түркілер үшін ол мемлекеттік қағидаға айналды.

Романдағы негізгі кейіпкерлер – Шұлық қаған, Қара қаған, Күршад, Ышпара Алып, Бөгі Алып, Тұңға Тегін, Санжар, Жамтар, Барыс, Сүлеміш, Арық Бұқа, Қарабұтақ, Үшоғыл, Бақа Тарқан, Шалық, Алмыла – түркі елінің нағыз ер жүрек батырлары, ел қорғаушы сарбаздары һәм түркілік руханияттың қамқоршылары сипатында көрініс тапқан. Бұл кейіпкерлердің романда әрқайсысының өзіндік сюжетке құралған хикаялары бар. Сол арқылы автор олардың әрбіріне жеке сипаттама беріп өтеді. Айрықша, олардың түркілік бірегейлікті сақтау мен қалыптастыру жолындағы күрестері шынайы бедерленеді. Бұл түркілік бірегейлік кейінгі кезеңде қалыптасатын түрлі түркі елдерінің, жеке хандықтарының бірегейлігіне негіз болды. Одан әрі ол ұлттық бірегейлік деңгейіне жетті.

Романның соңында қытайлардың тыңшылық қызметінің нәтижесінде олардың арбауына түскен көкбөрілер оңбай жеңіліп, тұтқынға түседі. Бұл бірінші Көктүріктер мемлекетінің жеңілісі еді. Тұқынға түскен түркі сарбаздары бұған шыдай алмайды. Күршад сардар намыстан өліп кете жаздайды. Дегенменде, ол қырық сарбазымен сарайда бүлік шығарып, қытай патшасын өлтіруге тырысады. Алайда оның бұл ойы жүзеге аспай қалады. Ол қырық сарбазымен қамалды бұзып қашып шығады. Дей тұрғанмен барлығы да Вэй өзенінің жағасында ерлікпен қаза табады. Күршад атымен бірге жаралы күйде жауға қасқая қарап тұрып, асықпай қымызын ішіп, атының жалын құша қаза табады. Бұл өлім бүкіл қытайды шошындырды. Түркілер өліп жатса да атынан айырылмай, қымызын тастамайды екен деп селк етті. Бұл – алда әлі талай арпалыс бар екенінің белгісі еді.

Қорытынды

Күршад пен оның қырық сарбазының ерлігі тарихта мәңгі жазылып қалды. Олардың рухы Тәңірі тауына жетті деп аяқтайды автор өз шығармасын. Әр сөйлемінде түркілік рухтың ұлылығына меңзейтін автор идеясы Күршад пен қырық сарбазының ерлігін күллі түркі жұртының ерлігіне балайды. Намысты елдің жігіттері қытай қыспағына шыдай алмағандықтан, кең даланың кеңістігін көксейді. Сондықтан олар қытай сарайында көтеріліс жасап, кеңістікке қарай ұмтылады.

Күршад пен оның қырық сарбазының ерлік өлімі көк аспанды күркіретіп, жауын тітіреткендігі мына бір жолдармен аяқталады:

Тілінсе жер, шөксе көк, жанып күл болса атырап,
Ұлы тілекке сонда да жетеміз жаяу аңсап.
Нажағай, үскірік, боранды өзімізге ық қып ап,
Өлімді місе тұтпайтын қола жүректі Түркілерміз!
(Atsız, 2018: 398).

Сарай көтерілісі кезінде Күршадтың әйелі кенже баласын аман алып, қашып құтылады. Ұрынғы өзінің баһадүр Күршадтың ұлы екенін кейін білді. Ұрынғы батыр әкесінің жолын қуып, түркілердің ерлік жолын қайталайды. Кейін құрылған екінші Көктүрік мемлекетінің негізін салуға бір кісідей атсалысып, сол жолда қаза табады.

«Көкбөрілердің өлімі» тарихи романы – түркі халықтарының құндылықтарын, мәдениетін, бірегейлігін, өркениетін, еш өзгермейтін және тоқырауға түспейтін салт-дәстүрін, көзсіз батырлығын, жаугершілігін бізге кең көлемде сипаттап ұсынған шығарма. Қытайларға жеңілсе де түркілер өздерінің бірегейлігін сақтап қалды, оған еш дақ түсірмеді.

Күршад өлді, алайда аттан түспеді. Өлді, бірақ жеңілмеді... (Atsız, 2018: 396).

Әдебиеттер

https://ru.wikipedia.org/wiki
https://www.britannica.com
Gökalp Z. (1918). Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası.
Gökalp Z. (1923). Türkçülüğün Esasları. İstanbul: İnkılap Matbaası.
Durkheim E. (1919). Les Regles de la Methode Sociologique. Paris, Libraire Felix Algan.
Adıvar H.E. (1912). Yeni Turan. İstanbul.
Kuvai Milliye – Ұлттық армия – Түркиядағы ұлт-азаттық күрес кезіндегі түрік әскерінің атауы (Kabaklı, 1994).
Kabaklı A. (1994). Türk Edebiyatı. CiltIII. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
Tural S. (1976). Tarihi Roman ve Atsız'ın Tarihi Romanları Üzerine Düşünceler. Atsız Armağanı, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Atsız H.N. (2016). Bütün Eserleri 5. Yolların Sonu. Şiir. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
Аударма автордікі.
Enginün, İ. (2010). Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı. İstanbul: Dergah Yayınları.
Atsız H.N. (2016). Türk Tarihinde Meseleler. Bütün Eserleri 7. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
Atsız H.N. (2018). Bozkurtlar. Birinci Kitap. Bozkurtların Ölümü. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
https://edebiyatvesanatakademisi.com/cumhuriyet-donemi-romancilarimiz/huseyin-nihal-atsiz-hayati-ve-eserleri/861
Ahmet B. ERCİLASUN,Bozkurtların Ölümü ne zaman yazıldı? - https://www.yenicaggazetesi.com.tr/ -44514yy.htm
Бұл да сонда.
Atsız H.N. (2015). Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.

References

https://ru.wikipedia.org/wiki
https://www.britannica.com
Gökalp Z. (1918). Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası. [Turkization, Islamization, Modernization. Istanbul: Evkaf-ı Islamiye Publishing].
Gökalp Z. (1923). Türkçülüğün Esasları. İstanbul: İnkılap Matbaası [The basics of pan-Turkism. Istanbul: Inkilap Publishing].
Durkheim E. (1919). Les Regles de la Methode Sociologique. Paris, Libraire Felix Algan.
Adıvar H.E. (1912) Yeni Turan. İstanbul Matbaası [The novel of New Turan. Istanbul Publishing].
Kuvai Milliye – Ulttiq armiya – Turkiyadagy ult-azattyq kures kezindegi turik askerining atauy. Kabaklı, 1994. S.245 [Kuvayi Milliye - National army - the name of the Turkish army during the national liberation struggle in Turkey. Kabaklı, 1994, p.245].
Kabaklı A. (1994). Türk Edebiyatı. CiltIII. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları [Turkish literature. Vol.III. Istanbul: Turkish Literature Foundation Publications].
Tural S. (1976). Tarihi Roman ve Atsız'ın Tarihi Romanları Üzerine Düşünceler. Atsız Armağanı, İstanbul: Ötüken Yayınları [Historical novel and thoughts on Atsiz's historical novels. Atsiz Gifts, Istanbul: Ötüken Publishing].
Atsız H.N. (2016). Bütün Eserleri 5. Yolların Sonu. Şiir. İstanbul: İrfan Yayıncılık [All Works 5. It's The End Of The Road. Poem. Istanbul: Irfan Publishing].
Audarma avtordiki [author's translation].
Enginün, İ. (2010). Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı. İstanbul: Dergah Yayınları [Turkish Literature Of The Republican Period. Istanbul: Dergah Publications].
Atsız H.N. (2016). Türk Tarihinde Meseleler. Bütün Eserleri 7. İstanbul: İrfan Yayıncılık [Issues In Turkish History. All Works 7. Istanbul: Irfan Publishing].
Atsız H.N. (2018). Bozkurtlar. Birinci Kitap. Bozkurtların Ölümü. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş. [Grey Wolves. In The First Book. Death Of The Grey Wolves. Istanbul: Ötüken Neşriyat A.P.].
https://edebiyatvesanatakademisi.com/cumhuriyet-donemi-romancilarimiz/huseyin-nihal-atsiz-hayati-ve-eserleri/861
Ahmet B. ERCİLASUN. Bozkurtların Ölümü ne zaman yazıldı? – [When The Death Of The Grey Wolves Was Written] https://www.yenicaggazetesi.com.tr/ -44514yy.htm
Bul da sonda [in the same place].
Atsız H.N. (2015). Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş. [History Of Turkish Literature. Istanbul: Ötüken Neşriyat A.P.].

IRSTI 17.01.39 https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.13

B.A. Alipbayeva* D.M. Kokeyeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: ashakipchak@mail.ru

INFLUENCE OF ENLIGTENMENT LITERATURE ON INDIAN AND KAZAKH SOCIETY

At the beginning of the twentieth century, Indian and Kazakh society underwent serious socio-political changes, as well as large-scale spiritual revival. There was a group of intellectuals who sought to instill democratic ideas in the minds of the population and move forward. The spiritual leaders of this group of enlightened people, if in the Kazakh society there were five famous lions, in the Indian society there were the followers of Mahatma Gandhi, leading enlightened writers. The famous writer, enlightener Munshi Premchand, the founder of the Indian Association of Progressive Writers, contributed to the transformation of society through his works.

Literature is the writer's ink manifestation of the art of expression. Fiction is the most important form of art. In the flow of communication, the synthesis of culture and literature has always been present. The influence of the concept of enlightenment in literature on culture is the subject of this article. The concept of enlightenment ushered in a period of cultural modernization in society, which was accompanied by advances in scientific, metaphysical, and social thought. The Enlightenment is regarded as one of the most pivotal times in Western and Eastern history. It was a time of intellectual movement, of liberation from darkness, of liberation from oppression by revolution, and of a shift in the social category based on rationalism and free thought. The aim of this article is to compare the harmony in the artistic heritage of Indian and Kazakh authors, who are great representatives of national culture in the dialogue of civilizations, to examine the manifestation of the concept of enlightenment in society in literature, and to demonstrate that this time brought significant social changes.

Key words: enlightenment period, enlightenment idea, literature, revolution, intellectual movement, modernization, society, realism.

Б.А. Алипбаева*, Д.М. Кокеева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: ashakipchak@mail.ru

Үнді және қазақ қоғамына әсер еткен ағартушылық әдебиет

XX ғ. басында үнді және қазақ қоғамы аса ірі қоғамдық-саяси өзгерістермен қатар ауқымды рухани жаңғыруларды да бастан кешті. Жұртшылықтың санасына демократиялық ойлар сіңіріп, алға жетелеуге ұмтылған зиялы топ қалыптасты. Халықтың зердесіне сәуле түсіріп, санасын оятқан осы топтың рухани көсемдері қазақ қоғамында атақты бес арыс өкілдері болса, үнді қоғамында Махатма Гандидың гуманистік идеологиясын дәріптеген ізбасарлары, көш бастаған ағартушы жазушылар болған. Үнді прогрессивті жазушылар ассоциациясының негізін қалаушы атақты Мунши Премчанд өзінің шығармалары арқылы қоғамның өзгеруіне атсалысты.

Әдебиет қаламгердің сиясынан тамған сөз өнерінің көрінісі. Өнерлердің ішінде ең қадірлісі көркем әдебиет. Қоғам мен әдебиет тіркесі әрқашанда байланыс толқынында болды. Берілген мақалада екі ел жазушыларының көркем әдебиеттегі ағартушылық идеясының көрінісі, оның қоғамға әсері талдауға түседі, себебі ағартушылық идея ғылыми, философиялық және әлеуметтік ойлардың дамуымен байланысты, ағартушылардың көмегімен қоғамдағы мәдени модернизацияның қалыптасуы пайда болды. Ағартушылық кезең – батыс және шығыс елдерінің тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі. Бұл интеллектуалды қозғалыс, қараңғылықтан шығу, революция арқылы отаршылдықтан құтылу, рационализм мен еркін ойлауға негізделген қоғам санатының өзгеруіне итермелеген кезең болып табылады. Мақалада қойылған мақсат өркениеттер диалогында ұлттық мәдениеттің ірі өкілдері болып табылатын үнді және қазақ жазушыларының шығармашылық мұраларындағы үндестікті салыстырып, қоғамдағы ағартушылық идеясының көркем әдебиеттегі көрінісін жан-жақты талдау.

Түйін сөздер: ағартушылық кезең, ағартушылық идея, көркем әдебиет, революция, интеллектуалды қозғалыс, модернизация, қоғам, реализм.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Б.А. Алипбаева *, Д.М. Кокеева
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: ashakipchak@mail.ru

Влияние просветительской литературы на индийское и казахское общество

В начале XX века индийское и казахстанское общество претерпело серьезные социально-политические изменения, а также масштабное духовное возрождение. Была сформирована группа интеллигенции, которая стремилась внедрить демократические идеи в умы населения и двигаться вперед. Духовными лидерами этой группы, просвещавшими людей, если в казахском обществе были пять известных львов «Бес арыс», то в индийском обществе это были последователи Махатмы Ганди, ведущие просвещенные писатели. Знаменитый писатель, просветитель Мунши Премчанд, основатель Индийской ассоциации прогрессивных писателей, своими произведениями внес свой вклад в преобразование общества.

Литература – это проявление искусства речи чернилами писателя. Самое ценное искусство – художественная литература. Связь общества и литературы всегда была на одной волне. Эта статья о проявлении идеи просветительства в художественной литературе, ее влиянии на общество. Идея просвещения привела к формированию культурной модернизации в обществе, связанной с развитием научной, философской и общественной мысли. Просвещение – один из важнейших периодов в истории стран Запада и Востока. Это был период интеллектуального движения, освобождения от тьмы, освобождения от колониализма посредством революции, смены категории общества, основанного на рационализме и свободном мышлении. Цель статьи – сравнить гармонию творческого наследия индийских и казахстанских писателей – великих представителей национальной культуры в диалоге цивилизаций, проанализировать проявление идеи просвещения в обществе в художественной и художественной литературе, чтобы доказать, что этот период принес значительные изменения в общество.

Ключевые слова: эпоха Просвещения, просветительская идея, литература, революция, интеллектуальное движение, модернизация, общество, реализм.

Introduction

Literature has always had a strong link to society. Literature has always played a major role in culture, fulfilling aesthetic and informational purposes. Literature has been both society's best friend and its harshest critic. However, literature has always been a reflection of public life and a driving force in the cultural process. As a result, literature has the potential to have a significant effect on its audience. Experts have already proven scientifically that fiction can have a profound impact on mass consciousness, with an emphasis on individual creation.

It is safe to suggest that problems of upbringing and schooling for the younger generation have evolved into a major socio-pedagogical phenomenon that has elicited widespread public reaction and a wide spectrum of professional attention.

Enlightenment is a selfless and fruitful endeavor carried out by a person or a group of individuals to promote enlightenment in difficult social and educational circumstances (Pomelova V.B., 2018). Enlightenment, according to Ozhegov, is the diffusion of knowledge and culture, as well as concern for the population's education (Ozhegov S.I., http://slovarozhegova.ru/). As a consequence, education's aims, priorities, and structure have a distinct historical character and will be shaped by society's economic, political, and cultural growth.

In the countries of the East, the anti-feudal movement, usually intertwined with the national liberation struggle, took on forms that were largely different from those in Europe. This circumstance, associated with the philosophical and literary traditions of these countries and largely due to their slower (compared to Europe) socio-economic development, led to the presence among the owls. researchers of various points of view on the very possibility of highlighting the educational stage in the ideology of the countries of the East. Some researchers believe that countries that did not reach the level of economic development at which Western Europe was in the 18th century did not know a special educational stage, but most orientalists recognize its existence (most often attributing it, at least for most East countries - by the 19th - early 20th centuries). Despite the significant specificity of the educational movement (the absence of a clear line between the features of the late Renaissance and the early Enlightenment., The large role of religious ideology in the Enlightenment of the countries of the East, etc.), national consciousness, criticism of the foundations of the feudal system and its specific manifestations, the fight against class and religious prejudices, belief in the power of reason,

upbringing and education) in the East are basically similar to those in the West. These common features are the result of not only typological unity, but also interconnections, mutual enrichment of national cultures. Later enlightenment in the countries of the East (the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries) developed under the significant influence of the ideas of the European Enlightenment.

In India, at the origins of the educational movement in the first half of the 19th century. stood Rammohan Rai, one of the founders of the Indian press, promoter of the ideas of F. Bacon, French enlighteners and British utopian socialists. After the Indian popular uprising of 1857-59, educational and reform societies and groups emerged that translated European literature into Indian languages, were fighting for the opening of Western-style educational institutions, and demanding freedom of speech and press. The leading figure in Indian Petrograd in the late 19th and early 20th centuries. was Swami Vivekananda. The ideas of Indian P. found a vivid expression in the works of the novelists N. Ahmad, F. Sepapti, P. Mitro, as well as in drama (M. M. Dotto) and satirical stories.

In this regard, the focus of this research is a comparatively detailed study of the commonalities of nation-formation in Kazakh and Indian literature and common peace in awakening literature, with the aim of developing the diaspora while preserving the country's national spiritual and cultural heritage. As a consequence, the article was written in the twentieth century. He distinguished himself by highlighting the outstanding ideas of the Enlightenment in those works and their important influence on society while reviewing and contrasting the legacy of well-known thinkers and authors of early Indian and Kazakh literature. As a result, this article examines the task and purpose of identifying the expression of the idea of enlightenment in the works of prominent Indian and Kazakh authors, who wrote in order to awaken the reader.

Justification of the choice of article, goal and objectives

In the early twentieth century, the vernacular science periodical emerged as a key medium for building science-literate publics in colonial South Asia. Hindi science became a discursive laboratory for experiments with language, literary genres, narrative plots and settings to create culturally-grounded science lessons for Hindi readers in the mid-1910s. According writings of Prem Vallabh Joshi's strategic use of scientific experiments in the «history of» a particular branch of knowledge, detective mysteries and the genre of the fictionalized dialogue, Joshi inducted colonial readers into experimental culture and global scientific modernity. As a reflexive participant in the ongoing confrontation between «western» science and Hindu knowledge in colonial society, Joshi staged a fictional encounter between the experimental demonstration of the iconic air-pump and the textual authority of knowledge. Encounter between sastric commitments and scientific sensibilities and their conjoined mobilization in Vigyan in the era of linguistic nationalism. In this colonial vernacular publishing culture, the serial possibilities of the periodical and the history of science itself became critical resources in the ontological confrontations between experimental science and traditional authority. (Singh C., 2021)

Undoubtedly, this time showed that folk science periodically became the cornerstone to the formation of scientific and literate culture. Experiments with vocabulary, literary genres, and plots were created to establish culturally sound science lessons for Hindi readers. In order to draw them in, Prem Vallabh Joshi, a pandit, natural science graduate, and small-town teacher, experimented with various literary genres to inspire readers to feel for science. Joshi exposed colonial readers to experimental culture and global scientific modernity through his strategic use of scientific experiments in the «past» of a particular branch of science. That is, it was and continues to be a massively successful cultural modernization effort. Colonial folk publishing culture became a valuable resource during the period of linguistic nationalism. Finally again this shows that connection of literature and society pushes researches to make many kind of analysis to make clarification on issue how literature and enlightenment helped society became more modern.

The problem of the study is to understand the role of literature in society and to make clearance about how literature helped people to do some changes in their life and to step into modernity.

The purpose of this article is to conduct a comparative study of the harmony in the creative heritage of Kazakh and Indian writers, who are the largest representatives of national culture in the dialogue of civilizations.

The main goals are:

– Achieving new conclusions by analyzing the harmony of universal spiritual and humanistic ideas in Kazakh and Indian literature through philosophical and literary works;

– Ethno-cultural and aesthetic analysis of historical, philosophical, prose manifestations in the works of Kazakh and Indian writers, analyzing the educational works;

– Analysis of topics that promote the values of humanity and humanism, referring to the meaning and significance in the understanding of the human problem;

– Analysis of the life of the two peoples in the Kazakh and Indian literature for the epic depiction, its complex fate during the social upheavals;

– Writers of the two countries discuss the causes of social inequality and injustice in the discussion of social conflicts;

– To consider the reality of the life of the nation before the revolution and during the social conflicts, the new aspirations after the struggle for liberation;

– Analysis of the transition period in the destiny of the nation, the period of collapse of ideological patriarchal relations under a new moral attack based on the power of capitalism;

– To show the connection between historical events in the Kazakh and Indian society, the concept of society by reviewing the revolutionary history of the XX century;

– The emergence of a new approach to the concept of modernization was noted by writers in the literature of the two countries determination of harmony through a comparative analysis of the educational works of Zh. Aimautov and M. Premchand.

Scientific research methodology

During the research, the text of original works by authors and thinkers from both countries was examined. The terms of French, Indian, and Kazakh thinkers were used to describe the concept of enlightenment during the study. Article was based on researches by Indian and Russian Indology academics. The research's scientific findings, which are the work of philosophers, literary critics, sociologists, and others, can be used as a reference source for scientific research.

The concept of Western and Eastern dichotomy, which is widespread in sociology and cultural studies, distinguishes between two civilizations. If we look at the historical beginnings of the Enlightenment, this movement, which began in England under the influence of the scientific revolution of the 17th century, spread to France, Germany, Russia and other European countries. That is, for the first time the widespread enlightenment movement began in the West. French educators, who became «masters of thought», were especially influential. The principles of the Enlightenment form the basis of the American Declaration of Independence and the French Declaration of the Rights of Man and of the Citizen. The society has a tendency to social and cultural modernization, ie the transition to a new stage of life. The basis of the concept of dichotomy here is that in Eastern countries this period began later and took root in the West.

It is here that the impact of the period of change in the state on society can be combined with the theory of modernization.

Modernization theory is a theory designed to explain the process of modernization in societies. The theory considers the internal factors of development of any particular country, based on the assumption that «traditional» countries can be involved in development as more developed countries. The theory of modernization seeks to identify social variables that contribute to social progress and the development of society and to explain the process of social evolution.

The Enlightenment believed that revolutions would lead to new, more evolved social ties, and that revolutions would be a tool and means of modernizing states (Schultz E.E, 2015: 19). Shmuel Noah Eisenstadt, a well-known Israeli sociologist who combined the time of modernization in society with the theory of modernization, explained how to accomplish this through revolutions in his book, Multiple Modernization.

In India, the era of socio-cultural modernization starts with British colonialists' efforts centered on childbirth. It's hard to think about this time period without considering the works of great thinkers and authors who sought to awaken the people. Due to the persistence of national independence uprisings in India, Indian literature adopted a patriotic picture at the turn of the twentieth century. It is known that such poets and writers as Maithilisharan Gupta, Makhanlal Chaturvedi, Balkrishna Sharma Navin, Ramdhari Singh Dinkar wrote their poems with the idea of striving for the motherland. The great writer of this period Munshi Premchand (1880-1936) was the subject of his works, vividly depicting the lives of ordinary people in terms of critical realism (Maltseva O.D, 2010).

Discussion and results

Enlightenment, according to Immanuel Kant, is the process by which an individual becomes dark and matures as a result of his weakness. Without the assistance of another individual, a minor would be

unable to take advantage of his opportunities. The reason for being a minor because of his negligence is not because he lacks intelligence, but because he lacks the courage to use it without someone else's guidance. «Sapere aude! - Have the courage to use your mind!» - He said.

At the beginning of the XX century, the Kazakh people underwent major socio-political changes, as well as large-scale spiritual revival. An intelligentsia was formed, which raised the banner of national culture and literature, education and science, instilled democratic ideas in the minds of the people and sought to move forward. The spiritual leaders of this group, which enlightened and enlightened the people, were five famous lions. Any work written during this period brought innovations in the study of Kazakh literature. In addition, Akhmet Baitursynov used a very rich folklore material in the «Literature Showcase». Theoretical logics were confirmed by examples from the Kazakh oral literature and the works of Kazakh poets and writers in the press. The poet and prose writer, playwright and translator, critic and publicist Zhusupbek Aimautov has a special place among the writers who worked equally productively in all genres of national literature in the early twentieth century. Writing in various genres of literature, he contributed to the emergence of Kazakh literature in a new field. Zhusupbek Aimautov's poems «To the writers», «Why are you sitting?», «Ah-ha-ha-hau», «Slogan», «Workers' motto» and the poem «Nur kui» were born from the poet's heart sings with poetic sensitivity. He tries to show the phenomena through vivid and convincing pictures. Zh. Aimautov's novel «Kartkozha» is the first important work of Kazakh literature dedicated to the epic depiction of the difficult fate of the Kazakh people in the period of social hardships during the difficult winter. The work realistically depicts the life of the Kazakh village before the revolution and during the social conflicts, the new aspirations after the struggle for liberation. Especially in the discussion of social conflicts, the writer convincingly describes how the Kazakh poor managed to understand the secrets of social inequality and reflect on the causes of social injustice. The protagonist Kartkozha, his country and people grow up in the background of these events, come to their senses, move forward and look to the future.

Whether in India or Kazakhstan, the citizens of both countries live in the twentieth century. Since history has carried out its orders, it had to experience significant changes at first. It was as if the great works of literature foreshadowed future events and beckoned the public to try something different. Famous poets and authors worked tirelessly to put the modern worlds of the time out of the darkness. People who suffered from colonialism were treated as minors; they were poor, ignorant, and accustomed to the regime, and the despotic rule system was commonly used in the Orient. We know that the path of science is always full of light of knowledge, as Zhusupbek Aimautov said, «Science is dependent on knowledge, and without science it is too dry for knowledge.» Literature was also the only thing standing in the way of society's enlightenment. Whatever the enlightener or writer, they not only produced outstanding works of literature, but they all sought to influence the social structure and political sphere in their respective countries. As a result, the Kazakh people still recall the «Five Lions», the Alash Orda's mainstay, who inspired the Kazakh people's transformation.

Despite the fact that Zh. Aimautov and Premchand are from different cultures, there are similarities in their work, especially in their short and true realism style. This resemblance is due to a number of factors. No work of literature may exist in isolation from other works of literature and cultures.

Due to their shared poverty at the turn of the twentieth century, India and Kazakhstan shared a common socio-political climate. India was under British colonial rule, and Kazakhstan and its people fought back against their new oppressors under the soviet government. Similar socio-political typological circumstances create similar sequences, characters, conflicts, issues, and plots, which are expressed in literature from various countries at the time. This is one of the reasons for the material and style similarities between Zh. Aimautov's and M. Premchand's paintings.

Both Munshi Premchand (real name Dhanpatrai) and Zhusupbek Aimautov learned a lot from life, which explains why their works include real-life characters.

Premchand also described literature as a «critical assessment of life» and emphasized the importance of literature in society, said that «literature affects society and people» and that «literature is not just for entertainment purposes» (Premchand., 2003). Premchand like Zh. Aimautov stressed literature's social obligation. Both authors condemned exploitation, discrimination, injustice, and colonialism in their writings. The poor were easily targeted by authoritarian English rulers and oppressive feudal lords in a colonial and feudal country like India.

In Premchand's writings and stories, these low-income farmers play an important role. Premchand

depicts the lives of these unfortunate farmers sympathetically, including their hardships, sufferings, feelings, past lives, joys, mental constructs, and more. Premchand, like the poet, preferred art that helped him to express himself more freely (Srinivas N., 2016: 94). By merging romanticism and realism, Zh. Aimautov developed romantic realism (for example, the novel «Kartkozha»).

«Premchand is the greatest writer of Hindi literature», says Indian writer Jainendra Kumar and continued: «We, the Indian people, are incapable of properly appreciating Premchand. However, it's as if we've arrived at the big picture of his work and are suddenly trying to comprehend its richness and scope, colors, and sense of life through our own eyes. Premchand's works, which expose the social condition in his work, will be widely known in other languages, I hope in the future for those who turn to Premchand's work or translate it into another language to understand and appreciate it more profoundly».

Premchand claimed that as the national liberation movement advanced, the issue of literature and the people became increasingly important. The writer's imagination led him in the right direction. He did everything he could to make the novel one of the most powerful reading aids. It was as if a channel of human and societal awareness had been established. Premchand noted that he had not conducted a special study on the social environment of Indian society. «I have taken over the peasantry», he wrote and noted «how many social strata still need to be portrayed in the literature. It is not experience but fantasy that rules between us. All this is due to the fact that so far we have not been able to master the literature at a professional level» (Premchand., 1962).

On the fundamental concepts of modern realist Hindi novels, the literary critic is one of the most authoritative prose authors. Premchand had a strong sense of time, tradition, and, in other words, modernity, according to almost all reports. «Premchand's wonderful gift», - said Shivakumar Mishra, «he saw the forces that had disappeared from the life of society and the forces that were just emerging» (Mishra Shivakumar, 1975).

Premchand was a supporter of Hindu-Muslim unity, didn't see the immense force of the movement to overthrow colonial rule, but also helped to spiritually grow and advance India's largest population. Hindus and Muslims, according to Premchand, are one citizen who speaks Hindustani (Hindi, Urdu). He worked hard to unite the two styles of Hindustan, Hindi and Urdu, in order to make the literature truly mainstream, available, and understandable to both Hindus and Muslims in India.

In the first years of his career, Premchand was well aware of the discrepancy between the canons of old prose and the new requirements of the time. He was very concerned about the gap between life and literature, that is the fact that the Indian reader is not fully ready to accept literature. Premchand repeatedly wrote in his letters: «It is difficult to imagine how simple and naive our reader is brought up in fairy tales about beautiful fairies and princes» (Vadjpei N., 1963: 123). A few years later, his close colleague Janendra Kumar recalls in his memoirs about Premchand that real life was not a fairy-tale world, was one of the main reasons for Premchand to be the most attractive force in educating a new reader. It reads: «It was Premchand who took the reader from one world to another. He proves that the reader is described as a mentor, educator, and spiritual guru, while the Western writer comments on Premchand: «This work took from writer his whole life, absorbed all his spiritual and physical strength» (Gavryushkina. N.D. 2006).

Premchand was well acquainted with the life of the inhabitants of the vast areas of the United Provinces of Northern India, who, as Jawaharlal Nehru rightly pointed out, had long been considered the heart of India. Most of Premchand's life was spent in the village where he was born, with which he was associated not only with his teaching career, but also with his entire literary and life destiny. In a letter to Banarasidas, Premchand wrote: «I am glad that destiny has developed as if it shared the destiny of the poor. Because it allowed me to understand the true values of their lives» (Premchand., 1962).

Some critics have accused Premchand of paying too much attention to the lives of ordinary people and rarely using the biographies of celebrities. But Premchand was adamant: «Great people have great feelings and it's interesting to write about them. But are there many great people of ours? How often do they meet in ordinary life? Therefore, our happy dream cannot replace the sword needle, which is connected with the experience and feelings of ordinary people» (Premchand., 1962).

Premchand dreamed of a day when the Indian people would break the yoke of colonial slavery and with all his creativity, called on the people to fight. Observing poverty, suffering, humiliation and tears, he often wondered what he could do to alleviate the suffering of the people. Not surprisingly, Gandhi's first political efforts to improve the situation of the peasants first of all impressed Premchand. During the heyday of the national liberation movement in

1912-1922, when Gandhi led a widespread campaign of civil disobedience throughout India, Premchand resigned from the civil service and devoted himself entirely to literature. . Fully sharing Gandhi's views, he promotes the program of his proposed actions in his work. Premchand drank not with the pathos of Gandhi's religious pursuits, but with the progressive spirit of his humanistic aspirations. He never turned his attention to the religious side of Gandhian ideology, but creatively embraced one of Gandhi's most important democratic principles. People recognize the owner of moral values, and the life of an ordinary person is complex, interesting and important.

20-30 years were the most fruitful years in Premchand's work. During this time he wrote many novels, short stories and articles, and published the magazine «Hans» («Swan»). His «Place of Love» («Premashram», 1922), «Nirmala» (1923), «Arena» («Rangbhumi», 1925), «Reincarnation» («Kaya-kalpa», 1928), «Waste» («Gaban», 1931), «Battlefield» («Kar-mabhumi», 1932), «Punishment» («Godan», 1936), unfinished novel «Blessing» («Mangalsutra», 1936), «Ratni» collection of short stories (almost all of his works, such as «Samar-Yatra» (1928-1932), «Savan» («Kafan», 1936), vividly and figuratively described the turbulent events of those years (Gavryushkina N.D., 2006).

These works showed a qualitative growth of the historical experience of the writer, on the basis of which in the last years of Premchand's life moved to a clearer and more effective socio-political generalization. Premchand's many works were characterized by enlightenment pathos, the problem of the ideal hero, the connection between idealism and realism, and, finally, high romantic aspirations.

Premchand's novels by the critic Muhammad Hasan were very relevant in their ideological and artistic pathos; they touched upon important issues of human life and society. Premchand was not a direct participant in certain political campaigns, he seemed to observe and reflect from the outside, but said it was not the position of a cold observer, but the position of a man who experienced everything he saw with him. The intensity of his creative activity in 1920-1930 is astonishing. There were no significant events in the socio-political life of those years that Premchand did not answer, and the writer not only sought to capture this or that event in an article, story, novel, but also showed a deep interest in it (Hasan M., 1980: 107-108). It is no coincidence that the novel «Arena» reached the reader in this way, and Premchand himself described it as a «political novel» (rajnitik upanyas).

Many of Premchand's creative principles today remain important for the development of a true direction in this genre. Because most of Premchand's novels, his creative views are the main answer to the many debates that take place in the pages of today's Indian literary magazines. Not only have readers, writers, and critics expressed an interest in Premchan's work, but philosophers, political scientists, and sociologists have begun to read his novels more and more. They are considered to be a valuable source and document that has not lost its relevance today, not only on the basis of works of art, but also with a historical background. «The Premchand tradition is a living tradition that is important for understanding the true nature of Indian realism», said the new generation of critic Sham Kashyap in his article «Third World Realism» (N.D. Gavryushkina, 2006).

As a writer, Premchand was very dynamic in expressing his ideas, in search of new forms and means of artistic expression and language. In fact, it lays the foundations of a free-form novel, a research novel, and today's popular romance.

«We do not consider literature only as a means of entertainment for amateurs. According to our criteria, we can recognize only high thoughts, the pursuit of freedom, beautiful ideas, creative spirit, realities of life, such literature as true», Premchand told his contemporaries and future generations at the end of his speech at the opening of the Association of Progressive Writers of India (APPI). This is how he formulated the spiritual and creative commandments. Premchand's desire to make literature an effective tool of the national liberation movement was accepted by many young writers who later continued his work. It is no coincidence that many Indian scholars consider the rise of the ideological weight and status of literature in the public consciousness of the Indian people as one of the most characteristic features of the literary process of the 20th century, especially in the first half (Gavryushkina N. D., 2006).

The emergence of a progressive trend in Indian literature was prepared by the spark of the national liberation struggle. In the development of this struggle, we must take into account the fact that it includes a wide range of intellectuals of different Indian peoples, not only about national independence, but also the need for social transformation in Indian society itself. Therefore, it is not surprising that an association of progressive writers was established in India, the purpose of which was to create literature that primarily fought for democratic and social change in the country, and this literary movement

was met with great enthusiasm throughout the country. Local chapters of the Association have appeared in all major national literatures in India. This once again confirms the legitimacy of this trend in Indian literature. This was the logical result of the process of further democratization of the literature, the understanding of the need to address pressing issues of the time.

Conclusion

To summarize, the world community has reached a new stage of growth, and the process of civilized globalization, which is a valid result of human development throughout history, has begun to take place naturally in all spheres of existence. At the global level, socioeconomic, sociopolitical, cultural, and historical phenomena are inextricably related. It is critical to undertake research in this area in the field of literature, as literature is a reflection of society's past and present spiritual existence. Literary works are an artistic record of the country's life, a sign of its history, a reflection of the present, and a roadmap for the future. It is critical to perform research based on concrete results in terms of the requirements of an independent state in today's Kazakh society, which is undergoing a spiritual renewal process.

At any given moment, man's appetite for information and quest is distinct. Society is not a static entity. In his consciousness, anyone who creates a culture starts to transform himself. If we look at any country's historical legacy, he was a well-known political scientist, thinker, journalist, educator, and sympathizer. Their mission was to elevate society to a higher level. Our poets, who were ambassadors of education, used their pens as their primary weapon to entice people to learn. As a result, the country's culture grew and it became more active. Only in the absence of the Enlightenment can we foresee and examine what the picture of state cultural development would look like. And it goes without saying that education has aided us in achieving such a career. And the environment that has been achieved by societal modernization will be manifested in the emergence of a well-educated and rising generation.

The analysis of spiritual unity in the heritage of two countries' thinkers in terms of literature, culture, ideology, and ethno-culture should be studied from the apex of contemporary literary criticism. During this project, previously unknown elements of literary objects, as well as works that have never been circulated in the scientific community will be addressed to the public. A comprehensive analysis of the educational peace of modern Kazakh-Indian thinkers who have made their own contribution to society is not a comprehensive study of one of the most innovative concepts in the literature, the concept of national unity. It is important to investigate scientifically whether this idea has become a state role in the spiritual heritage of thinkers in both countries, whether these ideas have a prominent place in dozens of literatures, and whether they have a particular significance in India and Kazakhstan's current globalized society. With this in mind, it is important to concentrate on the topic of spiritual national cognitive ideas in the intellectual heritage of the two countries.

We will be able to discuss different facets of science thanks to our literary heritage. The article explores how the Enlightenment era in history gave society a modernized picture, as if the writers of the time were ambassadors of a state known as education, whose mission was to awaken the sleeping masses. These works are necessary because their legacy has survived to the present day and has been studied at a scientific level. Ambassadors are still required to help people progress, and they must believe in a knowledge-based philosophy. According to Claude Adrian Helvetius, the more the state turned to enlightenment, the more the people who made up society communicated new ideas to one another, shared ideas, and thus increased the operation and influence of the world mind.

In today's world of innovation, a person's main value, according to the state, is his education and the strength of the educational system. In the social, cultural, and political worlds, a modernized society must live with its own mind.

This article is focused on a recent study of oriental studies combined with literature, the relation of literature to culture, and its effect on it, which provides a new perspective on this field of research.

References

Gavryushkina N. D. (2006) Premchand i roman Hindi XX veka [Premchand and a 20th century Hindi novel]. Russian Academy of Sciences Institute of Oriental Studies. Moscow.

Hasan M. (1980) The Art of a Novel. Premchand. An anthology. Delhi.

Maltseva O.D. (2010) Sovremennaya literatura Hindi [Modern Hindi Literature]. News of the Eastern Institute, vol. 16, pp. 225-230.

Mishra Sh. (1975). Yatharthvaad [Realism]. Delhi.

Ozhegov S.I. (2008-2017) Prosveshenie. Tolkoviy slovar Ozhegova online. [Enlightenment. Explanatory online dictionary of Ozhegov]. http://slovarozhegova.ru/

Pomelova V.B. (2018) Prosvetitelstvo kak pedagogicheskii fenomen [Enlightenment as a pedagogical phenomenon]. Bulletin of the Vyatka State University, vol. 3, no 4, pp. 23-31.

Premchand M (2003). Kuch Vichar [Some Thoughts of Premchand]. Allahabad.

Premchand M. (1962) Vividh prasang [Different context]. Vol. 2. Allahabad.

Singh C. (2021). The shastri and the air-pump: Experimental fictions and fictions of experiment for Hindi readers in colonial north India. History of Science.

Shultz E. (2015) Revoliuciya i teoriya modernizacii [Revolution and the theory of modernization]. Management issues journal, vol. 6, no 18, pp. 18-26.

Shreeniwas N. (2016). Narrative techniques of Maxim Gorky and Munshi Premchand: a comparative study of their short stories. World literature on the crossroads of cultures and civilizations, vol. 1, no 13, pp. 90-100.

Vadjpei N. (1963) Hindi sahitiya: biswin shatabdi [Hindi literature of the twentieth century]. Allahabad.

ЖАРҚЫН ЕСТЕЛІК

THE SOLEMN MEMORY

СВЕТЛАЯ ПАМЯТЬ

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ШЫҒЫСТАНУ ЖӘНЕ АКАДЕМИК ӘБСАТТАР ДЕРБІСӘЛІ

Отандық ғылым мен білім кеңістігінде шығыстану саласы ғалым-ұстаз, білікті басшы, қайраткер тұлға Әбсаттар Дербісәлі есімімен тығыз байланысты. Қазақ елінде тарихы терең көне Шығысты зерттеу, оның қиын да қыр-сыры мол тілдері мен мәдениетін үйрену XIX ғ. соңы мен XX ғ. басынан-ақ ұлт қайраткерлерінің назарын аударып, өзекті мәселе санатында күн тәртібінде тұрғанмен оны бірден жүзеге асыруға мүмкіндік туған жоқ. Оның себептері бірнешеу: саяси, экономикалық, идеологиялық т.б. Сол кедергілердің бірі, әрі салдары маман тапшылығы болды. Таяу Шығыс пен Қиыр Шығыс, Оңтүстік Азия мен көршілес Орта Азия ғана емес, Батыс елдерінің де мұрағат, кітапхана қорларында сақталған қазақ халқының тарихы үшін құнды жазба деректерді тауып, оқып-зерттейтін, Шығыс елдері тілі мен мәдениетін меңгеріп, дипломатиялық қарым-қатынас орнататын мамандар дайындау мемлекеттік маңызы бар мәселе болғаны белгілі. Осы істің басында өткен ғасырдың жетпісінші жылдарының соңынан күні кешеге дейін белгілі ғалым Әбсаттар Дербісәлі тұрды.

Болашақ шығыстанушы ғалым Әбсаттар Бағысбайұлы Дербісәлі 1947 жылы он бесінші қыркүйекте Оңтүстік Қазақстан облысы, Түлкібас ауданы, Куйбышев (Ақбиік) ауылында дүниеге келген. 1965 жылы Высокое (Шақпақ баба) елді мекенінде орта мектепті бітірген соң ол Мұхтар Әуезов атындағы Шымкент педагогика институтының (қазіргі Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті) филология факультетіне оқуға түсіп, оны 1969 жылы үздік бітіріп шығады. Араб тілін оқуды ең алғаш мектеп жасында бастаған ол білімін осы институт қабырғасында ұстазы Әділ Ермековтен алған дәрістері арқылы жетілдірген. Институт Ғылыми кеңесі дәл осы жылы өз шешімімен жас маманды Қазақ ССР Ғылым академиясы М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының аспирантурасына оқуға жібереді. Қазақ әдебиетінің тарихын оның фольклорынан бастап жаңа және қазіргі заманға дейін зерделейтін бұл ұжым – жас ғалымның болашақ ғылыми бағытын көрсетіп берген орта. Елде шығыс халықтарының, оның қатарында араб тілі мен әдебиетін зерттеуші мамандар жоқтың қасы болғандықтан Ғылым академиясы оған Москваға оқуға жолдама береді. Осы жолдама оның тек ғылымдағы ғана емес бүкіл ғұмырының мәні мен мазмұнын анықтап берген жолдама болды, себебі, КСРО Ғылым академиясының Шығыстану институты – Азия және Африка елдерін кешенді зерттейтін ғылыми ойдың әлемдік деңгейде танылған ортасы. Әбсаттар Бағысбайұлы бұл институтта араб филологиясы саласындағы атақты ғалымдардан – академик Б.Г. Гафуров, кандидаттық диссертациясына жетекшілік еткен Ю.Н. Завадовский, Г.Ш. Шарбатов сынды профессорлардан дәріс алып, араб тілі мен әдебиетін зерттеудің методологиясын меңгереді.

Өткен ғасырдың жетпісінші жылдары Москвада аспирантурада оқу, ғылыми ортада қарым-қатынас жасау, диссертация қорғау кез келген жастың қолынан келетін іс болмағаны белгілі, табиғатынан зерек, дарынды маман сондай білікті де тәжірибелі ғалымдардың алдынан жан-жақты білімді, кең масштабта ойлайтын, аса еңбекқор, әрі табанды зерттеуші болып шықты.

Аспирантурада оқи жүріп 1975-1976 жылдары кандидаттық диссертациясының материалын жинау мақсатында Марокко Корольдігінің астанасы Рабат қаласындағы V Мухаммад атындағы университетте біліктілігін арттырды. Әбсаттар Бағысбайұлының кандидаттық жұмысы XX ғасырда ғылыми ортаға да, әдеби қауым арасында да белгісіз нысан Марокко әдебиетіне қатысты болды. Ғалым Марокконың Африканың солтүстігіндегі Францияның отары ғана емес, төл әдебиеті мен әдеби дәстүрі бар ел де екенін дәлелдеп, зерттеуін сәтті қорғап шықты. 1976 жылы Алматыға оралып, өзіне ғылыми жолдама берген М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына жұмысқа орналасты. Ал 1977 жылы сол кездегі С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетіне шақырылып, оқытушылық жұмысқа ауысты.

Сол 1977 жылы қазақ оқу-ағарту саласы мен мәдени өмірінде үлкен өзгеріс, тың оқиға болды. Алғаш рет республикада филология факультетінің құрамынан араб бөлімі ашылып, ал ол бөлім кейіннен араб филологиясы кафедрасына айналды. Ә. Дербісәлі сол бөлімде алғашқы араб тілінің оқытушысы болып, студенттерге өзі сабақ берді. Филология факультетінің қазақ бөліміне оқуға түскен он екі студенттен жеке топ құрып, оларға араб тілінің қыр-сырын үйретті. Осы шығыс тілдері филологиясы кафедрасы Азия және Африка елдерінің тарихы кафедрасымен бірге шығыстану факультетінің ашылуына негіз болды. Университетте Әбсаттар Бағысбайұлы сексенінші

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

жылдардың басында филология факультеті деканының орынбасары, кафедра меңгерушісі сияқты әкімшілік жұмыспен оқытушылық қызметті қатар атқарды. Араб бөлімінің алғашқы түлектері қолдарына диплом алғанда ғалым қазақ орта мектептерінде араб тілін жеке пән ретінде енгізуді ұсынып, өзі алғаш болып мектепке араб тілі оқулығын жазуды қолға алды. Қазақ ССР Оқу министрлігі жанындағы шығыстанушылардың әдістемелік кеңесіне жетекшілік ете жүріп 2-11 сынып оқушыларына арналған араб тілі бағдарламасы мен оқу құралдарының дайындалуын жүзеге асырды. Араб тілін тек Алматы қаласы ғана емес, республиканың бірқатар облыстарында да оқуға мүмкіндік туды.

Сексенінші жылдар Әбсаттар Бағысбайұлының шығыстанушы-арабист маман ретінде жан-жақты танылған, өскен жылдары болды, нақтырақ айтқанда ол 1985-1986 жылдары ғылыми ізденіспен Тунис Араб Республикасына барып аз-Зайтуна университетінде біліктілігін арттырды, 1986-1988 жылдары КСРО Ғылым академиясы Шығыстану институтының докторантурасында оқып, жаңа заманғы Марокко араб әдебиетін зерттеумен айналысты. 1988 жылы диссертациясын Ғылыми кеңес алдында сәтті қорғап, қазақстандық шығыстану саласында тұңғыш филология ғылымдарының докторы дәрежесіне ие болды. 1989 жылы Әбсаттар Бағысбайұлы профессор атағын алды. Ғылымдағы осы биік табыстар оның туған елінің болашағына, қоғамға қызмет етуіне үлкен серпін берді.

1989 жылы университеттің өз алдына дербес құрылымы ретінде шығыстану факультеті ашылды, оның алғашқы деканы ретінде Ә. Дербісәлі тағайындалды. Факультет бір күнде қалыптасқан жоқ, біртіндеп дамыды, араб бөлімінен кейін парсы, қытай, жапон, корей, түрік, урду, хинди бөлімдері бірінен соң бірі араға жылдар сала отырып пайда болды. Тәуелсіздікке жаңа ғана қол жеткізіп жатқан жас мемлекетте жаңа ұжым үшін шетелдік білімі бар мамандарды тауып, жұмысқа орналастыру, жас факультеттің нығаюы тәрізді жауапкершілік іскер басшының ғана қолынан келетіні түсінікті, осы жұмыстарды Әбсаттар Бағысбайұлы шебер ұйымдастырушы ретінде жүзеге асырды.

Өзінің кейінгі жылдарғы естеліктерінде айтқанындай, қайраткер ғалым, білікті ұстаз Қазақстан тәуелсіздігіне аянбай қызмет етті, бұл еңбек нәтижелі болып, өз жемісін берді. Қазақстандық шығыстану алдына айқын мақсат қойып, ғылым мен білім, мәдениет, халықаралық саладағы шығыстану болып қалыптасты.

Шығыстану факультеті қазіргі таңда бакалавриаттан бастап магистратура, докторантура деңгейінде бүкіл Қазақстан Республикасына шығыстанушы мамандар дайындайтын базалық факультет саналады. Факультет түлектері еліміз бен шығыс елдерінің түпкір-түпкірінде әр салада қызмет етіп жүр. Олар – ең алдымен білім мен ғылым, мәдениет саласы, мемлекеттік органдар, халықаралық қатынастар және т.б. Қай салада еңбек етіп жүрсе де олар шығыстанушы маман ретінде ұстаздарының есімін ризашылықпен атайды.

Шығыстанушылар ең алдымен жас қазақ мемлекетінің дипломатия саласына қажет болғанын ерекше айту қажет, себебі, елімізде арнайы дипломаттар дайындайтын факультеттер болған жоқ, ал шығыс тілдері өз алдына жеке оқу процесі арқылы меңгерілетіні белгілі. Қазіргі күні Қазақстан Республикасының шығыс елдеріндегі елшіліктері мен консулдық бөлімдерінің қай-қайсысында да факультет түлектері туған елінің мүддесі үшін еңбек етуде, олардың арасында Әбсаттар Бағысбайұлының өзінен дәріс алған шәкірттері жиі кездеседі.

Шығыстану факультетінің құрылуы, қалыптасуы филология ғылымдарының докторы, академик Әбсаттар Дербісәлі есімімен тығыз байланысты болғандықтан қазір білім алып жатқан студенттер де өздерін ғалымның шәкіртіміз деп санауына толықтай негіз бар, себебі, бүгінгі студенттерге ғалым-ұстаздың шәкірттері дәріс береді. Әбсаттар Бағысбайұлының дәрісін тыңдап, тәрбиесін көрген оқытушылар өздерінің мойнындағы жауапкершілікті жақсы түсінеді және ұстаздарының аманатын абыроймен атқаруға тырысуда.

Қазақ білімі мен ғылымының қара шаңырағы ҚазМУ, қазіргі Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті – Әбсаттар Бағысбайұлы Дербісәлінің ғылымда ассистенттік қызметтен бастап ғылым докторы, профессор дәрежесіне, әкімшілік, басқару ісінде деканның орынбасарынан проректор қызметіне дейін өскен, білікті басшы, шебер ұйымдастырушы, қоғам қайраткері болып қалыптасқан орта. Бойындағы бар қажыр-қайратын – терең білімі мен жастық күш-қуатын, ізденімпаздығын, табиғатынан берілген дипломатиялық қабілетін Әбсаттар Бағысбайұлы университеттің оқу-білім, ғылыми-зерттеу, тәрбие мен тілдерді дамыту, халықаралық қатынастар

салаларын дамытуға жұмсады. ҚазМУ-дің жалпы алғанда халықаралық саладағы қарым-қатынастары, соның ішінде шығыс елдерімен байланысы тәуелсіздікке дейін-ақ профессор Ә. Дербісәлінің ұйымдастыруымен орнады. Себебі, ол кафедра меңгерушілігімен қатар университеттің халықаралық қатынастар және тілдерді дамыту бойынша проректоры ретіндегі қызметті абыроймен атқара жүріп студенттер мен жас ғалымдардың, профессор-оқытушылар құрамының тек Шығыс қана емес, Батыс елдері университеттерінде тағлымдамадан өтуіне, ғылыми конференцияларға қатысуына баса көңіл бөліп отырды. Оның бұл саладағы жұмысына Москвада оқыған жылдары және шетелдік іссапарлары кезінде әріптестерімен орнатқан байланыстары көп ықпал етті. Араб, кейіннен парсы, қытай, жапон, корей т.б. бөлім студенттері өздері оқып жатқан шығыс тілдері бойынша білімін сол елдердің өзіне барып тереңдетіп, тәжірибеден өтуіне жағдай жасалды.

Ғалымның шығыстану саласындағы осы ұйымдастырушылық, басшылық тәжірибесі мен білімі кейіннен тұтастай қазақ қоғамының қажетіне жұмсалды. Мемлекет басшысы тәжірибелі шығыстанушы-арабист, білікті дипломат ретінде оған елдің руханият саласын жаңғыртып қана қоймай, оны заманауи сипатта дамытуды сеніп тапсырды. Қай салада еңбек етсе де Әбсаттар Бағысбайұлы өзі басқарған саласының айналасын дана Абай айтқандай «теп-тегіс, жұмыр етіп» ұйыстыра білді. Жас мемлекеттің саяси тәуелсіздігімен қатар келген рухани тәуелсіздігінің дәстүр мен дәуірге сай болуына бар білімі мен білігін арнады және ол еңбегі де бүгін жемісін беріп отырғаны баршаға аян.

Факультет деканы, оқытушы ретінде Әбсаттар Бағысбайұлы – шәкірттерінің жүрегіне мәңгіге із қалдырған ұстаз, бұрынғы студент, бүгінгі мамандар оның бойындағы тек өзіне тән ерекше қасиеттерін тебірене еске алады. Ұстаздың алғаш көрген студенттердің бәрін бірдей таңғалдырған қасиеті – бір көрген адамын, оның аты-жөнін ешқашан ұмытпайтындығы еді. Факультеттің әр бөлімінде оқитын бар студенттің қай облыс, қай ауданнан мектеп бітіріп келгені, фамилиясы мен аты-жөні оған күнде сабақ беріп отырғандай жадында тұратын. Әбсаттар Бағысбайұлы кез келген басшының бойынан табыла бермейтін кішіпейілдігі, қарапайымдылығымен ғалым-ұстаз шәкірттерінің ерекше ықыласына бөленді. Ол әр студенттің жағдайына жеке-жеке көңіл бөліп, өтінішін тыңдай білді, «Ұлық болсаң – кішік бол» деген қағиданы қатаң ұстанды, осының барлығы оның ғалымға тән зиялылығы, ұстазға тән сабырлығы, табиғатынан өзіне ғана тән әдебі мен мәнерімен ұштасып, тұлғасын шәкірттерінің көз алдында биіктете берді.

Әбсаттар Бағысбайұлы басшылық, оқытушылық қызметтің жүгі қанша жауапты болса да, өзінің сүйікті ісі – ғылыми жұмысынан бір күн де қол үзген жоқ. Қызмет бабы, ғылыми конференция, форумдарға барған шығыс елдеріндегі сапарларында ғалым Мәуараннаһрдан шыққан ойшылдар еңбектерін, Тұран даласына қатысты қолжазбалар мен сирек басылымдарды іздеп-табуды биік мақсатына айналдырды. Әр сапары барысында алып қайтқан құндылықтар жайлы халыққа алдымен баспасөз бетіндегі мақалалары, одан соң ғылыми баяндамалары, монография, очерктері арқылы қызықты да пайдалы білім таратып отырды.

Көне қазақ даласынан шығып еңбектерін араб, парсы тілдерінде жазған ойшылдар жайлы зерттеулер жазу, олардың қазақ ғылымы мен мәдениетінің тарихы үшін құндылығын зерделеу, оны тарату, таныстыру ғалымның өмірлік мұратына айналды, әрбір тапқан тың материалы оған тың серпіліс беріп, шабыттандыра түсті және өзі де осы жауапты да абыройлы істі үнемі насихаттаумен болды.

Филология ғылымдарының докторы, профессор, академик Ә. Дербісәлінің ғылыми-зерттеу жұмыстарының аясы іргелі, пәнаралық ғылым шығыстанудың бірнеше саласын – классикалық және қазіргі заманғы араб филологиясы, деректану, тарихнама, исламтануды бір-бірімен өзара тығыз байланыста жүйелі зерделеуімен ерекшеленеді. Қазақстан Мұсылмандары Діни Басқармасының төрағасы қызметін атқарған жылдары ғалым сол салаға қажетті тақырып ретінде көне қазақ даласына ислам діні мен мәдениетінің келуі, таралуының тарихына көп үңілді, көлемді монографиялар жариялап, осы салада да ғылым кадрларын дайындауға үлкен мән берді. Ислам тек дін емес, терең ғылым, өркениет бастауы екенін зерттеу еңбектерінің нысаны ретінде көп қозғады. Ұзақ жылдар бойғы ізденіс пен тер төгу нәтижесінде «Қазақ даласының жұлдыздары», «Ислам жауһарлары мен жәдігерліктері», «Руханият және өркениет», «Ислам және заман», «Хибатулла ат-Тарази», «Ислам: религия мира и созидания» сынды монографиялары, төрт жүзден аса ғылыми, теориялық және практикалық зерттеу мақалалары мен очерктері, сұхбаттары университетте оқитын жастар ғана емес, жалпы ғылым мен білімге құштар оқырманның қолындағы мол қазына.

Академик, шығыстанушы ғалым, дипломат, қоғам қайраткері Әбсаттар Бағысбайұлы Дербісәлінің бейнесі шәкірттерінің жадында ең алдымен аяулы ұстаз ретінде сақталады, себебі ол шәкірт жүрегіне жол тапқан, өшпес із қалдырған ұстаз. Ғалымның өмірі енді өзі оқытып-тәрбиелеген шәкірттерінің жадында берген тәлімі, мол ғылыми мұрасы, мазмұнды еңбектері арқылы жалғасады. Өмірге үлкен миссиямен келіп, ол миссияны кіршіксіз атқарған Тұлғаның есімі қазақстандық шығыстанумен қатар Тәуелсіздік арқасында мәңгі жасай береді деп сенеміз.

Қалиева Шынар Саяхатқызы, филол.ғ.к., доцент
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Шығыстану факультеті Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасы

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

Тәуелсіздігіміздің белестері **Milestones of our Independence** **Вехи нашей независимости**

Алдабек Н.А., Надирова Г.Е.
Роль Казахского национального университета в становлении дипломатии со странами Востока: итоги Независимости 4

1-бөлім
Шығыс филологиясы

Section 1
Oriental philology

Раздел 1
Восточная филология

Қыдыр Т.Е.
Ортағасырлық түркі әдеби тілінің атауына қатысты кейбір мәселелер 17

Оспанова Д.
Фразеологизмдер эмотивтілігінің жалпы және түркі тіл білімінде зерттелуі 25

Раева А.
Зоофразеологизмдердің мотивациялық негізіндегі ортақтықтар мен ерекшеліктер (қазақ және түрік тілдері бойынша) 34

2-бөлім
Азия мен Африка елдерінің саясаты және халықаралық қатынастары

Section 2
Politics and international relations of the countries of Asia and Africa

Раздел 2
Политика и международные отношения стран Азии и Африки

Жекенов Д.Қ., Джакубаева С.Т., Сарыбаев М.С., Уткелбай Р.Е., Жетписбаева К.
Діни қауіпсіздік саласындағы Қытай мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы ынтымақтастық 46

Malgazhdarova A.M.
Public diplomacy and overseas Koreans 56

Myrzabekova B.M.
Religious practice and social changes during the COVID-19 pandemic in the United Arab Emirates 65

3-бөлім
Шығыс деректануы

Section 3
Oriental source studies

Раздел 3
Восточное источниковедение

Палтөре Ы.М.
Әбу Насыр әл-Фарабидің «Китаб әл-Әәдаб әл-Мулукийа уа әл-Ахлақ әл-ихтийарийа» атты трактатына қысқаша текстологиялық талдау 75

Khasanov N.
About Imam Sighnoqiy and his "Risola Dar Tarjima-i Ahmad Yassawiy" 86

4-бөлім
Шығыс елдерінің тарихы және әдебиеті

Section 4
History and literature of the countries of the East

Раздел 4
История и литература стран Востока

Ташғын А.
Ирфан мағынасының жойылуы – Ясауитанудағы дастарқан жаю дәстүрі 92

Керім Ш., Абылов Т.
Әбу Насыр Мүбашшир ат-Тарази өмірінің Ауғаныстандағы кезеңі 103

Әбелдаев Ж.Ә.
Түрік қаламгері Х.Н. Атсыздың «Көкбөрілердің өлімі» романындағы түркі бірегейлігі 113

Alipbayeva B.A., Kokeyeva D.M.
Influence of enlightenment literature on Indian and Kazakh society 124

Жарқын естелік **The solemn memory** **Светлая память**

Қалиева Ш.С.
Қазақстандық шығыстану және академик Әбсаттар Дербісәлі..... 134